

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ПОПАДИНЕЦЬ МАКСИМ ІГОРОВИЧ

УДК 340.12(477)''19/20''(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

**РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВА В КОНТЕКСТІ ПРАВОВОГО РОЗВИТКУ
СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ: АКСІОЛОГІЧНИЙ ВИМІР**

12.00.12 - філософія права

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **М. І. Попадинець**

Науковий керівник: **Братасюк Марія Григорівна**, доктор філософських наук,
професор

Київ- 2020

АНОТАЦІЯ

Попадинець М. І. Реалізація права в контексті правового розвитку сучасної України: аксіологічний вимір – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.12 «Філософія права». – Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2020.

Дисертаційне дослідження присвячене аналізу реалізації права в контексті правового розвитку сучасної України. Встановлено, що переважно аналіз проблемних питань реалізації права у науковій літературі вченими висвітлено з позицій позитивістського підходу, у якому правореалізація постає як *нормо-* чи *законореалізація*, механізм правового регулювання ототожнено з механізмом державного регулювання, механізм реалізації права постає механізмом реалізації норм законодавства. Суб'єктивному виміру правореалізації відведено дуже скромне місце.

Аналіз методологічних розробок реалізації права засвідчив, що проблема досліджується нашими правознавцями переважно з загальнонаукових позицій, що не забезпечує повноти і глибини пізнання феномену реалізації права. Комплексний поліметодологічний підхід декларується, аніж реально застосовується. Розробка ціннісно-сміслового, зокрема аксіологічного підходу у вивченні реалізації права, та застосування природно-правового підходу є недостатньою.

Встановлено, що реалізацію права доцільно досліджувати як законницьким, тобто позитивістсько-легістським типом праворозуміння, так і природно-правовим. З позицій легізму реалізація права постає механістичним, позбавленим антропологічного та ціннісного виміру процесом, ототожнюється з реалізацією норм закону, позитивного права.

Доведено, що з позицій природно-правового та антрополого-аксіологічного підходів розкривається гуманістичний сенс реалізації права, оскільки за своїми

смісловими характеристикам має такі моральні цінності як справедливість, обов'язок, відповідальність, свобода та автономія особистості, що є найбільшою правовою цінністю. Реалізуючи право, людина об'єктивує, переводить із можливості в дійсність ті цінності права, які складають його суть.

Підкреслено, що важливою підставою реалізації права є акт визнання, в якому відбувається ототожнення кожного себе з кожним іншим, формується відчуття іншого рівноцінним собі, що дає змогу розглядати цей акт як антропологічний еквівалент принципу формальної рівності.

Доведено, що з позицій юснатуралістичного підходу, завдяки розрізненню права та закону можливо відрізнити правове регулювання від псевдоправових маніпуляцій, державно-владного свавілля, механізм правового регулювання від механізму псевдоправового регулювання.

З'ясовано, що згідно з теорією природного права, юридичні права є різновидом моральних прав, тоді як юридичний позитивізм розглядає їх як щось дуже відмінне від моральних прав.

Показано, що важливим чинником реалізації права є комунікація суб'єктів права. Зроблено висновок, що лише на основі досягнення порозуміння у мовленнєво-комунікативній взаємодії індивідів можуть бути витворені морально-практичні нормативи. Комунікація передбачає суб'єкт-суб'єктний зв'язок, визнання в іншій людині суверенної особистості, повагу до неї, її прав та загальнолюдських цінностей.

Обґрунтовано, що верховенство права є правовою основою реалізації права. В узагальненому вигляді принцип верховенства права постає як мегапринцип – це сукупність ідей, принципів, інституцій та процедур, що забезпечують достатній рівень поваги до людської гідності як з боку представників державної влади, так і пересічного громадянина, забезпечують примат прав людини над державою та її позитивним правом, є визначальним як у законотворчій, так і у правозастосовчій практиці. Повноцінна реалізація прав суб'єктів права і є реальною дією принципу верховенства права.

Наголошено, що принцип верховенства права характеризується низкою ідей, які виступають в якості умов реалізації права, це - змістовно-формальна відповідність закону праву, принципи правової визначеності, пропорційності, розумності, добросовісності, обмеження державної влади правом тощо. Гарантією реалізації права в контексті верховенства права є *правова визначеність* – умова, яка дає змогу громадянам передбачати наслідки своїх дій, які випливають з їх чіткого закріплення у текстах нормативних актів.

Обґрунтовано, що в реалізації права відчутне місце займає суб'єктивний вимір, якому легістська доктрина не надає особливого значення. Показано, що правореалізація залежить від рівня розвитку правової свідомості суб'єктів права, їх готовності жити в праві. Істотною є її залежність від такого чинника як сучасне правове мислення.

Встановлено, що значне місце в реалізації прав людини належить громадянському суспільству, основою якого є автономні, моральні індивіди. Громадянське суспільство є гарантом реалізації прав та свобод кожного, оскільки якнайповніша реалізація прав кожного його представника є його основною метою, як засвідчує досвід демократичних країн.

Показано, що з позицій юридично-правового позитивізму неможливо відрізнити правове регулювання від псевдоправових маніпуляцій, державно-владного свавілля, аналогічно і механізм правового регулювання - від механізму псевдоправового або ж свавільно-маніпулятивного регулювання.

Враховуючи стадійність правового регулювання, підтримано позицію, згідно з якою механізм реалізації права є складовою механізму правового регулювання. Показано, що механізм правового регулювання та механізм реалізації права відрізняється не так за структурними компонентами, як за суб'єктами права та функціональним призначенням.

Показано, що механізм правового регулювання, який з позицій юснатуралізму є сукупністю правових не лише за формою, а найперше за суттю, способів та засобів (правової законотворчої діяльності, правових законів, підзаконних правових актів, правозастосовної діяльності,

правозастосовних актів тощо), покликаний забезпечити умови для реалізації права. У той час механізм реалізації права як сукупність правових способів та засобів (правосуб'єктність, використання права на засадах принципів права, дотримання права, виконання норм права, правозастосовна діяльність, правове законодавство, правозастосовні акти, правові вчинки, правовідносини, правові факти тощо) покликаний безпосередньо трансформувати смисли та принципи права в реальне буття.

Зазначено, що тотальне порушення прав людини в сучасній Україні засвідчує істотну недосконалість дії механізму реалізації права. Наголошено, що ефективна правореалізація можлива за такої ж ефективної правової політики, якої поки що не сформовано.

З'ясовано, що практична реалізація права кожного на справедливий суд наштовхується на низку об'єктивних та суб'єктивних перешкод: не сформовано незалежного суду, процесуальні перешкоди, адвокатська монополія в судах, слабе використання практики ЄСПЛ у судочинстві, неготовність представників влади працювати на засадах стандартів прав людини тощо.

Показано, що для успішної реалізації права необхідно здійснити конструктивну переоцінку підходів до інституту звернень громадян, що посприє покращенню взаємодії держави, громадянського суспільства та індивідів. Відзначено особливу роль у правореалізації правозахисних організацій, наголошено на необхідності прийняття Закону України «Про громадські правозахисні організації».

Обґрунтовано, що реалізація права значною мірою залежить від процесів демократизації на місцях, Процес децентралізації, що нині відбувається, має стати реальним чинником реалізації прав та свобод громадян.

Ключові слова: принципи права, правореалізація, правозастосування, правове регулювання, природно-правовий підхід, позитивне право, верховенство права.

SUMMARY

Popadynets M.I. Realization of the right in the context of legal development of modern Ukraine: axiological dimension. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

The dissertation for a scientific degree of the candidate of legal sciences on a specialty 12.00.12 "Philosophy of law". - National Academy of Internal Affairs. Kyiv, 2020.

The research work is devoted to the analysis of realization of the right in the context of legal development of modern Ukraine. It is established that mainly the analysis of problematic issues of realization of the right in the scientific literature is covered by scientists from the standpoint of the positivist approach, in which law enforcement appears as a norm or law regulation; the mechanism of legal regulation is identified with the mechanism of state regulation; the mechanism of law enforcement is examined as a mechanism for implementing legislative norms. It is stated that the subjective dimension of law enforcement is of little significance.

The study of the methodological developments on the issue of the right realization has shown that the problem is studied by our jurists mainly from a general scientific point of view, which does not provide completeness and depth of the knowledge of the phenomenon of the right realization. An integrated polymethodological approach is mostly declared rather than actually applied. The development of a value-semantic, in particular axiological approach in the study of the exercise of the right and the application of natural law approach is supposed to be insufficient.

It is established that the implementation of the right should be studied both through a legal, i.e. positivist-legist type of law understanding and natural law. From the standpoint of legism, the exercise of the right appears as a mechanistic process, devoid of anthropological and value dimension, identified with the realization of the norms of law and positive law.

It is shown that from the standpoint of natural law and anthropological-axiological approaches the humanistic meaning of law is revealed, since it is characterized by such moral values as justice, duty, responsibility, freedom and an autonomy of an individual, which is of the greatest legal value. In exercising the right, a person objectifies, transforms into reality those right's values that constitute its essence.

It is underlined that an important basis for the exercise of the right is the act of recognition, in which there is an identification of everyone with each other, a feeling of another equal to himself, which allows to consider this act as an anthropological equivalent of the principle of formal equality.

It is proved that from the standpoint of the jusnaturalistic approach, due to the distinction between the right and the law, it is possible to distinguish legal regulation from pseudo-legal manipulations, state arbitrariness, the mechanism of legal regulation from the mechanism of pseudo-legal adjustment.

It has been found that, according to the theory of natural law, legal rights are a kind of moral rights, while legal positivism considers them to be something very different from them.

It is shown that an important factor in the exercise of the right is communication of legal entities. It is concluded that moral and practical standards can be created only on the basis of reaching an understanding in the speech-communicative interaction of individuals. Communication involves subject-subjective relationship, recognition of another person's sovereign personality, respect for him, his rights and universal values.

It is substantiated that the rule of law is the legal basis for the exercise of the right. In general, the principle of the rule of law appears as a mega-principle - a set of ideas, principles, institutions and procedures that provide a sufficient level of respect for human dignity by both public authorities and an average citizen, ensure the primacy of human rights over the state and its positive law, and is decisive in both legislative and law enforcement practice. The full realization of the rights of subjects of law is a real action of the principle of the rule of law.

It is emphasized that the principle of the rule of law is characterized by a number of ideas that act as the conditions for the exercise of the right, it is the substantive and formal compliance with the law, the principles of legal certainty, proportionality, reasonableness, good faith, limitation of the state power. The guarantee of the realization of the right in the context of the rule of law is *legal certainty* - a condition that allows citizens to anticipate the consequences of their actions, which follow from their clear enshrinement in the texts of normative acts.

It is substantiated that in the exercise of the right a significant place is occupied by the subjective dimension, to which the Legist doctrine does not attach much importance. It is shown that law enforcement depends on the level of the development of legal consciousness of legal entities, their willingness to live in law. Its dependence on such a factor as modern legal thinking is significant.

It is established that a significant place in the exercise of human rights belongs to civil society, which is based on autonomous, moral individuals. Civil society is the guarantor of the realization of the rights and freedoms of everyone, because the fullest realization of the rights of each of its representatives is its main goal, as evidenced by the experience of democratic countries.

It is shown that from the standpoint of legal positivism it is impossible to distinguish legal regulation from pseudo-legal manipulations, state arbitrariness. Similarly, the mechanism of legal regulation is different from the mechanism of pseudo-legal or arbitrary-manipulative regulation.

Taking into consideration the phased nature of legal regulation, the position is supported, according to which the mechanism of law enforcement is a part of the mechanism of legal regulation. It is shown that the mechanism of legal regulation and the mechanism of the right's exercise differ not so much in structural components, but in the subjects of law and the functional purpose.

It is shown that the mechanism of legal regulation, which from the standpoint of jusnaturalism is a set of legal methods and means not only in form but first of all in essence (legislative activity, laws, bylaws, law enforcement activity and acts, etc.) is designed to provide conditions to exercise the right. At the same time, the mechanism

of realization of the right as a set of legal methods and means (legal personality, use of law on the basis of the principles of law, observance of law, fulfillment of law, law enforcement, legal legislation, law enforcement acts, legal acts, legal actions, legal relations, legal facts, etc.) is aimed to directly transform the meanings and principles of law into real life.

It is indicated that the total violation of human rights in modern Ukraine testifies to the significant imperfection of the mechanism of law enforcement. It is emphasized that the effective law enforcement is possible with the same effective legal policy, which has not yet been formed.

It is analyzed that the practical realization of everyone's right to a fair trial encounters a number of objective and subjective obstacles: there is no independent court, procedural obstacles, legal monopoly in courts, weak use of ECtHR practice in court proceedings, unwillingness of government officials to work on the basis of human rights' standards, etc.

It is shown that for the successful exercise of the right it is necessary to carry out a constructive reassessment of approaches to the institution of citizens' appeals, which will improve the interaction of the state, civil society and individuals. A special role in law enforcement of human rights organizations is noted, the necessity of the adoption of the Law of Ukraine "On Public Human Rights Organizations" is emphasized.

It is substantiated that the exercise of the right largely depends on the processes of democratization in the places. The decentralization process must become a real factor in the realization of the citizens' rights and freedoms.

Key words: principles of law, exercise of the right, law enforcement, legal regulation, natural law approach, positive law, rule of law.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Попадинець М. І. Реалізація права : методологічні засади дослідження. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*: 2011. № 5. С. 116–124.
2. Попадинець М. І. Принцип верховенства права, як засада реалізації права в сучасній Україні. *Митна справа* 2012. № 3 (81). С. 276–282.
3. Попадинець М. І. Принципи права, як програмно-орієнтаційні засади правозастосування. *Наше право*. 2012. № 3 ч. 1. С. 39–44.
4. Попадинець М. І. Поняття та основні форми безпосередньої реалізації права. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету*. 2013. Вип. 21. Ч. 1. Т. 3. С. 255–258.
5. Попадинець М. І. Понятие, признаки и формы правоприменения с позиций легистского правопонимания. *LEGEA SI VIATA*. 2014. С. 79–82. (Республіка Молдова).
6. Попадинець М. І. Поняття реалізації права з позицій діалектичної полярності природного і позитивного права. *Актуальні проблеми держави і права*. 2014. Вип. 72. С. 53–59.
7. Попадинець М. І. Особливості трактування реалізації права в контексті юридичного підходу. *Науковий вісник публічного та приватного права*: 2018. Вип. 5. Т. 3. С. 181–186.
8. Попадинець М. І. Особливості механізму правового регулювання в контексті реалізації прав людини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2019. Вип. 59. Том. 1. С. 106–109.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

9. Попадинець М. І. Реалізація права: антропологічні засади. *Морально-етичні імперативи юридичної діяльності*. Матеріали наукових читань до Дня юриста (Київ, 7 жовтня 2011 р.). С. 75–80.

10. Попадинець М. І. Поняття правозастосування в контексті основних типів праворозуміння. *Конституція – основа державного і суспільного устрою України*. Матеріали V міжвузівських наукових читань (Київ, 29 березня 2012 р.). С. 89–95.

11. Попадинець М. І. Права і свободи людини і громадянина у світлі принципу верховенства права. *Захист права і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави*. Збірник тез учасників I Всеукр. наук.-практич. конф. (Львів, 25 квітня 2012 р.). С. 326–328.

12. Попадинець М. І. Реалізація принципу верховенства права – нагальна потреба сьогодення. *Актуальні питання держави і права* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Харків, 22–23 черв. 2012 р.), С. 24–27.

13. Попадинець М. І. Антропологія права: сучасний вимір. *Національне та міжнародне право в сучасному вимірі* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Запоріжжя, 28–29 вересня 2012 р.). С. 27–29.

14. Попадинець М. І. Особливості правозастосування як форми реалізації права. *Роль права у забезпеченні законності та правопорядку* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Запоріжжя, 25–26 жовтня 2013 р.). С. 12–15.

15. Попадинець М. І. Якість українського законодавства як передумова реалізації прав людини. *EUROPSKA TRADICIA V MEDZINARODNOM PRAVE: UPLATNOVANIE L'UDSDSKYCH PRAV: medzinarodnej vedeckej konferencie*. (BRATISLAVA 6–7. maj 2016). 60–63 p.

16. Попадинець М. І. Становлення громадянського суспільства в Україні як засада реалізації права. *Актуальні проблеми правових наук в євроінтеграційному вимірі* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. Ч. I. (Харків, 14–15 грудня 2018 р.). С. 11–14.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	13
ВСТУП.....	14
РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА.....	23
1.1 Ступінь наукового опрацювання дисертаційної проблеми.....	23
1.2 Методологічні засади дослідження.....	51
Висновки до розділу 1.....	68
РОЗДІЛ 2. РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВА ЯК ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ КОНЦЕПТ.....	71
2.1 Антрополого-аксіологічні засади реалізації права.....	71
2.2 Трактування реалізації права з позицій основних типів праворозуміння крізь призму ціннісного підходу.....	91
Висновки до розділу 2.....	111
РОЗДІЛ 3. ЦІННІСНО-СМИСЛОВИЙ ВИМІР ВТІЛЕННЯ ПРАВА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ.....	115
3.1 Ствердження верховенства права як засадничий принцип успішної правореалізації: ціннісний зріз	115
3.2 Вплив морально-аксіологічної доброякісності законодавства на підвищення ефективності об'єктивації прав людини.....	138
3.3 Значимість правової світоглядно-мисленнєвої зрілості громадянського суспільства у втіленні в життя ідеалів права	155
3.4 Вдосконалення механізму правового регулювання в правореалізаційних трансформаціях як пріоритетна складова правового реформування	177
Висновки до розділу 3.....	196
ВИСНОВКИ.....	202
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	207
ДОДАТКИ.....	252

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ЕСПЛ – Європейський суд з прав людини

ЄКПЛ – Європейська конвенція з прав людини

ЦК – Цивільний кодекс України

КАС – Кодекс адміністративного судочинства України

ЄС – Європейський Союз

ОСН – орган самоорганізації населення

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Реалізація права завжди буде предметом наукового інтересу дослідників, оскільки суттю її є втілення права як форми буття загальнолюдських цінностей у дійсність, об'єктивація його, переведення зі стану можливості в процес розвитку, а це комплексне, складне, багатовимірне завдання як для держави й суспільства, так і для кожної людини як суб'єкта права зокрема. Це тема, що пов'язана з фундаментальними засадами людського буття, їх формуванням і ствердженням, із творенням людини як повноцінної людської особистості й суб'єкта права, від якого залежить національна безпека України, її сьогодення і майбутнє.

Надзвичайно проблемною є реалізація права в умовах українського транзитивного суспільства, оскільки демократичні засади життя лише почали формуватися, рівень економічного та соціального розвитку країни не дає змоги українським громадянам реалізувати низку своїх прав і свобод. Цей процес спричинений стагнацією політичного розвитку країни, що безпосередньо залежить від олігархічних структур, не зацікавлених у реформуванні різних сфер життя сучасної України, рівня розвитку громадянського суспільства, поки що недостатньо зрілого. Правове реформування могло б посприяти повнішій реалізації прав і свобод українців, проте воно виявилось безуспішним. Зазначене актуалізує необхідність інтенсифікації зусиль громадянства та влади в забезпеченні правореалізації як чинника національної безпеки, утвердженні демократичних засад життя, розбудові правового українського суспільства.

У сучасній українській правознавчій науці розробляють такі аспекти досліджуваної проблеми: поняття реалізації права з позицій основних правових доктрин, форми реалізації права, особливості правозастосовної діяльності як форми реалізації права, правове регулювання, його співвідношення з реалізацією права, механізм правового регулювання, його структура, функції, якість законодавства, стандарти прав людини, верховенство права як фундаментальна засада реалізації прав людини, правове реформування в

сучасній Україні тощо. Ці та інші питання реалізації права розробляли М. Антонович, О. Бандура, В. Братасюк, М. Вітрук, С. Головатий, О. Гвоздік, В. Градова, О. Грищук, Д. Гудима, М. Гуренко, С. Гусарєв, О. Дем'янова, С. Добрянський, Ю. Євтошук, Н. Жильнікова, О. Зайчук, Л. Іщенко, Д. Карпенко, М. Кельман, М. Козюбра, А. Колодій, М. Костицький, І. Котюк, В. Кравець, В. Ладиченко, Н. Лепіш, Л. Макарова, В. Недибалюк, А. Олійник, Н. Оніщенко, О. Павлишин, Ю. Пацурківський, Н. Петлевич, О. Петришин, М. Рощук, Т. Тарахонич, В. Цвік, С. Шевчук, Ю. Шемшученко, О. Яремко, а також іноземні автори: С. Алексєєв, А. Барак, Г. Баурінг, Н. Варламова, П. Гаудер, С. Голубок, А. Дайсі, А. Ковлер, В. Лазарев, Дж. Ллойд, Дж. Нікель, С. Оганесян, М. Сандел, В. Сирих, Б. Таманага, А. Урумов та ін.

Проте результати аналізу наукових джерел засвідчують, що до недостатньо досліджених аспектів реалізації права з позицій аксіологічного підходу належать: переосмислення легістсько-позитивістського трактування реалізації права як глибоко гуманістичного процесу з позицій природно-правового підходу, дослідження суб'єктивно-особистісного виміру реалізації права; вивчення шляхів удосконалення механізмів реалізації права, засад реалізації права в сучасній Україні; висвітлення гуманістично-ціннісного критерію як ціннісно-сміслової основи реалізації права в контексті антропологічного й аксіологічного підходів, що й зумовило вибір теми цього дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження здійснене відповідно до законів України «Про вищу освіту» від 1 липня 2014 року № 1556-VII, «Про наукову і науково-технічну діяльність» від 26 листопада 2015 року № 848-VIII, Національної стратегії розвитку освіти на 2012–2021 роки (Указ Президента України від 25 червня 2013 року № 344/2013), Концепції реформування освіти в Міністерстві внутрішніх справ України (наказ МВС України від 25 листопада 2016 року № 1252), Плану заходів з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року, схваленого розпорядженням Кабінету Міністрів

України від 23 листопада 2015 року № 1393-р; планів науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт Національної академії внутрішніх справ.

Тему дисертаційного дослідження затверджено рішенням Вченої ради Національної академії внутрішніх справ 27 вересня 2011 року (протокол № 19) й уточнено 7 липня 2020 року (протокол № 16).

Мета і завдання дослідження. *Метою* дослідження є концептуалізація філософсько-правового осмислення аксіологічного виміру реалізації права з позицій легістського (законницького) та юридичного (природно-правового) типів праворозуміння, особливостей творення в сучасній Україні ефективного механізму реалізації права.

Поставлена мета дослідження визначила такі *завдання*:

- визначити ступінь наукового опрацювання проблеми реалізації права;
- сформулювати методологічне підґрунтя для висвітлення дисертаційної проблеми;
- висвітлити антрополого-аксіологічні підстави реалізації права;
- з’ясувати трактування реалізації права з позицій природно-правового та законницького підходів;
- аргументувати значущість суб’єктивного інтелектуально-духовного чинника та його ціннісних орієнтацій у реалізації права;
- окреслити роль верховенства права як засадничого принципу правореалізації крізь призму ціннісного виміру;
- обґрунтувати необхідність утвердження гуманістичних засад українського законодавства як передумови успішної реалізації прав людини;
- довести правову світоглядно-мисленнєву зрілість громадянського суспільства як чинника ефективної реалізації правових цінностей;
- розмежувати механізм правового регулювання та механізм псевдоправового регулювання, з’ясувати шляхи його вдосконалення в контексті реалізації прав людини в сучасній Україні з позицій аксіологічного підходу.

Об'єкт дослідження – реалізація права як утілення в діяльність суб'єктів правовідносин принципів і норм права шляхом використання суб'єктивних прав, дотримання заборон, виконання юридичних обов'язків.

Предмет дослідження – аксіологічний вимір реалізації права в контексті правового розвитку сучасної України.

Методи дослідження. У дисертаційній роботі використано принцип комплексності та взаємодоповнюваності методів пізнання, що забезпечило всебічність аналізу й повноту дослідження проблеми реалізації права. Застосовано низку *філософських* підходів і методів: *діалектичний* – для аналізу прав людини, їх значущості в процесі реалізації права, європейських стандартів права; для з'ясування суті основних типів праворозуміння та їх ролі в реалізації права; під час дослідження механізму правореалізації сучасної України, чинників, що впливають на його змістовно-структурний вимір і здійснення (підрозділи 3.2–3.4); *антропологічний підхід* – для окреслення гуманістичного виміру реалізації права, форм правореалізації та з'ясування суб'єктивного виміру механізму правореалізації (підрозділи 2.1, 2.2, 3.1, 3.4); *природно-правовий підхід* – для висвітлення сутності прав людини, їх опречення, з'ясування критеріїв правності як основи реалізації права, дослідження сутнісних характеристик європейських стандартів права, осмислення складових правореалізації тощо (підрозділи 2.1, 2.2, 3.1, 3.2, 3.4); *аксіологічний* – під час дослідження ціннісного виміру права, форм його реалізації, верховенства права як юридичної основи правореалізації; дослідження ефективності української законодавчої діяльності, її засад; механізму та якісного виміру правового регулювання; гуманістично-ціннісного критерію як *смыслотворчої основи* реалізації права (підрозділи 1.2, 2.1, 2.2, 3.1, 3.3, 3.4); *комунікативно-філософський підхід* – для з'ясування реалізації права як суб'єкт-суб'єктного процесу (підрозділи 2.2, 3.3, 3.4); *герменевтичний метод* – під час аналізу правових понять і низки наукових положень, формулювання висновків (підрозділи 1.2, 2.2, 3.1, 3.2, 3.4); *загальнонаукові* методи: структурно-функціональний, аналізу, синтезу, теоретичного моделювання, індуктивний,

дедуктивний, об'єктивності, системності тощо (підрозділи 2.1, 2.2, 3.1–3.4); спеціально-правові методи: *порівняльно-правовий* – для дослідження форм реалізації права; трактування реалізації права з позицій законницького (легістського) і юридичного (природно-правового) підходів тощо (підрозділи 2.1, 2.2, 3.1, 3.2); *формально-догматичний* – для дослідження нормативно-правових актів, окремих правових понять, категорій і положень; *соціологічно-правовий* – для дослідження соціокультурних особливостей реалізації права тощо.

Провідними в дослідженні є природно-правовий та аксіологічний підходи, що надали можливість схарактеризувати реалізацію права як загальнолюдську цінність, невід'ємний атрибут людського буття, його глибинно людинотворчу сутність.

Емпіричну базу дослідження становлять праці видатних філософів права, акти національного й міжнародного права, матеріали опитування студентів юридичного факультету Інституту права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка» (135 осіб) і членів громадських організацій (36 осіб).

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що робота за характером і змістом розглянутих питань є першим у філософсько-правовій науці комплексним дисертаційним дослідженням аксіологічного виміру реалізації права в контексті правового розвитку сучасної України. На підставі здійсненого аналізу досліджуваної проблеми сформульовано низку ідей, положень, узагальнень, висновків, що винесені на захист. Зокрема:

вперше:

– обґрунтовано, що з позицій законницького (легістського) підходу через ототожнення права та закону реалізацію права ототожнено з реалізацією норм законодавства. Оскільки право є формою буття загальнолюдських цінностей, що існує в розмаїтті форм вияву, запропоновано відмежовувати реалізацію права від реалізації закону, не вичерпувати реалізацію права реалізацією лише позитивного права. На противагу легістському трактуванню реалізації права як

законореалізації, запропоновано трактування реалізації права як процесу втілення в життя смислів і принципів права безвідносно до форм його буття;

– з'ясовано, що, оскільки право є ціннісним феноменом, його об'єктивація проникнута ціннісним виміром, вона розпочинається з відчуття й усвідомлення суб'єктом необхідності правових цінностей для власного буття і завершується їх реальним свідомим здійсненням у правовідносинах, тобто гуманістично-ціннісний критерій є смислотворчою основою реалізації права. На противагу легістській доктрині, де людина фактично постає не суб'єктом права, а об'єктом законницького впливу держави, обґрунтовано вагомість *суб'єктивно-особистісного* чинника в об'єктивації права та визначальну роль у цьому процесі ціннісних орієнтацій особистості, а також сучасного правового мислення, відповідно до якого сприйняття і *визнання* суб'єктом права кожного іншого рівноцінним собі є найважливішим у праві;

– встановлено, що з позицій позитивістського державоцентристського підходу механізм правового регулювання ототожнено з механізмом *державного* правового регулювання, а механізм реалізації права постає механізмом реалізації лише *норм законів*, тобто позитивного права. Реалізація права в цьому контексті розпочинається з прав, що «надаються державою», водночас із позицій юснатуралістичного підходу правореалізація може бути спонтанною і не залежати від норм позитивного права, які переважно відстають від розвитку правовідносин;

– обґрунтовано, що природно-правовий та аксіологічний підходи, які стали базовими для дослідження, надають можливість відрізнити правове регулювання від державно-владного свавілля, аналогічно й механізм правового регулювання – від механізму свавільно-маніпулятивного регулювання. Таким критерієм-основою для розрізнення стає критерій правності як відповідність усіх складових механізму правового регулювання смислам права, принципів правової рівності, загальнолюдським цінностям, людині з її честю, гідністю, невідчужуваними правами;

удосконалено:

- визначення поняття якості законодавства як істотного чинника правореалізації, що не має вичерпуватися формально-технічними моментами, а повинно ґрунтуватися на змістовно-правових вимогах, що забезпечить відповідність законодавства сучасній філософії людини;

- положення про те, що громадянське суспільство, основою якого є автономні, моральні індивіди, – це гарант реалізації прав і свобод кожного;

- ідею, згідно з якою тотальне порушення прав людини в сучасній Україні засвідчує недосконалість дії механізму реалізації права. Ефективна правореалізація можлива за ефективної правової політики в сучасній Україні;

- твердження, за яким практична реалізація права кожного на справедливий суд унеможлиблюється через відсутність в Україні незалежного суду, процесуальні перешкоди реалізації цього права, адвокатську монополію в судах, неналежне використання практики ЄСПЛ у правосудді, порушення вимог стандартів прав людини як засади правозахисної діяльності тощо;

дістало подальший розвиток:

- положення, відповідно до якого повноцінна реалізація права може здійснюватися тільки за безумовного підпорядкування всіх сфер соціального життя вимогам верховенства права, загальнолюдським цінностям;

- ідея, згідно з якою механізм правового регулювання та механізм реалізації права різняться за суб'єктами права та функціональним призначенням. У механізмі правового регулювання суб'єктами права постають представники державної влади й місцевого самоврядування, у механізмі реалізації права – фізичні та юридичні особи, люди, громадяни, які є суб'єктами трансляції та втілення смислів права, що є водночас загальнолюдськими цінностями;

- твердження, що процес реалізації прав людини безпосередньо залежить від процесів демократизації на місцях, демократії «знизу», які обумовлюють бюджетну політику держави, розподіл бюджетних коштів тощо.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що результати дослідження впроваджено та може бути використано:

– у *правореалізаційній діяльності* – для підвищення рівня професійної кваліфікації суб'єктів правозастосування, якості роботи суб'єктів правового регулювання. Упровадження конкретних висновків дисертації про реалізацію права сприятиме підвищенню ефективності правового регулювання, правозастосування, правозахисної політики сучасної України (довідка Львівського апеляційного суду від 6 серпня 2020 року № 682/20);

– у *нормотворчій діяльності* – під час розроблення концептуальних засад нормативно-правових актів як загальнодержавного рівня, так і підзаконних правових актів, удосконалення законодавчої діяльності, гармонізації українського законодавства й законодавства ЄС тощо (довідка Громадської ради при Львівській обласній державній адміністрації від 17 липня 2020 року № 101/20);

– у *науково-дослідній діяльності й освітньому процесі* – для творчого розвитку та поглиблення зазначеної проблематики; визначення шляхів вирішення низки теоретичних і практичних аспектів реалізації прав людини, механізму правореалізації; реалізації принципу верховенства права в правозастосовній діяльності тощо; під час підготовки підручників, навчальних посібників, формування та викладання курсів «Теорія держави і права», «Філософія права», а також відповідних спецкурсів: «Реалізація права як філософсько-правова проблема: проблеми та перспективи в контексті євроінтеграції», «Роль громадянського суспільства в забезпеченні реалізації прав людини в сучасній Україні», «Верховенство права як фундаментальна засада реалізації прав людини». Окремі результати дослідження впроваджено в освітній процес (довідка Національного університету «Львівська політехніка» від 12 серпня 2020 року № 67-01-1214; акт впровадження Національної академії внутрішніх справ від 9 березня 2020 року).

Апробація матеріалів дисертації. Основні положення та результати дисертаційного дослідження апробовано на таких наукових заходах: наукових читаннях до Дня юриста «Морально-етичні імперативи юридичної діяльності» (7 жовтня 2011 року, м. Київ); V міжвузівських наукових читаннях

«Конституція – основа державного і суспільного устрою України» (29 березня 2012 року, м. Київ); Міжнародній науково-практичній конференції «Національне та міжнародне право в сучасному вимірі» (28–29 вересня 2012 року, м. Запоріжжя); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні питання держави і права» (22–23 червня 2012 року, м. Харків); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави» (25 квітня 2012 року, м. Львів); Міжнародній науково-практичній конференції «Роль права у забезпеченні законності та правопорядку» (25–26 жовтня 2013 року, м. Запоріжжя); Міжнародній конференції «*Europska tradicia v medzinarodnom prave uplatnovanie l'udskych prav*» (6–7. maj 2016, Bratislava); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми правових наук в євроінтеграційному вимірі» (14–15 грудня 2018 року, м. Харків).

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, які містять вісім підрозділів, списку використаних джерел (492 найменування на 45 сторінках) і шести додатків на восьми сторінках. Загальний обсяг дисертації становить 259 сторінок, з них основного тексту – 193 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА

1.1 Ступінь наукового опрацювання дисертаційної проблеми

Проблема реалізації прав людини в сучасному світі привертає все більше уваги як політиків, так і громадськості. На нинішній політичній карті світу не меншає, на жаль, місць, де проблема реалізації прав людини є особливо гострою. Українське транзитивне суспільство серед основних завдань на найближче майбутнє має також розв'язання цієї проблеми, оскільки із початком російської агресії на наші терени, що зумовило значне падіння економіки, а отже, падіння рівня життя людей, ця проблема, що і до цього була достатньо складною для вирішення, стала набагато гострішою.

Звісно, в плані реалізації прав людини правники як теоретики, так і практики можуть зробити дуже багато, хоча самим їм вирішити цю проблему остаточно навряд чи вдасться. І не лише в умовах України, але й розвинених демократичних країн, оскільки до цієї проблеми мають стосунок ціла низка позаправових чинників. Ця проблема віднесена нині до особливо важливих правових проблем цілком підставно, оскільки реалізація права – це проблема ствердження основ життя, здійснення людини, що є найвищою цінністю [1; 2; 3; 4]. Чим повніше реалізовані права людини, тим повноціннішим буде її життя. Як бачимо, дослідження і вирішення цієї комплексної проблеми залежить від ціннісної шкали суспільства.

Українське правознавство нині проявляє до досліджуваної проблеми певний інтерес. Зокрема, українські теоретики права напрацювали поняття «реалізація права». У працях С. Гусарєва [5; 6], О. Зайчука [7; 8], М. Кельмана [9], А. Колодія [10], В. Копейчикова [11], А. Олійника [10], Н. Оніщенко [7; 8], О. Осауленка [12], Н. Пархоменко [13], Ю. Пацурківського [14], О. Петришина [15], П. Рабіновича [16], О. Скакун [17], В. Цвіка [15], та ін. це поняття в основному трактується з позитивістських позицій і подається як втілення в

життя норм законодавства. Зрозуміло, що ця позиція має право на існування, проте із врахуванням тих змін, які відбуваються в нинішній Україні, вона вимагає переосмислення поняття права, яке не вичерпується лише позитивним правом, тобто законодавством, а існує і в інших формах, а тому зводити його реалізацію лише до втілення в життя волі влади, лише норм позитивного права означає збіднювати цей феномен, і, отже, звужувати простір правового буття суб'єктів права, що в умовах демократизації суспільного буття не витримує наукової критики. Досліджувана нами позиція дозволяє зберегти монополізм держави в здійсненні права, оскільки йдеться про реалізацію лише її приписів. Оскільки позитивізм як специфічний метод не вимагає звертання до антропологічного виміру, реалізація права постає дещо механістично, спрощено, як процес, що відображає суто державно-владні впливи на індивіда і відповідно його реакцію на них. Реалізація природних невідчужуваних прав людини з позицій легістської доктрини не розглядається, оскільки в контексті цього підходу вони як такі заперечуються [18; 19].

Справедливості ради, треба відзначити, що проблема реалізації права в українській теоретико-правовій думці поволі еволюціонує від легістського трактування в напрямі сучасного її розуміння. Для нас були цікавими і плідними праці науковців Інституту держави і права імені Корецького: монографія Н. Оніщенко, О. Зайчука «Проблеми реалізації прав людини та громадянина в Україні» [8]; Н. Оніщенко «Невідкладність завдань по забезпеченню прав, свобод і законних інтересів особи (теоретичні моделі та практика реалізації)» [20] та її ж робота «До питання про дію права (теоретико-правові аспекти дослідження)» [21]; праці Ю. Шемшученка «Дія права: інтегративний аспект» [22]; Т. Тарахонич «Механізм дії права, механізм правового регулювання, механізм реалізації права: особливості взаємодії» [23] та ін.. О. Мурашин в праці «Механізм правового регулювання та людиноцентристська концепція» [24] прямо підкреслив, що реалізація права має антропоцентричний вимір і механізм правового регулювання має орієнтуватися на нього. Ю. Пацурківський у статті «Реалізація права: поняття,

зміст та співвідношення з суміжними категоріями» [14] зосередив увагу на питанні розмежування категорій, дотичних до досліджуваного поняття, що склало методологічне підґрунтя для нашого дослідження.

Низка українських авторів зосередили свою увагу на проблемі забезпечення прав людини, що має безпосередній стосунок до реалізації права. Зокрема, ця проблема піднята в праці Г. Шмельової «Юридичний механізм забезпечення прав людини» [25]; К. Волинки «Механізм забезпечення прав і свобод особи: питання теорії і практики» [26]; П. Рабіновича «Конституційне забезпечення прав і свобод людини і громадянина в Україні: можливості ефективізації» [27]; Н. Мушака «Міжнародно-правові засади захисту та забезпечення прав людини в європейських міжнародних організаціях» [28]; В. Васецького «Забезпечення прав та свобод людини та громадянина в демократичному суспільстві (на прикладі удосконалення інституту юридичної відповідальності)» [29]. Ці автори наголошують, що забезпечення прав людини є комплексною проблемою, в якій присутні, окрім юридичного, різні інші виміри, які є взаємозалежними.

Окрім названих праць, в яких розроблено поняття реалізація права, дія права, забезпечення права, проаналізовано питання якості законодавства в контексті реалізації права, юридичні основи реалізації права, піднято проблему значимості справедливого суду для захисту прав людини, звернено увагу на політичний, економічний, соціальний аспекти реалізації права, піднято питання можливих шляхів вдосконалення механізму забезпечення права. Науково-теоретичними засадами для нашого дослідження стали праці Є. Білозьорова «Правові гарантії прав і свобод людини та громадянина у сфері діяльності міліції» [30]; В. Суценка «Проблеми реалізації та захисту прав і свобод людини та громадянина в Україні» [31]. Ці та інші автори акцентують на питанні інституційних та нормативно-знакових гарантій прав та свобод.

Дотичною проблемою до забезпечення реалізації права є проблема засад правореалізації. Н. Жильнікова піднімає цю проблему в статті «Реалізація прав людини та громадянина в контексті принципу верховенства права» [32]. Цю ж

тому розробляють також такі автори як М. Оніщук «Проблеми забезпечення прав людини в Україні: від Загальної Декларації прав людини – до сьогодення» [33]; В. Темченко у праці «Право у механізмі забезпечення прав і свобод людини» [34] та ін.. Ці автори переконливо показують, що повноцінна реалізація права залежить від міри ствердження в країні верховенства права. Відомо, що для України проблема реалізації верховенства права є однією із пріоритетних в контексті правового реформування.

У контексті легістського підходу норми права, що втілюють авторитет влади, постають особливою цінністю, тому виконання їх та дотримання індивідом розглядаються як основні форми їх реалізації. Використання права – це теж форма реалізації права, яка у всіх підручниках з теорії держави та права розглядається як третя поряд із виконанням та дотриманням, саме у такому порядку [7; 8; 16; 17], хоча насправді саме вона є чи не найважливішою, оскільки *найбільшою мірою сприяє самоствердженню людини-особистості*. Ця форма права, зрозуміло, потребує активної поведінки суб'єкта права, його самовизначення, його зацікавлення правом, прагнення права тощо.

Низка наукових досліджень присвячена специфічній формі реалізації права – правозастосуванню. Над цією проблемою з позицій позитивістського підходу працювали А. Берlach [35], В. Буткевич [36], Ю. Ведерніков [37], С. Гусарев [38], В. Дума [39], Н. Жильнікова [32], О. Зайчук [7; 8], Л. Іщенко [40], Д. Карпенко [35], Л. Кельман [41], М. Кельман [42], В. Ковальський [35], І. Котюк [43], Н. Лепіш [44], Л. Макарова [45], Г. Мамка [46], А. Мерник [47], Н. Оніщенко [7; 8], О. Петришин [15], І. Проць [44], А. Пугач [48], О. Пунько [49], П. Рабінович [50], О. Скакун [17], О. Толочко [51], В. Туманов [52], В. Цвік [15], та ін.. Ці автори, виходячи з принципу тотожності права та закону, подають правозастосування фактично як законо- чи нормозастосування, тобто, ототожнюють їх, що, звісно, не зовсім науково коректно, оскільки норми закону можуть порушувати права людини, не відповідати принципам права, а тому діяльність по їх об'єктивації до правового життя нічого не додасть, навпаки – вона буде *протиправною, законозастосовною, а не*

правозастосовною. У цьому плані важливо наголосити також на засадах правозастосування: представники позитивістського підходу акцентують на законницьких підставах, а не на правових, а це насправді не одне і те ж. «Закон орієнтується на стандартизованого індивіда, позбавленого унікальних якостей, він є схематичним» [53]. Законодавець дивиться на особистість з позиції владного суб'єкта, виходячи з інтересів не особистості, а із цілей і завдань державного управління, – зазначає С. Архіпов [54, с. 14-79]. Буква закону може заперечувати принципи права, його цінності та стандарти частково або ж цілком.

Ототожнення права та закону зумовлює і не зовсім гуманістичне трактування правозастосовного акту, який в контексті цього підходу теж постає як *законо- чи нормозастосовний* [55]. З позицій законницької доктрини він може мати і неправовий зміст, важливо лиш, щоб він відповідав «букві закону». Звісно, всі ці аспекти мають бути переосмислені відповідно до стандартів права, його цінностей, принципів, найперше, загальнолюдського порядку.

З позицій юридичного (природно-правового) підходу правозастосування досліджують такі українські та зарубіжні теоретики та філософи права: Ю. Білас [55], В. Буткевич [36], М. Коханська [56], Б. Малишев [57], О. Малько [58], Н. Матузов [58], М. Оніщук [33], М. Патеї-Братасюк [3], М. Рісний [59; 60], О. Толочко [51], О. Уварова [61] та ін.. Ці автори, трактують право як багатогранний феномен, що існує через низку розмаїтих форм. Виходячи з цього, реалізація права у них постає діяльністю суб'єктів, що прибирає різні форми, які залежать від форм буття права: реалізація природного права, реалізація законодавства, реалізація договірної права, реалізація корпоративного права тощо, тобто реалізація права зумовлена плуралізмом його форм і проявів, і є плуралістичною діяльністю, оскільки реалізуються різні форми буття права. Хоча важливо в цьому сенсі найперше, щоб реалізовувався, ставав дійсністю правовий зміст цих форм.

Чи не найважливішим аспектом проблеми реалізації права є сутність цього феномену. Юснатуралісти наголошують на тому, що сутність реалізації права

не просто у механічному втіленні норм закону, його «букви», а у втіленні *ідеальних смислів права, що є водночас загальнолюдськими цінностями*, принципів права, що їх закріплюють, принципу правової рівності, який є концентрованим вираженням ідеї права, що існує у множині форм (Ю. Білас, С. Головатий, В. Кибал, М. Козюбра, О. Мельничук, М. Момот, та ін.). В усіх аспектах цього явища ми, використовуючи природно-правовий підхід, будемо акцентувати на критерієві правності, тобто, відповідності всіх форм реалізації права, особливо правозастосовної діяльності, правозастосовних актів принципам права, найперше верховенству права, стандартам права, його смислам і духові, а не лише «букві закону».

Амереканський філософ права Дж. Раз у своїй праці «Права людини в новому світовому порядку», опублікованій в часописі «Проблеми філософії права» за 2010-2011 р.р. зазначає, що «Права людини за своєю природою є правами моральними, які потребують політико-правового захисту. Безсумнівно, що механізми їх захисту мають бути ефективними, надійними і справедливими, оскільки інакше вони можуть більше зашкодити, ніж зарадити. Моральні права, які не можуть бути справедливо та ефективно захищені юридичними процедурами, не є правами людини. Обговорення цих точок зору засвідчує: політична увага до сфери прав людини зумовлює їх існування у залежності від соціальних, економічних і культурних чинників, а права на охорону здоров'я та освіту ілюструють цю залежність від фактичних ситуацій» [62]. Ці міркування стали для нашого дослідження науково-методологічним підґрунтям при висвітленні проблеми реалізації права в сучасній Україні (Розділ 3). Вони ще раз підкреслили, що реалізація прав людини є багатогранним феноменом, що лежить в основі людського буття.

«Забезпечення прав людини» та «реалізація права» є концептами, які не варто ототожнювати. Науковці зазначають, що забезпечення прав людини є дещо ширшим поняттям стосовно реалізації прав. «Під забезпеченням конституційних прав і свобод розуміється система їх гарантування, тобто система загальних умов і юридичних засобів, які забезпечують їх правомірну

реалізацію», – зазначає М. Вітрук [63, с. 195-196]. З цієї позиції автора забезпечення прав постає статичнішим явищем стосовно динамічного процесу їх реалізації. «Забезпечення прав і свобод людини – це створення умов для здійснення прав і свобод людини. Воно включає такі три елементи державної діяльності: сприяння для здійснення прав і свобод людини; охорона прав і свобод людини; захист прав і свобод людини (відновлення порушення правомірного стану, притягнення порушників до відповідальності)» [34, с. 45]. Як бачимо, автор стоїть теж на позиціях позитивізму, оскільки забезпечення права покладається цілком на державу. Проте загалом він правильно розглядає цю діяльність як достатньо багатогранну, що включає в себе сприяння, охорону та захист права. Можливо, було б доречно розрізняти поняття «державне забезпечення прав і свобод людини» і просто «забезпечення прав і свобод людини», оскільки забезпечення прав і свобод людини здійснюється не лише державою, а всіма суб'єктами права.

Представники юснатуралізму, заперечуючи принцип державоцентризму в праві, цілком в дусі сучасного європейського правового мислення, проблему забезпечення права, його охорони і захисту покладають, окрім держави, на приватних осіб, людину, громадянина, спільноти, народ, громадянське суспільство (Ю. Білас, Н. Бордун, В. Братасюк, Н. Пильгун, М. Рошук) [55; 64; 65; 66]. Л. Удовика слушно зазначає, що «У пошуках альтернативи дисциплінарному суспільству постмодернізм закликає не до анархії, а до нового погляду на індивідуальність і проблеми людської одиничності. Йдеться про перегляд традиційних понять, про принципово іншу теорію людини та суспільства» [67, с. 297], на що не може не реагувати нинішня правова теорія.

Антропологічні та соціокультурні підвалини реалізації права досліджують В. Авер'янов [68], О. Бандура [69; 70], В. Бігун [71], Н. Бордун [2], В. Галунько [72], О. Гришук [73; 74], Д. Гудима [75], Є. Івашев [76], М. Козюбра [77], М. Костицький [78], А. Кравченко [79], В. Ладиченко [80], В. Лазарєв [81], О. Мурашин [24], Г. Наставна [82], Н. Неновські [83], В. Нерсисянц [84], Н. Оніщенко [85; 86], М. Патеї-Братасюк [3], Н. Петлевич [87], О. Петришин

[88], В. Поєдинок [89], Х. Солодовнікова [90], Т. Тарахонич [91], А. Фальковський [92] та ін.. Цей аспект досліджуваної нами проблеми потрапив в поле зору саме представників юснатуралізму, оскільки легістська доктрина, будучи державоцентристською, виявляє мінімум уваги до антропологічного виміру реалізації права, вважаючи людину суб'єктом права суто декларативно, реально сприймаючи її об'єктом законницького впливу. Зазначені вище автори акцентують про залежність реалізації права від низки соціокультурних чинників: рівня розвитку соціуму загалом, становища людини в соціумі, державно-політичного устрою, наявності чи відсутності соціальної політики, шкали цінностей даного соціуму, рівня економічного розвитку, якості життя. Безумовно, реалізація права безпосередньо залежить від рівня правової культури народу, його правосвідомості, рівня демократичного розвитку. Наголошуючи на антропологічному вимірі реалізації права, наші філософи права звертають увагу на невідчужуваності природних прав людини, необхідності їх втілення в життя, впливу рівня розвитку особисті на цей процес, звертають увагу на духовно-культурний вимір людського буття. Зокрема, привертають увагу роботи таких авторів як С. Архіпов [54], В. Братасюк [65], Ю. Габермас [93], Д. Гудима [4], А. Єрмоленко [94], А. Козловський [95], А. Мельник [96], О. Мурашин [24], Л. Удовика [67], А. Фальковський [92], та ін., які досліджують процес становлення людини-особистості як суб'єкта права, розвиток ними ідеї взаємозв'язку між рівнем розвитку людини, її суб'єктивного «Я», його розмаїтих проявів та реалізацією права.

Дослідження джерел дає підстави зробити висновок про недостатню розробленість антропологічного виміру реалізації права. Філософсько-правового дослідження цього аспекту явно не вистачає. Теоретико-методологічним підґрунтям в цьому плані для нас стали роботи О. Гришук «Людська гідність у праві: філософські проблеми» [74]; А. Кравченко «Антропологічний принцип у філософії права» [97]; А. Романової «Буття людини: природно-правовий зміст» [98], а також праці цього ж автора «Позитивна правова активність людини в природно-правовому просторі» [99]

та «Соціальна поведінка людини у природно-правовому просторі» [100], В. Братасюка «Людина-особистість як суб'єкт захисту права» [65] та ще одна робота цього ж автора «Постмодерністський образ людини як засада розвитку її індивідуальної правосуб'єктності» [53]; М. Олексюк «Концепції відповідальності в сучасній англо-американській філософії кримінального права» [101]; М. Костицького «Соціально-правова дієздатність людини та соціалізація особистості в умовах глобалізації» [102]; М. Костицького, Н. Кушакової-Костицької «Чесність і гідність в інформаційну епоху (Спроба філософсько-правового аналізу)» [103]; В. Кушерця, В. Кравця, С. Мосьондза «Антропологія права» [104]; Ю. Разметаєвої «Реалізація та захист прав людини через інституції громадянського суспільства» [105] та ін.. Ці автори показують невід'ємність права від людського буття, процес зростання активної присутності сучасної людини в праві і проводять ідею органічності нерозривного зв'язку розвитку самої людини і залежності від цього процесу права, трансформацію його в персоналістичне право.

У контексті досліджуваної нами проблеми потребує переосмислення проблема захисту права як один із аспектів забезпечення та реалізації прав людини. Цю проблему, низку її граней розробляють такі науковці як Є. Білозьоров [106], Н. Бордун [2], В. Братасюк [65], О. Бринцев [107], В. Вишковська [106; 108], К. Волинка [26], А. Головін [109], М. Громовчук [110], С. Гусарев [111], В. Кір'яков [112], М. Лапчинський [113], Б. Мартиненко [114], А. Мельник [96], В. Михайлишин [115], Н. Мушак [28], О. Назаренко [116], О. Негодченко [117], В. Недибалюк [118], В. Пашинський [119], Т. Пашук [120], А. Пендяга [121], П. Рабінович [27], Ю. Разметаєва [105], І. Словська [122], А. Федорова [123], Г. Шмельова [25] та ін.. Ця проблематика цікавить також зарубіжних науковців: А. Барака [124], Н. Варламову [125], Дж. Нікеля [126], М. Сандел [127], та ін.. Заслужують на увагу такі ідеї цих науковців, а саме: ідея, що захист права є одним із аспектів його забезпечення; що правозахисна функція держави в сучасних умовах є її основною функцією; ідея про юрисдикційний характер державного правового захисту, на відміну від

неюрисдикційної правозахисної діяльності інших суб'єктів захисту права; ідея про трьохелементний склад механізму захисту прав людини (нормативно-знакова складова, інституційна та діяльнісна) тощо. На особливу увагу заслуговують праці, присвячені засадам правозахисної діяльності, верховенству права зокрема. Недостатньо розробленими виявилися в цьому плані такі аспекти: захист прав людини з позицій основних типів праворозуміння, пошук шляхів вдосконалення ефективності правового захисту, вдосконалення правових засобів, людина та громадянське суспільство як захисник прав людини, ціннісно-сміслові засади правового захисту тощо.

Сучасну правозахисну політику України досліджують, наголошуючи на певній запрограмованості її неефективності в умовах сучасної олігархічно-монополістичної української реальності, стверджуючи необхідність створення якісно іншої, ефективної гуманістичної системи захисту прав людини Є. Білозьоров [106], Н. Бойко [128], Н. Бордун [2], В. Братасюк [65], В. Васецький [29], В. Вишковська [108], О. Загурський [129], М. Онішук [33], П. Онопенко [130], А. Романова [131], О. Скрипнюк [132], В. Скузь [133], Т. Пашук [120] та ін.. Н. Бордун, В. Гришко, О. Гришук, Є. Захаров, С. Ісакович, В. Кіряков, В. Нор, Ю. Разметаєва, С. Юрко [105, 112, 134; 135; 136; 137; 138; 139, 140] та ін.. розробляють проблему недержавного захисту прав людини, участі в правовому захисті громадян, громадських об'єднань, громадянського суспільства. Недержавний захист прав людини руйнує монополію держави у цій сфері і забезпечує значно ефективнішу реалізацію прав людини. Особливо важливим є цей тип захисту права для сучасної України, де відбувається становлення громадянського суспільства, що має за основну мету якнайповнішу реалізацію прав та свобод кожного свого члена, про що пишуть Т. Бойко [141], В. Борденюк [142], Г. Добровольська [143], С. Іщук [144], А. Карась [145], Б. Ковальчук [144], А. Колодій [146], В. Мамонова [147], Н. Нижник [148], В. Олуйко [148], В. Тимошенко [149], та ін..

Проблему механізму реалізації права, його структурних компонентів, функціональних особливостей, окремі аспекти проблеми вдосконалення його розглядають А. Абрамова [150], Є. Білозьоров [30; 151], Є. Бобришев [152], В. Вишковська [108], О. Гончаренко [153], О. Гришук [154], Н. Жильнікова [32], Л. Завадська [155], О. Мурашин [24], О. Негодченко [156], А. Олійник [10], В. Осадчий [157], Т. Пашук [120], А. Пендяга [158], О. Скакун [159], О. Скібіна [160], І. Словська [122], Н. Цекалова [161], Ю. Шемшученко [162], Г. Шмельова [25], К. Шундіков [163] та ін..

Л. Юзьков вважає, що існують два основні підходи до визначення поняття «механізм» в юридичному сенсі – структурно-організаційний і структурно-функціональний. За першим механізм – це сукупність чи система певних складових, що створюють організаційні засади певних явищ, процесів, у нашому випадку процесу втілення в життя права як форми духовно-культурного досвіду, а механізм держави – як «сукупність установ», через які здійснюється «державне керівництво суспільством». За другим підходом при визначенні механізму того чи іншого державно-правового інституту (процесу, явища) увага акцентується на його динаміці, реальному функціональному вимірі [164, с. 25]. На наш погляд, механізм реалізації права – це не лише організаційні, але й структурні чи організаційно-структурні засади втілення права. Недостатньо розробленими виявилися такі аспекти цієї проблеми як розмежування понять «механізм реалізації права» та «державний механізм реалізації права», індивідуально-особистісний вимір механізму реалізації права, вдосконалення структурних складових цього механізму тощо.

У юриспруденції, як засвідчують наукові джерела, не вироблено єдиного підходу щодо визначення понять «правове регулювання», «механізм правового регулювання». С. Алексєєв вважає правове регулювання специфічним впливом права як нормативно-організаційного опосередкування суспільних відносин [165, с. 290; 166]. На думку Л. Воронової правове регулювання – це «сукупність різних форм і засобів правового впливу держави на поведінку суб'єктів суспільних відносин» [167, с. 20]. Зауважимо, що в цьому випадку говориться

не просто про правове регулювання, а про *державне* правове регулювання. Окрім нього, існує *правове регулювання і громадянського суспільства*, про що наша теорія права поки що не згадує. Принаймі правове регулювання здійснюють органи місцевого самоврядування, їх посадові особи, тому треба розробляти цю категорію, а не обмежуватися поняттям «суспільного впливу».

Необхідно розмежовувати поняття «механізм реалізації права» та «механізм правового регулювання», оскільки це два різні поняття. Як засвідчують наукові джерела, до цього аспекту досліджуваної нами проблеми увага наших науковців поки що скромна. Філософи права взагалі цей аспект досліджуваної проблеми не розробляли.

С. Алексєєв до елементів механізму правового регулювання відносить юридичні норми, правовідносини та акти реалізації суб'єктивних прав і обов'язків [165; 166]. Дехто з авторів вносить ще в цей механізм акти правозастосування. Теоретики права зазначають, що ця структура механізму правового регулювання є універсальною, оскільки характерна для права «взагалі», для всіх правових систем (С. Гусарєв, А. Олійник, Н. Оніщенко, О. Осауленко, О. Петришин, П. Рабінович, О. Скакун, В. Цвік). Окремі автори у т.з. широкому трактуванні механізму правового регулювання стали вносити в нього такі елементи як правові норми, акти, правові відносини, правотлумачення, юридична відповідальність, правова свідомість, правова культура [23; 29; 34; 87; 91; 168, с. 277; 169], тобто, в наукових колах стала визрівати ідея належності до механізму правового регулювання суб'єктивного чинника.

На наш погляд, в цьому механізмі мають бути присутні *суб'єкти правового регулювання*, якими є уповноважені органи державної влади, органи місцевого самоврядування, їх посадові особи. Без них цей механізм не запрацює, він буде нежиттєздатний. Прикметно, що такими суб'єктами є владні органи як державні, так і громадянського суспільства, їх посадові особи, наділені функцією правового впливу на суспільні відносини. З позицій легістського типу праворозуміння не прийнято розглядати правові явища, в т.ч. і механізм

правового регулювання з позицій антропологічного підходу, що не зовсім науково коректно, оскільки людина є центром правової реальності, вона створює право, використовує його, стверджує, порушує, захищає. Ми ж розглядаємо механізм правового регулювання з позицій природно-правового, тобто, юснатуралістичного підходу і включаємо суб'єктів права, якими є владні органи та їх посадові особи, в механізм правового регулювання. До того ж, на наш погляд, вони є основою цього механізму. Наукові джерела наголошують на тому, що механізм правового регулювання – це єдина система правових засобів, які забезпечують результативний правовий вплив на суспільні відносини [170, с. 144].

На наш погляд, механізм реалізації прав людини є правом у будь-яких формах, а не лише законодавством, тобто позитивним правом. Також в нього входять юридичні факти, тобто конкретні життєві обставини, з якими пов'язана реалізація правових відносин; власне правові відносини, опосередковані нормами права; акти реалізації прав та обов'язків суб'єктів суспільних відносин, тобто дії цих суб'єктів відповідно до приписів відповідних правових норм.

Ю. Пацурківський трактує механізм реалізації права як діяльність суб'єкта права, зобов'язаної сторони, законотворчого органу, правозастосовчого органу та наявні юридичні норми, які регулюють їх діяльність. Складовою механізму реалізації права, на його думку, є механізм юридичної відповідальності [14, с.62]. Як бачимо, цей автор розглядає механізм реалізації права не як статичне утворення, а як динамічний процес.

В. Сирих досліджує механізм реалізації права у взаємозв'язку із механізмом правового регулювання і вважає, що механізм правового регулювання, відповідно до стадій правового регулювання, має три компоненти: механізм правотворчості, *механізм реалізації норм права*, механізм державного примусу. Тобто, реалізація права є однією із стадій правового регулювання, а, отже, механізм реалізації права є складовою механізму правового регулювання, і вони співвідносяться як частина і ціле. А сам

механізм правореалізації, на його думку, це сукупність правових засобів, які повинні забезпечити втілення діючих норм права в конкретних правовідносинах. Тобто, у цьому випадку механізм трактується як статичне утворення. До засобів, як складових механізму правореалізації, науковець відносить методи тлумачення норм права, договори та угоди, правові засоби, які використовуються державою з метою охорони та забезпечення належного виконання зобов'язань учасниками конкретних правовідносин, акти застосування норм права [171]. Механізм реалізації, на думку О. Скакун, – це «засоби, які здатні створити умови для реалізації прав та свобод людини» [159, с. 206]. На наш погляд, вичерпувати механізм правореалізації лише певними засобами не зовсім коректно, бо при такому трактуванні залишається поза увагою динамічний вимір цього утворення і суб'єктивний вимір його.

Механізм реалізації права – це системне динамічне утворення, основним елементом якого є суб'єкт права, зокрема людина-особистість з її живою діяльністю, взаємодією з іншими суб'єктами права, що здійснюється відповідно до принципів права, її правове життя.

У контексті нашого дослідження варто наголосити, що поняття «реалізація права» увідповіднене з поняттям «правомірна поведінка». Реалізація права – це найперше правомірна поведінка суб'єктів щодо використання права, виконання обов'язків і дотримання заборон (Л. Завадська, Е. Лукашева, О. Осауленко, О. Петришин та ін.). Неправомірна, тобто не увідповіднена нормам та принципам права, поведінка є синонімом поняття «правопорушення». Такий різновид поведінки не тільки не сприяє реалізації права, а навпаки, руйнує його, знищує як форму буття загальнолюдських цінностей. Ми підтримуємо позицію авторів (В. Бачинін, А. Козловський, В. Нерсисянц, М. Патей-Братасюк), які вважають, що правопорушення як неправо – це шлях до руйнації людського буття, правопорядку [95; 172, 173; 174; 175]. Особливо значимою в цьому сенсі виявилася праця А. Козловського «Завіса реальності: право як небуття» [95]. Правопорядок – це такий стан індивідуального, суспільного та державно-політичного буття, який ґрунтується на смислах права, його цінностях,

відповідає принципам права. Правопорядок, на наш погляд, – це передумова і наслідок реалізації права.

Дещо інакше співвідносяться реалізація права та законність. Стан законності – це відповідність індивідуального, суспільного та державно-політичного буття нормам законодавства. Добре, якщо ці норми мають правовий зміст, тобто є правовими нормами, правовими актами, втілюють змістовно смисли права, цінності права – в такому випадку законність сприяє реалізації права, є добрим підґрунтям для реалізації прав людини, – цю ідею проводять О. Зайчук, М. Козюбра, Б. Малишев, А. Мерник, Н. Оніщенко, Н. Пильгун, М. Рощук та ін..[8; 47; 57; 66; 176]. Реалізація правового закону – це одна із форм реалізації права. Проте, закони можуть не відповідати змістовно смислам права, загальнолюдським цінностям, принципам права, що їх закріплюють, тобто, ці закони є не правовими, а отже, сприяти реалізації права вони не можуть. Об'єктивація таких актів буде реалізацією закону, але не права, оскільки право в таких актах фактично не присутнє.

Аналізуючи предмет дослідження, маємо розмежувати поняття «реалізація права» та «реалізація норм права», оскільки в теоретико-правових джерелах ці поняття, як правило, подаються як тотожні. На наш погляд, поняття реалізація права є за обсягом ширшим, аніж поняття реалізація норм права. Оскільки в праві існує аномативний вимір, напр., індивідуально-конкретизовані правозастосовні акти не містять норм, не є нормативними, а реалізація їх необхідна, то в цьому випадку маємо реалізацію права, а не реалізацію норм права, тобто, реалізація норм права – це один із проявів реалізації права.

Існує також необхідність проаналізувати поняття «реалізація права», «дія права», «правореалізація». На наш погляд, поняття «реалізація права» та «правореалізація» є поняттями синонімічними. Що стосується поняття «дія права», то це поняття перетинається змістовно з реалізацією права, але ототожнювати їх, очевидно, не потрібно. Коли мовиться про реалізацію права, то передбачається, що це динамічний, діяльнісний процес, цілеспрямовано здійснюваний зацікавленим суб'єктом права з метою ствердження

загальнолюдських цінностей, задоволення його певних потреб. Що ж стосується поняття «дія права», то під ним треба розуміти вплив права в розмаїтих формах на суспільні відносини. Окрім цілеспрямованого впливу, наприклад, держави засобом законів на суспільні відносини, дією права є спонтанний вплив правової свідомості, правової культури, різних її елементів, тобто, «духу права» на суспільні відносини [3].

Поняття «здійснення права» дуже близьке за своїм значенням до поняття «реалізація права». «Здійснення права», тобто переведення ідеї права в об'єктивований стан, предметнення її, трансформація її ідеального стану в правову реальність є, по суті, тією ж реалізацією права. Як перше, так і друге поняття вказують на перетворення права із потенційного ідеального стану в дійсне буття [175; 177; 178; 179].

Ми підтримуємо думку А. Колодія про те, що реалізація прав і свобод – це процес переведення соціальних благ, що закріплені нормами права, у стан їх можливого і дійсного використання конкретною особою (особами) задля задоволення певних потреб та інтересів [180, с. 218]. Цей автор називає наступні юридичні елементи механізму реалізації права: норми, факти, правовідносини. Реалізація права – це процес фактичного втілення можливості та необхідності у дійсність, а також умови і фактори такого процесу [10; 181]. Реалізація прав і свобод людини і громадянина є динамічним процесом, елементами якого є три стадії: правовий статус; правові відносини; користування конкретними благами [10].

Серед правових засобів і способів, що складають механізм реалізації права, відповідно до позиції В. Сирих [171], не присутні, наприклад, правові санкції щодо порушників норм права – це засіб, який застосовує владний суб'єкт; правозастосовні акти теж відносяться швидше до механізму державного примусу або механізму захисту прав людини. Хоча, якщо зважити на те, що правозастосування – це форма реалізації права, то, мабуть, і санкції, і правозастосовні акти є структурними елементами механізму реалізації права.

А. Колодій вбачає відмінності між механізмом правового регулювання та механізмом реалізації права у функціональному спрямуванні. Механізм реалізації права покликаний гарантувати втілення смислів та принципів права в життєдіяльність індивідів, суб'єктів права, забезпечити повноцінний розвиток людини-особистості, інших суб'єктів права.

Дослідники зазначають, що у забезпеченні реалізації прав людини можна виділити дві стадії: стадію створення умов для реалізації права і власне стадію діяльності людини з реалізації її права (В. Сирих, О. Скакун). На наш погляд, механізм правового регулювання спрямований найперше на забезпечення повноцінної реалізації права, створення умов для цієї реалізації. Гарантії реалізації прав людини повинні бути пріоритетними завданнями державної політики (Є. Білозьоров, В. Вишковська, Л. Завадська, А. Колодій, Б. Мартиненко, О. Огородник, А. Олійник, В. Пашинський, В. Сущенко та ін.).

Чималий внесок у дослідженні проблеми реалізації прав людини зробили представники галузевих наук: П. Гуйван [182], О. Дем'янова [181], С. Добрянський [183], С. Іщук [144], Б. Ковальчук [144], А. Колодій [10], А. Коструба [184; 185], О. Лагутіна [186], О. Левченков [187], А. Лесько [188], Р. Майданик [189], В. Мамутов [190], В. Недибалюк [118], А. Олійник [10], С. Осадчук [191], П. Пацурківський [192; 193], А. Пендяга [119], С. Погрібний [194], Я. Сімутіна [195], О. Скібіна [160], К. Слюсар [196], Р. Стефанчук [197], С. Шевчук [198], О. Яворська [199] та ін.. У роботах цих авторів розробляються такі аспекти досліджуваної проблеми: якість нормотворчості як засади реалізації прав людини, гарантії реалізації прав людини в цивільному, трудовому, господарському тощо праві, конституційні засади реалізації прав людини, гарантії ефективності правозастосовної діяльності, процесуально-правові засади реалізації прав людини, зокрема, вдосконалення правосуддя в умовах української сучасності.

Різні аспекти механізму правового регулювання досліджували: Ю. Жариков [200], О. Зайчук [8], О. Калашник [201], О. Кархут [202], Ю. Козенко [203], Ю. Кривицький [204], О. Куракін [205], В. Недибалюк [118],

А. Нечипоренко [206], О. Огородник [207], Н. Оніщенко [8], В. Пашинський [119], А. Пендяга [158], С. Рабінович [208], П. Рабінович [209]; Е. Регушевський [210], А. Романова [131], Я. Сімутіна [195], Т. Тарахонич [23; 91; 169], Г. Шмельова [25] та ін.. У їхніх працях розроблено поняття механізму правового регулювання, його структурні компоненти, функції, значимість для правового розвитку, особливості функціонування механізму правового регулювання в умовах сучасної України, стадії механізму правового регулювання, охарактеризовано низку його структурних складових, а саме: законодавства, правовідносин, правозастосування, правозастосовних актів, правової поведінки, правосвідомості, юридичної відповідальності, правопорядку. Ці та інші автори зосереджують увагу на недоліках та проблемних аспектах механізму правового регулювання, зокрема проблемі вдосконалення національного механізму правового регулювання, подоланні розбалансованості його складових, підвищення його ефективності в умовах демократизації сучасної України (О. Кархут, Ю. Кривицький, Н. Оніщенко, П. Рабінович, Т. Тарахонич та ін.).

М. Патеї-Братасюк акцентує на необхідності розрізнення правового регулювання від псевдоправового, насильницького і зосереджує увагу на проблемі наповнення механізму правового регулювання гуманістичним виміром, спрямованістю на людину як найвищу цінність, що властиве йому поки що в дуже незначній мірі [3].

Реалізація прав людини безпосередньо залежить від такої складової механізму правореалізації як якість законодавства. Ця проблема перебувала в полі зору таких мислителів як Аристотель, який наголошував, що завдання законодавця полягає в тому, щоб максимально наблизити закон до ідеалу справедливості [211]; Цицерон, який підкреслював необхідність увідповіднити закони принципів природної справедливості [212]; Ж. Боден, який писав, що закон має бути доступним для народу, писаним його мовою, зрозумілим, справедливим [213]; Дж. Локк, який наголошував, що закон має бути сумісним зі свободою людини – якщо він її виключає, то він заперечує це

фундаментальне право людини [214]; Б. Кістяківський, який стверджував, що закон має закріплювати і захищати права людини, які є визначальними стосовно нього [215]; А. Дайсі, який стверджував, що позитивне право (законодавство) є наслідком прав людини [216].

Цю проблему зробили предметом свого дослідження такі українські науковці: М. Братасюк [3; 217], Л. Воронова [218], Д. Гордієнко [219], А. Грищенко [220], С. Гусаров [221], С. Іванова [222], М. Козюбра [176], Л. Легін [223], І. Лозинська [224], Д. Миронюк [225], А. Нечипоренко [206], Н. Нижник [226], Н. Оніщенко [20], Н. Пархоменко [13], О. Петришин [227], С. Погребняк [228], В. Селіванов [229], О. Старчук [230], О. Тарасишина [231], М. Терлюк [232], Т. Фулей [233], Т. Фуфалько [234], О. Ющик [235; 236], Р. Ященко [237], а також зарубіжні автори: Т. Кашанина [238], Д. Керімов [239], І. Колкарева [240] та ін.. Чи не найважливішим аспектом цієї достатньо складної проблеми є проблема створення правового закону, бо лише він є формою буття права, а отже, є чинником ефективної реалізації прав людини. У випадку створення неправового, тобто такого, що порушує права людини, смисли права закону, маємо справу із псевдоправовим явищем [176; 206; 218; 239], що стоїть на перешкоді реалізації прав людини. У сучасній Україні, на жаль, збереглися легістські стереотипи сприйняття і трактування закону, як довільного утворення влади. Звідси маніпулювання приписами, нормами, цілими актами, наслідком чого є руйнація права в межах всієї країни, порушення прав людини, приниження людини та права перед законом і державною владою.

Науковці акцентують на необхідності поставити законотворення на природно-правові засади, що дасть можливість розрізнити право та закон, показати, що закон є вторинним, похідним стосовно прав людини; створити нову філософію закону як своєрідного договору, компромісу між народом, громадянами та владою; наповнити законодавство гуманістичним виміром (М. Братасюк [241], М. Козюбра [242], Дж. Ллойд [177], В. Нерсисянц [84], С. Шевчук [243], А. Урумов [244] та ін..).

Дослідники акцентують на таких рисах якісного закону: доступність для суб'єкта права, чіткість та ясність понять та положень, логічно-послідовне викладення його норм тощо. Українські правознавці, аналізуючи нинішній стан національної системи законодавства, зазначають, що його типовою рисою сьогодні є розбалансованість, суперечливість, змістовна недосконалість, корупціогенність тощо В. Градова [241], О. Дзюбенко [245], Л. Заморська [246], С. Іванова [222], В. Ковальський [247], М. Козюбра [242], І. Лозинська [224], С. Моїсеєнкова [248], Н. Оніщенко [85; 86], Е. Скурко [249], О. Шаган [250], В. Ющик [235; 236].

Тривалий час, через домінування законницької доктрини, українські дослідники акцентували на формальних аспектах законотворчості. Наголошувалося на необхідності дотримуватися формально-логічних, лінгвістичних тощо вимогах під час позитивації права і десь на задній план відходила така вимога як правність, тобто відповідність нормативно-правового акту, його змісту смисловим характеристикам права, принципам права, загальнолюдським цінностям. Недотримання принципів права під час створення нормативно-правових актів – і законів, і підзаконних – наслідок сприйняття з позицій легістського мислення принципів права як другорядних, неістотних елементів права стосовно норми, яка мислиться важливішим від них елементом і засобом законотворчості. Суб'єкти законотворення мають пам'ятати, що мета повинна спиратися лише на морально виправдані засоби, оскільки мета, задля якої необхідні неправові засоби, не може бути правовою [222].

Норми нашого законодавства часто виписані всупереч принципам права, що неприпустимо: – норми мають органічно впливати із принципів як *програмних засад, фундаментальних начал* права. Ця базова ідея, що впливає із природно-правового підходу, проводиться в працях С. Погребняка «Основоположні принципи права» [251]; М. Братасюк та О. Росоляк «Принципи та норми права в контексті самовизначення людини-особистості як суб'єкта права» [252]; В. Бігуна «Правозахисний смисл правосуддя

(філософсько-правове осмислення ідеї правосуддя)» [253]; М. Момот «Реалізація принципу справедливості в правотворчій діяльності» [254]; В. Кибал «Проблема реалізації принципу верховенства права в банківській системі України» [255] та ін..

Різні аспекти проблеми правового розвитку сучасної України досліджують такі філософи права та представники галузевих наук: І. Андронов [256], Т. Багрій [257], Ю. Білас [55], В. Братасюк [258; 259], В. Вишковська [260], В. Градова [241], Ю. Мамат [261], П. Панталієнко [262], О. Петришин [263], С. Погребняк [228], П. Рабінович [27], М. Требін [264], С. Шевчук [243; 265], О. Шпакович [266], Г. Юдківська [267] та ін.. Ці автори аналізують особливості правового розвитку сучасної України, вказуючи на пострадянський, перехідний характер його; необхідність проведення правових реформ в усіх складових правової реальності; необхідність приведення всіх складових національної правової системи до стандартів права; аналізується необхідність вдосконалення системи захисту прав людини, зокрема створення справедливого незалежного суду; досліджуються чинники, що стоять на перешкоді втіленню в життя верховенства права тощо. Ефективна, якнайповніша реалізація права всіма суб'єктами права, найперше кожним українцем, є передумовою успішного правового розвитку. І навпаки, чим частковішою буде ця реалізація, тим повільнішим і слабшим буде поступ нинішньої України у правовій сфері. Успішна реалізація права – це запорука успішного правового розвитку сучасної України.

У наукових джерелах підкреслюється, що «для забезпечення дії принципу верховенства права в Україні необхідно припинити хаотичне реформування різних суспільних та владних інститутів і визначити як *пріоритет* реформу законодавчого процесу, аби перетворити закони України на *справжні джерела права* як дієвий інструмент здійснення усіх інших реформ» [232, с. 17-26]. Реформа законодавчого процесу – нагальна проблема для української сучасності, що потребує негайного вирішення. Представники юснатуралізму, зокрема, вважають, що основою нормотворчості має бути принцип

верховенства права, який концентрує загальнолюдські цінності і є низкою вимог, адресованих законодавцеві. Принцип верховенства права містить таку складову як принцип пропорційності, відповідно до якого закон має змістовно відобразити увідповіднення мети та засобів її досягнення, виражати баланс інтересів суб'єктів права (Ю. Білас, С. Головатий, Ю. Євтошук, М. Козюбра та ін..) [268; 269; 270; 271]. Інша вимога, дотримання якої законодавцем робить закон якісним, – принцип правової визначеності, відповідно до якого суб'єкт права може моделювати свою поведінку передбачено, одноваріантно, що дуже важливо, оскільки адресату закону треба нести відповідальність за його виконання. Суть змісту принципу правовладдя – це «категоричне і беззастережне заперечення будь-якого прояву свавільного та егоїстичного людиновладдя» (С. Головатий).

Підтримуємо позицію, що, окрім дотримання зазначених принципів, складний процес створення норми потребує застосування вітчизняного та зарубіжного наукового та практичного досвіду у різних сферах діяльності, залучення до нормотворчого процесу громадськості тощо. Особливо варто наголосити на відкритості нормотворення, законотворення, участі громадян у цьому процесі – це новий досвід для українства, але він дуже потрібний. Якщо так станеться, що законотворення стане спільною справою громадян та влади – це засвідчить реальність української демократії. І це, безумовно, сприятиме повнішій реалізації прав людини, оскільки змістовно ці нормативні акти відповідатимуть інтересам громадян і добровільно «привласнюватимуться» ними. Отже, узагальнюючи аналіз проблеми якісного законодавства, варто підкреслити, що одних формально-юридичних критеріїв для творення якісного законодавства мало [224]. Їх обов'язково треба доповнити критеріями гуманістично-ідеологічного плану, оскільки саме завдяки їм закон набуває статусу правового і здатний виконати свою найважливішу місію – стати засобом вдосконалення людини, засобом гуманізації людських відносин.

Стандартам прав людини загалом, зокрема верховенству права, яким мають відповідати всі елементи механізму реалізації права, присвятили свої

дослідження І. Андронов [256], С. Андрушук [272], І. Андрюшко [273], Т. Багрій [257; 274], Ю. Білас [55; 268], В. Братасюк [258; 259], М. Братасюк [275], В. Бринцев [276], Л. Воронова [167], Є. Гіда [277], С. Головатий [269; 278], О. Гордієнко [219], П. Гуйван [182], О. Дем'янова [181], Н. Жильникова [32], Ю. Зайцев [279], С. Запара [280], Ю. Зінченко [281], В. Кампо [282], О. Капліна [283], В. Кибал [255], М. Козюбра [77; 271], М. Костицький [284], Д. Луспеник [285], О. Луців [286], О. Львова [287], С. Максимов [288], М. Момот [254], А. Мутусханов [289, 290], С. Осадчук [191], М. Патей-Братасюк [291], П. Пацурківський [192; 193], О. Петришин [227], Н. Пильгун [66], С. Погребняк [251], А. Пухтецька [292], П. Рабінович [293; 294], М. Рошук [66], С. Серьогін [295], О. Скрипнюк [296], В. Темченко [34], В. Тertiшник [297], Б. Футей [298], Т. Чепульченко [299], В. Чернетченко [300], С. Шевчук [243; 265; 301; 302], Л. Шипілов [303], О. Шпакович [304] та ін., а також зарубіжні автори: Г. Баурінг [305], Таманага Браїян [306], П. Гаудер [307], С. Голубок [308], А. Дайсі [216], А. Ковлер [309], С. Оганесян [310], Р. Шульга [311] та ін.. У працях цих авторів досліджуються поняття стандартів права, змістовний вимір верховенства права, його трактування, смисли, цінності, співвідношення цього принципу зі стандартами прав людини, з іншими принципами права, зокрема принципом законності, вимоги верховенства права, стандарти права як базова основа реалізації прав людини, верховенство права як метод захисту прав людини, особливості реалізації вимог верховенства права в умовах сучасної України.

Особливий інтерес у правозастосовній практиці сучасної України викликає практика Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), в якій відбувається розвиток принципу верховенства права, його тлумачення та конкретизація його вимог. Застосування практики ЄСПЛ в українському правозастосуванні досліджують фахівці з кримінального, цивільного, конституційного права, теоретики та філософи права: В. Буткевич [312], С. Верланов [313], Д. Вовк [314], В. Городовенко [315], Ю. Грошевий [316], О. Дудоров [317], Ю. Євтошук [270], В. Кампо [282], В. Кононенко [318], О. Копиленко [316], М. Мазур [317],

Р. Майданик [319], В. Паліюк [320], П. Рабінович [293], М. Роєнко [321], С. Федик [322], Т. Фулей [323; 324], Т. Фуфалько [234], М. Цвік [316], С. Шевчук [302], Ю. Шемшученко [162], О. Шпакович [304], Г. Юдківська [267], І. Ярошенко [325] та ін.. Ці автори підкреслюють необхідність використання Рішень ЄСПЛ в українському правосудді, оскільки вітчизняні практики не мають власного досвіду застосування положень Європейської конвенції з прав людини (далі – ЄКПЛ), стандартів прав людини. Важливими в цьому плані є т.з. пілотні Рішення ЄСПЛ, в яких Суд вказує на системні порушення прав людини і вимагає заходів загального плану для їх подолання. Для більш ефективного застосування практики ЄКПЛ в українських реаліях необхідно змінити існуючу легістську доктрину в правозастосовній діяльності, оскільки вона не сумісна зі стандартами прав людини, із загальнолюдськими цінностями; сформулювати незалежне правосуддя, здійснити глибинне реформування національної правової системи, створити якісне законодавство, у відповідне верховенству права.

Проблеми судової реформи та вдосконалення правосуддя в Україні розглядають такі вчені: І. Андронов [326], В. Бігун [253; 327], В. Братасюк [258; 259], В. Васецький [29], В. Городовенко [315], Ю. Грошевий [328], Л. Дешко [329], С. Добрянський [330], Ю. Євтошук [270], Н. Жильнікова [32], О. Загурський [331], Р. Ігонін [332], В. Кампо [282], О. Капліна [283], Ю. Кривицький [204], О. Льошенко [333], В. Паліюк [320], П. Пантелієнко [262], Т. Пашук [120], М. Рісний [60], Т. Федорова [334], Т. Фулей [323], А. Хворостянкіна [335], С. Шевчук [243; 265; 301; 302], О. Шпакович [266], Г. Юдківська [267], а також зарубіжні науковці: А. Барак [124], Д. Корнелл [336], Р. Фалон [337], Р. Циппеліус [338], та ін.. У наукових джерелах акцентується проблема створення в сучасній Україні справедливого суду, тобто, правосуддя – це могло б багато що вирішити у проблемі захисту та реалізації прав людини. Важливо, щоб, як писав фон Ієрінг, всі судді не просто сиділи на своїх місцях, а щоб їх діяльність відповідала принципам справедливості, об'єктивності, неупередженості тощо [339]. Повноцінна

реалізація принципу верховенства права можлива тільки за умов сильної, незалежної та неупередженої судової влади. Автори зазначають, що чим авторитетніший у суспільстві суд і правосуддя, чим незалежніший суд у взаємовідносинах з іншими гілками влади, тим вищий рівень правності та демократичності самої держави, тим кращою є ситуація із правами людини, тим надійніше захищені вони від можливих зазіхань і порушень. Фактична незалежність суддів визначається не тільки Конституцією і законами, а й особистістю самого судді, його компетентністю і моральними якостями (А. Барак, А. Бернюков, Д. Корнелл, М. Патеї-Братасюк, Р. Ціппеліус та ін.) [3; 124; 340; 336; 338].

Безумовно, позитивним моментом в контексті вирішення цієї проблеми є закріплення в Конституції України принципу верховенства права як засади правосуддя. Цей крок сприяє розмежуванню принципу верховенства права та принципу законності як ще однієї засади правосуддя, що дуже важливо, оскільки дозволяє суддям судити відповідно до «духу права», а не «букви закону», як наполягає легістська доктрина.

Реформування судової системи в Україні продовжується. Її суть має полягати в тому, щоб зробити українське правосуддя незалежним. На цьому наголошують такі науковці: Ю. Білас, А. Бернюков, С. Головатий, О. Загурський, І. Ігонін, М. Козюбра, П. Рабінович, С. Шевчук та ін.. Це складна комплексна проблема, яка потребує великих зусиль і суспільства, і політичної волі влади, яка, поки що, таку волю проявляє аж надто скромно. Незалежний суд – це надто важлива форма вираження реального правовладдя, а воно неможливе без реального народовладдя, якого в нинішній Україні поки що немає (Т. Багрій, С. Головатий, В. Градова, М. Костицький, С. Шевчук та ін.).

Д. Корнелл акцентує на ціннісному вимірі правосуддя, на необхідності звернення судді до загальнолюдських цінностей під час прийняття судового рішення: «ми не можемо діяти без апеляції до Добра, коли ми інтерпретуємо юридичні речення» [336, с. 150]. Аналізуючи проблему справедливого суду, Р. Ціппеліус зазначає, що «...правосуддя добудовує право шляхом уточнення,

доповнення або виправлення помилок закону: воно уточнює закон, визначаючи і опрацьовуючи можливі альтернативи його тлумачення і обирає найвдалішу з них» [338, с. 116-117]. Для цього суддя має бути моральним дзеркалом суспільства, чутливим до проблем і потреб суспільства, мужнім і наполегливим у пошуку справедливості як смислу права.

Дотримання принципу верховенства права у здійсненні правосуддя передбачає зв'язаність держави правами людини [77; 271; 341], застосування звичаїв, традицій, норм моралі та принципів справедливості, розумності, добросовісності тощо у правовому регулюванні, як зазначено в Рішенні Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 року, Цивільному кодексі України (далі – ЦК України), Європейській Конвенції прав та основоположних свобод людини, Договорі про Європейський Союз та інших міжнародно-правових актах [342; 343; 344; 345].

Методологічні засади сучасного правознавства загалом і методології дослідження реалізації права зокрема розробляють О. Бандура [346], В. Бігун [253; 327], С. Бостан [347], М. Братасюк [348], Д. Гудима [4], С. Гусарев [347], М. Кельман [349], А. Козловський [350; 351], М. Козюбра [242; 352], М. Костицький [353; 354; 355], В. Кравець [356], І. Кривцова [357], О. Мельничук [358], Г. Наставна [359], О. Онуфрієнко [360], І. Патерило [361], Н. Пархоменко [347], О. Петриківська [362], О. Петришин [15], Л. Петрова [363], В. Плавич [364], П. Рабінович [365], О. Руднєва [366], В. Селіванов [229], О. Скакун [17], К. Слюсар [367], О. Тихомиров [368], І. Тімуш [369], А. Фальковський [370], В. Цвік [15], П. Юркевич [371] та ін., а також зарубіжні дослідники: Б. Брожек [372], А. Кауфман [373; 374], Д. Керімов [375], А. Ковлер [309], В. Кожевников [376], В. Нерсисянц [175], Р. Радбрух [377], Н. Рулан [378], О. Хьоффе [379], Р. Ціппеліус [380], І. Честнов [381] та ін.. На підставі вивчення наукових джерел можна констатувати, що українська правнича методологія зробила за останні десятиліття дуже позитивний поворот до поліметодологізму, комплексного дослідження права та до гуманізації правознавства. Відхід від законницького підходу і звернення до природно-

правового та антропологічного підходів нині на часі і в дослідженні прав людини, і в їх реалізації, хоча в реалізації прав людини дослідження методологічних засад поки що, більш, ніж скромне. Значно більше уваги варто було б приділити українським науковцям під час дослідження реалізації права застосуванню антропологічного, аксіологічного, природно-правового, соціологічно-правового, феноменологічно-екзистенціального підходів. Значним методологічним підґрунтям під час дослідження дисертаційної проблеми для нас стали праці О. Бандури «Єдність цінностей та істини у праві» [69] і його ж праця «Основні цінності права як система» [70]; А. Бернюкова «Юридична герменевтика як методологія здійснення правосуддя» [340]; Д. Гудими «Права людини : антрополого-методологічні засади дослідження» [4]; О. Гвоздіка «Ідея прав людини: суперечності розвитку та реалізації» [382]; Є. Івашева «Взаємодія антропології та аксіології права як чинник розвитку теорії прав людини» [76]; В. Кравця «Типи праворозуміння як методології основних філософсько-правових дискурсів» [356]; В. Кравця та О. Павлишина «Філософія права, семіотика права, правова праксеологія та біоетика: перспективи взаємодії у розробці міжнародно-правових проблем» [383]; М. Костицького, Н. Кушакової-Костицької «Філософський та психологічний зміст конституційних цінностей» [384]; М. Костицького «Філософські та психологічні проблеми юриспруденції» [353]; М. Костицького «Про позитивізм як методологію юриспруденції» [385]; М. Костицького «Про діалектику як методологію юридичної науки» [386]; С. Максимова «Правовая реальность: опыт философского осмысления» [179] та ін.. Науковці, розробляючи методологічні проблеми сучасного правознавства, наголошують на комплексності дослідження права та його феноменів, розвивають принцип взаємодоповнюваності методів, акцентуючи, що саме такі підходи забезпечують повноту та глибину дослідження.

Підсумовуючи сказане, можна констатувати, що проблема реалізації права в сучасній Україні містить низку недосліджених або малодосліджених аспектів, а отже, є достатньо актуальною для вивчення і вимагає інтенсифікації зусиль всіх правознавців і філософів права в т.ч.

Дослідження реалізації права з позицій філософсько-правового підходу дасть можливість відійти від механістичного трактування цього явища, сформованого в рамках легістського (законницького) підходу і показати, наскільки складним і багатогранним воно є насправді.

Філософсько-правове дослідження процесу реалізації права необхідне, оскільки воно дасть можливість побачити реалізацію права як *цілісний, суто людський феномен*, зацентрує увагу не на волі влади у процесі правореалізації, а на людині-особистості як головному суб'єктові, здійснення права. Оскільки сама людина є багатогранним феноменом, то, внівши всі свої феноменальні характеристики в об'єктивацію права, вона робить таким же багатогранним і феноменальним правореалізаційний процес – такого бачення теоретико-правова наука через домінування в ній позитивістського підходу не забезпечує.

Філософсько-правовий аналіз дисертаційної проблеми потрібний, оскільки філософсько-правова методологія дає можливість дослідити реалізацію права з позицій тих підходів, які не використовуються, як правило, в легістському трактуванні правореалізації, в саме: з позицій *аксіологічного* підходу, де правореалізація постає не механістичним процесом об'єктивації «букви закону», а багатогранною діяльністю суб'єктів права, спрямованою на втілення в життя загальнолюдських цінностей, що є основою людського буття; *екзистенціального підходу*, який дає можливість побачити, що правореалізація є буттям, трансформацією rozmaїтих духовно-душевних станів людини як суб'єкта права, її екзистенціалів – такого бачення з позицій легістського підходу бути не може, оскільки він заперечує всіляку метафізику; *природно-правового* підходу, який вбачає в реалізації права не просто втілення волі влади, а ствердження основ буття, створення підвалин буття для людини-особистості, яка є найбільшою цінністю.

Використовуючи філософсько-правові підходи, філософи права тим самим роблять свій посильний внесок у руйнацію монополії державної влади в право реалізаційному процесі, подають його бачення як антропоцентричного, глибоко

гуманістичного феномену, необхідного для ствердження підвалин людського буття.

Ми зосередимо увагу в роботі на зазначених аспектах, а також на таких питаннях:

- проблема реалізації права з позицій основних типів праворозуміння. Це дасть можливість із застосуванням філософсько-правової методології розмежувати поняття «реалізація права» та «реалізація позитивного права» або ж «реалізація закону», показати, як істотно відрізняються ці концепти;

- суб'єктивно-особистісний вимір реалізації права, його визначальна роль в процесі правореалізації на противагу легістському баченню в такій ролі держави, її органів та посадових осіб;

- через розмежування права та закону розмежовано поняття «механізм реалізації права» та «механізм реалізації закону»;

- розроблення питання розуміння та творення якісного законодавства - критеріями такого розуміння, на наш погляд, мають виступати не просто формально-технічні вимоги, а найперше, *смисли права, його цінності*, що закріплені в загальнолюдських принципах права, з їх потужним гуманістичним виміром;

- з'ясування ролі та значимості інтелектуально-духовної зрілості громадянського суспільства в процесі правореалізації;

- пошук та обґрунтування шляхів, засобів та способів вдосконалення механізму реалізації прав людини в сучасній Україні.

2.1 Методологічні засади дослідження

Успішне виконання дисертаційної роботи залежить від вміння обирати найрезультативніші методи дослідження, оскільки саме вони дають змогу досягти визначеної у дисертації мети. Питання вибору методики і методів наукового дослідження, які відповідають меті, предмету, об'єкту, забезпечує повноту та об'єктивність отриманих результатів.

А. Огурцов, характеризуючи дисциплінарну структуру науки, дійшов висновку, що дослідження процесів виникнення і становлення тих чи інших форм (об'єктів) передбачає реконструкцію наукового, емпіричного матеріалу з метою здійснення його відбору, класифікації, інтерпретації [387, с. 7].

Особливим видом наукового дослідження є наукове пізнання, яке спрямоване на вироблення об'єктивних, системно організованих і обґрунтованих знань про природу людини і суспільство [353; 354]. Наукове дослідження відрізняється від інших видів пізнавальної діяльності використанням спеціальних засобів і методів дослідження, характеризується системністю і структурністю, спрямоване на потреби практики [347; 357]. Первинною важливою ланкою наукового дослідження є його методологія.

В. Шейко вважає, що методологічною основою наукового дослідження є основне, вихідне положення, на якому ґрунтується таке дослідження, а методологія окреслює загальну стратегію принципів пізнання особливостей явищ, процесів, сфер діяльності [388, с. 57-58].

У загальному, методологію визначають як науку про методи; як систему принципів, норм і способів організації та побудови теоретичної та практичної діяльності, як вчення про шляхи досягнення істинного значення й оптимального практичного результату в розробці наукового дослідження. Відтак, методологія науки – це вчення про принципи побудови, форми і способи наукового пізнання; сукупність прийомів дослідження, що застосовуються в якійсь науці; вчення про методи пізнання та перетворення дійсності [349; 376].

Нині серед учених, формується ставлення до методології як до умови продуктивної наукової діяльності, оскільки методологічна оснащеність будь-якої сучасної науки вирішальним чином визначає її евристичний потенціал, дослідницьку спроможність і перспективи розвитку [375, с. 5]. Проте сучасна юридична наука не дає чіткого визначення поняття «методологія юридичної науки». Її розуміють як сукупність певних теоретичних принципів, логічних прийомів і конкретних способів дослідження предмета науки; вказують, що це

наука про методи; розуміють її і як систему певних теорій, принципів, законів і категорій, які відображають процес пізнання [11, с. 7], як теоретичну основу та способи організації пізнавального процесу, що характеризують пізнання з погляду його загальних форм, можливостей пізнавальних засобів та механізмів, які зумовлюють логічну послідовність наукового дослідження, як теорію щодо вивчення правової дійсності [15, с. 25; 372].

Потреби, запити, специфічні закономірності цієї дійсності визначають стан та тенденції методології правознавства. Це не тільки увесь її інструментарій у вигляді тих чи інших підходів, способів, методів або принципів, але й теорія про їхнє використання [17; 363; 338]. Лише при такому підході, на погляд цих авторів, методологія юридичної науки здатна виконувати функцію пізнання її предмета.

Д. Керімов вважає, що методологія права виступає як «загальнонауковий феномен, що об'єднує всю сукупність принципів, засобів і методів пізнання (світогляд, філософські методи пізнання і вчення про них, загально- і приватно наукові поняття і методи), що вироблені всіма суспільними науками, в тому числі і комплексом юридичних наук, і застосовуються в процесі пізнання специфіки правової дійсності, її практичного перетворення» [375, с. 52]. Щодо філософії права, науковець зазначає, що, «будучи пізнавальним базисом для всієї системи юридичних наук, філософія права – наука багатопластова, має у своєму складі низку компонентів. Це не тільки система методів, а й вчення про них». Всі вони, будучи взаємопов'язаними, взаємодоповнюючись, створюють «те синтезоване утворення, яке називається філософією права. Саме через свою універсальність філософія права є інтегральним регулятором у науковому пізнанні та пізнавальним стрижнем будь-якого правового дослідження» – наголошує вчений [375, с. 7].

Проте переважна більшість вітчизняних науково-правових досліджень і надалі відбувається без врахування філософсько-правового аспекту, в той час, як «розробляючи метод, філософія підтримує в галузевих науках живий, критичний дух» [352; 371; 389, с. 39].

Варто звернути увагу на те, що філософсько-світоглядні підходи формують ще і наукову позицію дослідника, забезпечують ґрунтовну оцінку відповідних явищ та процесів, спрямованість дослідження на отримання певного результату. Саме в такому контексті необхідне розуміння універсальності методології [369; 390].

Важливу роль у методології наукового пізнання відіграє вибір методів дослідження. Метод (від грец. *methodos* – шлях, дослідження, відслідковування) – це сукупність прийомів, використовуваних для досягнення мети [5; 13; 42].

І. Честнов вважає, що «методи мають складну об'єкт-суб'єктну структуру». Вони об'єктивні, оскільки обумовлені предметом і контекстом пізнання. І в цей же час, в цьому конкретному дослідженні вони вибираються конкретним суб'єктом [381, с. 128]. Аналізуючи методологічні підходи, М. Патеї-Братасюк зазначає, що таким підходом можуть стати ідеї, способи, прийоми, концепції тощо, які сприяють дослідженню істини [391, с. 7]. Спроби віднайти єдиний метод, який можна було б застосовувати всюди, показали, що універсального методу не існує.

Зазначимо, що у системі наукового пізнання варто розрізняти підхід і метод як засоби пізнання, враховувати їхні особливості і функціональне призначення.

На думку В. Козлова, підхід визначає основний шлях і стратегію вирішення поставленого завдання, дає розуміння лише найзагальнішої особливості того чи іншого методу. Стосовно методу науки підхід виступає його вираженням у вигляді принципів категорій, базисних уявлень і дослідних меж і в цьому сенсі можна розуміти підхід як лише предметну орієнтацію відповідної науки [392]. Що стосується методу конкретного дослідження, то методологічний підхід виступає як його конструктивний елемент, оскільки в дослідженні, залежно від цілей і завдань, можуть одночасно використовуватися найрізноманітніші підходи [349; 367; 381].

Таким чином, метод – це спосіб дослідження, у результаті застосування якого ми отримуємо нове знання, а підхід – це позиція, з якої здійснюється розуміння отриманого знання.

З огляду на зазначене можна зробити висновок про те, що методами дослідження у дисертаційній роботі стали сукупність способів, прийомів, засобів для всебічного та глибокого пізнання реалізації права.

Відомо, що сьогодні у юриспруденції немає єдиного визначення реалізації права, як немає і єдиного визначення такого фундаментального явища як право та право прав людини. Спроба створити таку дефініцію, яка б охоплювала всі властивості означуваного явища, на думку С. Лисенкова, призведе до появи дуже об'ємного та незручного у користуванні формулювання або взагалі не може бути здійсненою [393, с. 5]. Саме тому, зважаючи на багатоаспектність реалізації права як соціального явища, на наявність «межових феноменів», які мають з правом багато спільних ознак, філософи права використовують у своїх розвідках методологію, засновану на різних дослідницьких підходах [394].

У методологічному дослідженні реалізації права ми будемо застосовувати поліметодологізм – сучасну методологію філософсько-правового знання, яка прийшла на зміну монометодології, що панувала в радянському правознавстві.

На поліметодологізмі сьогодні зосереджують увагу багато українських правознавців, а саме: О. Бандура, В. Братасюк, О. Данілян, А. Козловський, М. Козюбра, М. Костицький, С. Максимов, Ю. Оборотов, М. Патеї-Братасюк, В. Селіванов, О. Скакун, С. Сливка, Б. Чміль; В. Шкода та зарубіжні науковці: Б. Брожек, Е. Гуссерль, А. Кауфман, Д. Керімов, В. Малахов, Є. Стельмах, Ф. Шлейєрмахер та ін.

У нинішніх філософсько-правових дослідженнях завдяки поліметодологічному підходу ефективно застосовуються такі філософські методи: діалектичний, антропологічний та аксіологічний принципи, природно-правовий підхід, метод екзистенціального підходу, феноменологічний, герменевтичний, позитивістський, метод трансцендентального синтезу тощо. Окрім філософських, у філософсько-правовому знанні застосовуються також загальнонаукові методи: аналізу, синтезу, індукції, дедукції, співпадання логічного та історичного, системний і т.п., та спеціально-правові: формально-догматичний, порівняльно-правовий, соціологічно-правовий тощо [390].

Використання поліметодологічного підходу в дослідженні реалізації права дозволить розглядати його не як часткове явище, а як багатовимірне, суб'єктивно-об'єктивне, раціонально-ірраціональне, культурно-цивілізаційне, усталено-динамічне явище [391].

Всеохоплюючим методом дослідження є *діалектичний метод*. Відомо, що діалектичний метод був спочатку розроблений і сформульований Г. Гегелем саме на ідеалістичному підґрунті і, по суті, на ідеалістичному підґрунті виникло та існує вчення про природні права людини і громадянина [395]. Ці права обґрунтовуються як такі, що надані особі від природи. І вченням про ці права сучасна юридична наука віддає належне [1; 3; 327; 362].

Прийняття діалектичного методу за основу дисертаційного дослідження створило умови для отримання об'єктивних знань про реалізацію права, дозволило розглядати його всебічно, у розвитку, конкретності, в єдності протиріч.

У нашому дослідженні діалектичний метод дає можливість розглядати реалізацію права «в часовому зрізі, із врахуванням всіх тих змін, які йому були і є властивими», а також «бачити його у взаємозв'язках із тими предметами і явищами, які до нього дотичні, з якими воно взаємодіє чи безпосередньо, чи опосередковано» [83, с. 8], тобто у динаміці від простого до складного, від менш до більш ефективного, від такого, що гальмує правовий прогрес до такого, що йому сприяє, під призмою цінностей права сучасності, таких як справедливість, гідність, свобода, гуманізм, правосвідомість, правова культура.

Завдяки діалектичному методу реалізацію права можна розглядати в її єдності, враховуючи боротьбу протилежних начал всередині цієї єдності і передбачити можливі результати цієї боротьби [376; 381]. Саме з цих позицій можна вирішувати питання про співвідношення прав і обов'язків людини і громадянина з правами і обов'язками держави, боротьби різних наукових течій, концепцій, правових і неправових законів, правомірної поведінки і правопорушень, природно-правового і позитивно-легістського мислення,

становлення правової держави, верховенства права, громадянського суспільства тощо.

Метод діалектики ми застосовували, аналізуючи права людини, їх сутнісні риси та значимість для людини як суб'єкта права, процес реалізації права, його роль для людського буття та правового розвитку загалом, європейських стандартів права; дослідження механізму правореалізації сучасної України, чинників, що впливають на його змістовно-структурний вимір та здійснення [23; 65; 98; 151; 252; 258]. Цей метод дозволив нам простежити реалізацію права у взаємозв'язку із соціально-економічними процесами, що відбуваються в суспільстві, з внутрішнім духовним світом людини, із людською моральністю, із сутністю людини, держави [180; 187; 229; 365; 384].

Дослідження реалізації права здійснюється такими загальними категоріями діалектики, як сутність і явище, форма і зміст, можливість і дійсність. Так предмет реалізації права має на увазі не тільки опис певного явища, а й необхідність пізнання його суті. На думку М. Костицького, категорії діалектики мають винятковий пізнавальний потенціал та виступають логічними формами мислення, в них відображені загальні властивості, відношення і зв'язки, які існують в об'єктивній реальності, бо без понять і категорій пізнання дійсності було б неможливе [386, с. 13].

Сьогодні спостерігається бурхливий розвиток антропологічних досліджень у праві, особливість яких обумовлена предметом, і тим, що такі дослідження здійснюються на перетині наук, обираючи різні методи, спираючись на різні дослідницькі програми, в рамках різних парадигм, оскільки гуманітарне знання фактично базується на антропологічному принципі як одному з визначальних.

З цього огляду головною заслугою філософської антропології є прагнення зрозуміти сутність людини, її якості з точки зору основ людського існування, створення інтегральної концепції буття людини, у тому числі її буття в правовому полі [362; 378]. На думку П. Рікера, філософська антропологія є однією з підвалин сучасної моральної й правової філософії [396, с. 28]. Саме апеляція до сутності людини дає змогу обґрунтувати ідею права, критерій

справедливості, тобто вирішити фундаментальні питання філософії права [395]. Кінцевою метою антрополого-правових пошуків є виявлення людської складової у праві і правової якості в людині.

Необхідно зазначити, що сучасна антропология права репрезентує три основні підходи до визначення людини в праві та науках про право: дескриптивний, атрибутивний, сутнісний [71, с. 38-42].

Дескриптивний підхід прослідковується в праві як системі загальнообов'язкових правил поведінки, які треба мати людині для того, щоби бути наділеною певними правами тобто, бути суб'єктом права, або, за наявності яких, на неї покладаються певні обов'язки (стать, вік, громадянство, сімейний стан, освітній рівень, професія тощо [71, с. 39].

На основі атрибутивного підходу людина визначається як істота розумна, мисляча *Homo sapiens*. «Людина, – писав Жан Карбон'є, – це справді *homo juridicus*, оскільки лише вона з усіх інших живих істот наділена властивістю бути юридичною істотою. Вона є такою хоча б тому, що здатна виробляти норми і додержуватися їх, тоді як інші живі істоти здатні лише мати звички». Положення про юридичну здатність людини як *homo juridicus* знайшло своє закріплення і в законодавстві. Цивільне законодавство – яскравий приклад, оскільки воно деталізує таку здатність: «юридична» чи «правова здатність» трансформується у поняття «правоздатності» та «дієздатності» [71, с. 41].

Сутнісний підхід полягає у спробі сформулювати універсальну або загальноприйнятну концепцію людини. Це за суттю своєю спроба розробити фундаментальну концепцію природи людини. За такого підходу право – це людський феномен, що прямо або опосередковано твориться людиною, має свою мету та завдання. Правом захищається та через нього реалізовується свобода людини, людська гідність, людське прагнення до самовдосконалення та щастя. Захист та реалізація прав та свобод людини актуалізується у випадках протистояння між людиною та державою. Таке протистояння породило ідею прав людини, а згодом і те, що отримало назву «право прав людини» –

сукупність (систему) національних та міжнародних правових норм у сфері прав людини [71, с. 41].

Отже, основним методологічним питанням антропології права є питання природи самої людини, властивостей її особистості, її індивідуальні ідеї, цінності, ідеали, пристрасті, інстинкти. Філософія людини є своєрідним ключем до розуміння права загалом [84; 389]. Слушно пригадати з цього приводу думку Г. Гегеля: «Розумні ті закони, державні устрої, які відповідають природі людини, поняттю людини, свободі» [395]. Яким є рівень розвитку людини, її уявлень про правову реальність, таким буде і рівень розвитку права та його реалізації.

Саме тому, основою антропології права є константа – буття-у-праві належить до способу людського буття. Людина не вступає в правові стосунки через закони та певні інститути, вона завжди в праві, бо право – це невід’ємне від сутності людини, її природи. Природність такого права полягає в тому, що людина не встановлює його, а вже перебуває в праві, тому, що тільки в процесі комунікації з іншими людина здатна бути сама собою та реалізовувати себе [82; 359]. Тим самим проблема буття права виноситься на рівень природи людини, її істинного буття.

На необхідності застосування у праві *антропологічного підходу*, який сприяє трактуванню права відповідно до сучасної філософії людини, наголошують такі українські філософи права: В. Бігун [71; 327], Д. Гудима [4; 75], О. Грищук [74], Є. Івашев [76], А. Кравченко [79], М. Патеї-Братасюк [3], О. Петриківська [362], Н. Рулан [378] та ін. О. Петриківська визначає філософську антропологію як методологію синтезу знань про людину [362].

У нашому дослідженні антропологічний підхід допомагає виявити гуманістичний вимір реалізації права, побачити реалізацію права як необхідну умову життя людини, дослідити форми правореалізації; з’ясувати суб’єктивний вимір механізму правореалізації; виявити проблемні аспекти її в сучасній Україні. Цей підхід дає можливість зрозуміти право як невід’ємне від людини явище, як передумову її повноцінного розвитку, самовизначення та

самоздійснення, як міру розвитку її людської гідності. Антропологічний підхід також дає можливість побачити процес реалізації права як процес людинотворення, специфічний різновид людської діяльності з урахуванням характеристики сучасної української людини, як учасника суспільних відносин.

Предмет дослідження вимагає також використання такого підходу як аналіз досліджуваної проблеми через систему цінностей людини, якими визначається її самосвідомість та правосвідомість, правове мислення, зв'язок з соціумом [358; 361]. Зауважимо, що у сучасній філософії права на перший план, серед інших регуляторів та чинників людської діяльності, виводиться саме поняття «цінності». *Аксіологічний підхід* важливий у нашому дослідженні оскільки він спирається на існуючі суспільні ідеї, цінності і дає можливість з'ясувати якості та властивості права, державних явищ і процесів, здатних задовольнити потреби окремої особи і певного суспільства, а також ідеї та спонукання у вигляді норми та ідеалу [171, с. 16; 327; 346].

Аксіологічний підхід будемо застосовувати у дослідженні стандартів прав людини як юридичної основи правореалізації, механізму правового регулювання, правозастосовної діяльності. Цей підхід дозволить нам показати, що саме право є цінністю людського буття, засобом реалізації суспільних цінностей, що феномен права найтіснішим чином пов'язаний з сутністю людини, сенсом людського буття, що критерієм цінності права є особистість, що саморозвивається, а основною умовою і запорукою реалізації права має бути усвідомлення людиною своєї свободи, гідності, волі, справедливості, автономії [355; 360; 366]. Ці цінності є базовими засадами, на яких має ґрунтуватися нинішнє правозастосування і над утвердженням яких в правовому розвитку має працювати все українське суспільство і юристи зокрема. Принцип абсолютної цінності людського життя розкривають в своїх працях В. Бачинін [173] та М. Патеї-Братасюк [174]. Аксіологічний метод досліджували О. Бандура [346], Д. Гудима [4], Є. Івашев [76], А. Фальковський [92] та інші науковці.

З позицій аксіологічного підходу автономія людини розглядається як ідеальна основа для формування особистості на основі раціонального вибору можливих дій, способу життя, керуючись власною системою цінностей та власними ціннісними орієнтаціями, що забезпечує її правореалізацію. За таких умов особистість творить себе сама, а успіх такого самотворення визначений її відповідальністю за своє життя [69; 70; 370]. Без ціннісного підходу до права загалом і до реалізації права зокрема неможливе створення громадянського суспільства, утвердження принципу верховенства права, ідеї правової держави [146; 162; 287].

Таким чином, використовуючи аксіологічний підхід до реалізації права показано ціннісний вимір права, форми його реалізації, проаналізовано ефективність української законодавчої діяльності, якісний вимір механізму правового регулювання, проведено ідею, що гуманістично-ціннісний критерій є смислотворчою основою правового розвитку загалом і реалізації права зокрема.

У науці є недопустимим як введення певних ідеологічних стандартів, так і повна деідеологізація. З цього огляду, великого методологічного значення набувають загальні методологічні орієнтири. Україна пішла шляхом світової цивілізації, тому до них слід віднести орієнтацію на загальнолюдські цінності, на побудову демократичної, соціальної, правової держави, на дотримання принципів гуманізму, поваги до людської гідності, свободи, справедливості [80]. Саме тому дослідження реалізації права вимагає використання такого підходу як аналіз проблеми через системні зв'язки зі свідомістю та самосвідомістю людини-особистості, соціальною структурою соціуму [87; 264].

Персоналістично-екзистенціальний підхід до проблеми дослідження реалізації права дозволяє побачити право як екзистенціал людського буття, виявити його духовні смисли, пов'язати його розвиток з людиною, її духовними цінностями, зрозуміти людину, народ, як правотворців, а не лише суб'єктів реалізації права [390].

У дослідженні реалізації права доцільно застосовувати *герменевтичний метод*. У праві суть та ефективність методу герменевтики висвітлювали

В. Барак [124], В. Бернюков [340], П. Рабінович [209]. Серед представників зарубіжної науки цей метод широко дослідили Х. Гадамер [397], Б. Брожек, Є. Стельмах [372], А. Кауфман [374] та ін.

Герменевтичний метод дає можливість тлумачення опрацьованих текстів, першоджерел, можливість здійснити їх правильну інтерпретацію [209; 273].

Використання герменевтичного підходу необхідне для побудови цілісного філософсько-наукового праворозуміння. Герменевтика – це практика. Фундаментальна істина герменевтики полягає в тому, «...що: істину не може пізнавати і повідомляти хтось один. Всіляко підтримувати діалог, давати сказати своє слово і інакомислячому, вміти засвоювати те, що промовляє він - ось в чому душа герменевтики» [397, с. 7-8].

Представники герменевтичного підходу акцентують не так на поясненні права, як того, що вже є, існує і лишень треба пояснити його причинно-наслідкові обумовленості, як на феномені розуміння. При чому будь-який дослідник у цій галузі формує своє розуміння феномена права, виходячи із попереднього досвіду, думки, передрозуміння, що виростає з визначеної наукової традиції, повсякденного досвіду, виховання, спілкування, культури тощо [340]. Саме факт нерозуміння або браку інформації спричиняє герменевтичні процеси, що є невід’ємним елементом пізнання. За словами І. Кравця, якщо в минулому «герменевтика зазвичай розумілась як дослідження загальних принципів інтерпретації, включаючи текстуальну інтерпретацію», то тепер «герменевтичне дослідження більше не обмежується формулюванням правил, за допомогою яких можуть бути здійснені коректні інтерпретації, але також охоплює вивчення і самих умов людського розуміння» [398, с. 39].

Герменевтичний метод ми будемо використовувати у дослідженні таких понять та категорій як реалізація права, права людини, механізм реалізації права, захист прав людини, стандарти права, виконання права, використання права, правореалізація, правосвідомість, а також правових смислів, правових цінностей, сутності філософсько-правової гуманістики, вплив її на розвиток реалізації права.

Герменевтичний метод дає можливість трактувати правозастосування як суцільний герменевтичний процес, де треба інтерпретувати, тлумачити

юридичні факти, нормативно-правові документи, принципи, шукати рівну міру справедливості, свободи, істини тощо для суб'єктів права і т.д. Цей метод посприяє нам в інтерпретації ідей та положень різних авторських позицій у досліджуваній проблемі, допоможе дослідити стан законодавства в країні, правосвідомість та правову культуру населення, стан законності, політику держави, взятий державою курс в розвитку та ін [41; 46; 49; 59; 217; 242].

Філософи права ефективно використовують у дослідженні реалізації права *феноменологічну методологію*. Феноменологічна філософія права виводить уявлення людей про реалізацію права із «чистої сутності права» як глибинного конструкту свідомості. У суб'єктивних, але надіндивідуальних, загальнозначущих схемах повсякденного людського правового духовного досвіду, як зазначають феноменологи права, треба шукати першообрази категоріальних структур правосвідомості, структури, що виступають матрицями теоретичних правових ідей. Феноменологічний підхід в дослідженні реалізації права акцентує на ідеї автономного самодостатнього існування права як духовного феномена, витoki якого в індивідуальному бутті [1; 3; 71; 72]. Цей метод дозволяє побачити глибинні засади права в людському духові, виявити граничні, «ейдетичні» прояви його як «права буття» (Марчіч), дослідити філософсько-правову та суто правову ідеологію [390].

Розуміння, як спосіб існування людини, залежить насамперед від комунікативних відносин між людьми, тому комунікативний метод також доцільно використовувати у дослідженні реалізації права. Комунікація включає в себе інформаційний аспект, розуміння, як спосіб існування людини, емоційно-ціннісний (аксіологічний) та діяльнісно-праксеологічний аспекти [82, с. 24; 359]. Застосування *антрополого-комунікативного підходу* дає можливість показати реалізацію права як суб'єкт-суб'єктний процес, комунікативні особливості правозастосування, оскільки право і його реалізація, покликане оберігати людину-особистість, виконувати людинотворчу функцію, стверджуючи гармонійне, загальнолюдське. Тому спрямованість на іншого йому властива органічно. Комунікативний підхід до реалізації права передбачає сприймання його як специфічного поля смислів і значень,

своєрідного тексту, який вимагає прочитання та розуміння багатьох значень, має потенціал до вироблення взаємоузгодженої позиції з різних правових питань між людьми, суспільством та державою, тримаючи першочергово у фокусі людину, її права та цінності [87; 93; 390].

Багатогранність реалізації права, складність пізнання, зумовлюють ситуацію взаємодоповнюваності філософських методів та підходів загальнонауковими та спеціально-правовими. «Логіка, формальні та неформальні методи необхідні, наприклад, для аргументації в реалізації права. Аналіз як загальнонауковий метод не можна протиставляти, наприклад, герменевтичному підходу в дослідженні реалізації права. Навіть феноменологічна герменевтика не виключає аналізу, вони взаємопроникають. Аналітично-герменевтичний характер мають дослідження таких філософів права як І. Грушке чи А. Арніо. Польські філософи права Б. Брожек і Є. Стельмах слушно зазначають, що певні зв'язки, хоча, можливо, й не такі виразні, можна було б, напевно, віднайти «на перетині» герменевтики та логіки. І це не дивно, хоча б тому, що всі ці методи відносяться до одного й того ж людського мислення, хоча вони і нетотожні» [372, с. 40].

Окрім загальнонаукових методів, якими філософи права сьогодні доповнюють філософські методи, доцільно використовувати також спеціально-правові методи, такі, наприклад: *формально-догматичний, порівняльно-правовий, соціологічно-правовий, юридично-культурологічний* та ін.

Велика роль у дослідженні реалізації права належить *формально-догматичному методу*. Особливість його полягає в зосередженні уваги на логічній обробці правових норм, низки понять та категорій [5; 364]. Застосування цього методу зумовлює широке використання аналізу, синтезу, індукції, дедукції тощо. За допомогою різних логічних операцій окремі правові положення трансформуються в загальні поняття, з яких виводяться певні логічні наслідки, здійснюється їхнє логічне тлумачення. Логічна обробка здійснюється щодо матеріалів, які характеризують окремі явища в праві, а саме норма права, їх реалізація.

Формально-догматичний метод у нашому дослідженні використовується для аналізу нормативно-правового матеріалу, знаково-нормативної реальності.

Зокрема, успішно аналізується за допомогою цієї методології, окрім позитивного права, практика ЄСПЛ, міжнародні правові акти, їх положення, ідеї, принципи. У той же час формально-догматичний метод не може претендувати на повноту відображення реалізації права, а дозволяє відобразити цей феномен лише частково [57; 205; 246; 289].

Обов'язковим у нашому науковому дослідженні є застосування *порівняльно-правового методу*, як важливого способу вивчення правових явищ. Порівняння широко застосовується у правовій науці, адже як зауважує В. Сирих, порівняльний метод наукового дослідження неминуче є передумовою стадії формування правових понять, категорій – перш ніж дослідити найважливіше, сутнісне, необхідне, те, що становить зміст поняття, треба виявити те, що в цьому понятті є загальним та сталим [171, с. 407]. Саме компаративізм у дослідженні галузевих норм дає змогу виокремити закономірності функціонування нормативних приписів чи інших правових засобів у відповідній галузі [368; 399].

Порівняльно-правовий метод передбачає різні напрями порівняння правових явищ, що сприяє встановленню тенденцій і закономірностей його розвитку. О. Тихомиров зауважує, що, в процесі розвитку сучасного біполярного світу, порівняльному правознавству повинна бути приділена особлива увага, виходячи з нової парадигми, яка формується в постмодерністській перспективі [368, с. 262-270].

Цей метод допоможе нам дослідити форми реалізації права; трактування реалізації права з позицій законницького (легістського) та юридичного (природно-правового) підходів, показати позитивну сторону застосування міжнародних стандартів прав людини у правотворчості і правозастосуванні, впровадження правових стандартів ЄСПЛ у національне правосуддя та в країнах ЄС [18; 19; 55; 64; 98; 125; 321; 330].

Сьогодні наша країна розвивається у напрямку світової цивілізації, а тому великого значення набувають загальні методологічні орієнтири, до яких треба віднести орієнтацію на загальнолюдські цінності, на побудову деократичної,

соціальної, правової держави. Зазначене вказує на доцільність використання у дослідженні реалізації права такого методу як *соціологічно-правовий*, який дозволяє побачити реалізацію права як соціальне явище, знаряддя ствердження балансу відносин між різними соціальними групами, забезпечення соціальної злагоди, організованості соціального цілого, збереження усталеного порядку [88; 142; 148]. Соціологічно-правовий метод у процесі дослідження реалізації права не можливо оминати ще й тому, що в межах цієї діяльності формується система соціально-комунікативних дій між суб'єктами, які спрямовані на встановлення, зміну або припинення відносин між людьми, а також на взаємодію між ними [111, с. 51]. Тобто, з позицій соціологічного підходу реалізація права розглядається ще й як соціальний процес, суб'єкти якого є учасниками суспільних відносин.

Соціологічно-правовий метод також показує нам, що реалізація права не зводиться лише до правосвідомості громадян суспільства, вона визначається як сукупність досягнень суспільства, його соціальних груп та громадян у галузі регулювання суспільно-правових відносин, яке забезпечується верховенством права в суспільному житті, правових принципів справедливості і гуманізму, захисту прав і свобод людини, її честі і гідності, реальне забезпечення місця людини як вищої соціальної цінності [115; 117; 131; 136; 254].

Загалом же, право, рівень його розвитку, застосування і «якість» залежить від низки чинників світоглядно-духовного плану. Російські філософи права, зазначає Л. Луць, стверджують: «Який спосіб мислення єдиної сутності буття, що заданий філософією, таким буде і мислення буття права. Яка філософія, таке і розуміння права, такий і метод юридичного мислення, такі категорії правової науки, такі і цінності правосвідомості» [399, с. 11].

У дослідженні реалізації права доцільно використати і *юридично-культурологічний метод*, який дозволяє мислити право у нерозривному зв'язку з конкретною культурою як результат творчості певного народу, бачити його, як форму вираження унікального, духовного досвіду цього народу. Суть цього методу полягає у визнанні того, що право є продуктом культури, яка витворюється духом народу, його самобутністю, психологічним складом

характеру, рівнем його свідомості та самосвідомості, ментальністю [141; 242; 264]. Право є унікальним, неповторним витвором людського розуму, надбанням цілого народу. Воно покликане забезпечувати соціальну справедливість, права і інтереси людини. Реалізацію права забезпечує його ідея, дух. Дух права витворюється духом народу. Під духом народу розуміють його світогляд, віру, сподівання, моральний світ, інтелектуальну розвиненість, тобто його власний внутрішній світ. Відсутність духу в народі призводить до загибелі самого народу. Дух народу виливається в дух закону, бо закони творяться членами суспільства, які є носіями духу народу, його ментальних рис [3; 4; 71; 72].

У дослідженні реалізації права варто застосовувати і системно-структурний метод, який використовується для дослідження правових феноменів і який вважається доволі продуктивним дослідницьким методом, що систематизує всі інші методи. Цей метод доцільно використовувати і тому, що право є динамічною системою, що складається з певних елементів, якими є феномени права. Право можна зрозуміти лише у тісному зв'язку його складових, у взаємозалежності і взаємовпливі цих складових. Наприклад, правова система як форма існування права включає в себе норми, інститути, правову діяльність суб'єктів права. Норма є складовою системи права, а всі інші елементи загалом є складовими реальності. «Системно-структурний метод, – пише О. Скакун, – дозволяє досягнути взаємодію держави та права як комплексний процес з усіма його проявами, простежити зв'язки між причиною і наслідком в державно-правових явищах» [17, с. 30].

Отже, з позицій системного аналізу можна ставити і вирішувати питання, яке місце повинна займати та чи інша норма в системі інституту, галузі та права і законодавства в цілому.

Усі розглянуті методи дослідження реалізації права тісно пов'язані між собою і застосовуються у поєднанні один з одним. Спільне застосування різних методів сприяє виконанню основної методологічної вимоги – всебічності наукового дослідження.

Висновки до розділу 1

На підставі проведеного дослідження ступеня наукової розробленості та методології пізнання проблеми реалізації права в сучасному правовому розвитку України можна зробити наступні висновки:

1. Як засвідчує опрацювання наукових джерел, проблема реалізації права в сучасному правовому розвитку України є достатньо актуальною для дослідження, оскільки реалізація права безпосередньо пов'язана з фундаментальними засадами людського буття, їх формуванням і ствердженням, із гармонізацією правових відносин суб'єктів права, а в підсумку – із творенням людини як повноцінної людської особистості і суб'єкта права, що так необхідно для сучасної України, бо від таких людей залежить українське майбутнє, ствердження України як правового та демократичного суспільства.

2. Українськими науковцями напрацьовано низку досліджень, в яких розробляються такі аспекти досліджуваної теми: поняття права, прав людини, реалізації права, співвідносного з ним поняття забезпечення права, поняття реалізації права з позицій основних правових доктрин, форми реалізації права, особливості правозастосовної діяльності як форми реалізації права, правове регулювання, його співвідношення з реалізацією права, механізм правового регулювання, його структура та функції, співвідношення механізму правового регулювання та реалізації права. Вважаємо слушним інтенсифікувати дослідження проблеми реалізації права в контексті юридичного (юснатуралістичного) типу праворозуміння, оскільки в цьому плані українські правники попрацювали поки що недостатньо. Переважно аналіз цієї проблеми та її аспектів зроблено з позицій позитивістського підходу, з позицій якого правореалізація постає як *нормо-* чи *законореалізація*, механізм правового регулювання ототожнено з механізмом державного регулювання, механізм реалізації права постає механізмом реалізації норм законодавства, суб'єктивному виміру правореалізації відведено дуже скромне місце.

3. Низка українських науковців досліджують окремі складові механізми реалізації права, зокрема якість законодавства як засади успішної реалізації права; реформу судової системи як чинника правореалізації; загалом проблема правозастосування, гуманізація його в умовах демократизації сучасної України; питання розвитку правосвідомості сучасних українців, його значимості для правореалізації, рівня розвитку громадянського суспільства як гаранта реалізації права, захисту прав людини; підвищення ефективності роботи зі зверненням громадян, для чого необхідна конструктивна переоцінка підходів до інституту звернень громадян для покращення процесу взаємодії держави і суспільства, політичної системи і індивідів. Найскладнішою та найсуперечливішою залишається ситуація з розумінням необхідності відкритості влади у свідомості і працівників цих самих органів, і суспільства загалом, що успадковано від радянської епохи.

4. У контексті дослідження проблеми правореалізації низка українських правників аналізують захист прав людини як чинник реалізації права, звертають увагу на роль і значимість стандартів прав людини, верховенство права як фундаментальних засад реалізації прав людини, соціально-економічний чинник забезпечення правореалізації, нормативний вимір правореалізаційного процесу, недоліки правового реформування в сучасній Україні, перешкоди на шляху реалізації права. Малорозробленою на підставі дослідження наукових джерел виявилася проблема ціннісно-смиислового виміру реалізації права. Вважаємо, що всі ці аспекти проблеми реалізації права мають стати предметом більш посиленої уваги українських правознавців загалом і філософів права зокрема.

5. Дослідження методологічних розробок проблеми реалізації права засвідчує, що ця проблема досліджується нашими правознавцями переважно з позицій загальнонаукових, що не забезпечує повноти і глибини пізнання феномену реалізації права. Комплексний поліметодологічний підхід переважно декларується, аніж реально застосовується. Оскільки предмет дослідження диктує відповідну методологію дослідження, на наш погляд, проблема

реалізації права вимагає застосування антропологічного та аксіологічного підходів, низки філософських підходів, зокрема персоналістично-екзистенціального, феноменологічного, герменевтичного, які мають бути доповнені загальнонауковими та спеціально-правовими методами та підходами. Базовими підходами у нашому дослідженні є *природно-правовий та аксіологічний*. Названі вище групи методів покликані забезпечити всебічність та глибинність розгляду дисертаційної проблеми.

РОЗДІЛ 2

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВА ЯК ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ КОНЦЕПТ

2.1 Антрополого-аксіологічні засади реалізації права

Сьогодні у зв'язку з демократичними процесами, які відбуваються в українському суспільстві, докорінно змінюється роль права, яке, поряд з інструментальним значенням, набуває рис основного ціннісного орієнтиру. У Конституції України зазначена гуманістична спрямованість реформування правової системи, згідно якої людина визнається найвищою соціальною цінністю, що зумовлює необхідність врахування її участі у процесах створення та реалізації права. Право розуміється як результат діяльності соціальних суб'єктів, яке змістом та структурою замикається на людині, – головному суб'єктові права [3]. Саме тому важливо дослідити реалізацію права з позицій антропології, підходу, який вивчає закономірності правового буття людини.

Науковці визначають правову антропологію як галузь філософії права, яка вивчає співвідношення особистості й права, особистість як об'єкт дії права та її вимоги до права, структуру цінностей особистості та право як засіб утілення цих цінностей у суспільне життя, права людини та їх юридичний захист, себто в цілому особистісний аспект права [97; 104; 400]. Зважаючи на сказане, актуальним є дослідження і антропних властивостей права, пізнання яких дасть змогу створити належні правові механізми для його реалізації та створення правового відкритого суспільства.

«Людство у процесі свого розвитку виробило систему цінностей. Право є засобом їх реалізації» [389, с. 15], зазначається в наукових джерелах. В. Бачінін зауважує, що право – це тільки засіб, інструмент, що дозволяє людям вирішувати безліч соціокультурних проблем, пов'язаних з досягненням найважливіших цілей і смислів буття [173, с. 128]. Проте О. Данільян вважає, що право виступає як певна форма правових цінностей [400, с. 208]. Виникнення юридично-аксіологічного підходу, на думку

останнього, взагалі пов'язано з появою природно-правових поглядів, з розходженням права природного і права позитивного. Сучасні науковці стверджують, що саме цінності є першоджерелом правових стандартів та норм, з чим не можна не погодитися.

Цінності безпосередньо пов'язані з буттям людини, з відтворюванням духовних основ людського існування, з реалізацією права загалом. Цінність фіксує ті характеристики дійсності, які виявляються через її відношення до людини [76]. Надзвичайно важливим для розуміння філософії людини є те, що у продукуванні цінностей беруть участь усі здібності, уподобання та переконання, що цінність постає явищем внутрішнього вибору [79]. Сфера проявів цінності – це сфера людської свободи, бо ніхто не може змусити людину цінувати те, що за її внутрішнім вибором таким не постає. Цінність є виявом екзистенціальних характеристик людини; в кінцевому рахунку в цінності фіксується те, із чим людина ототожнює себе в якомусь відношенні [66]. У сучасній філософії саме цінність виводиться на перший план серед інших регуляторів чи чинників людської діяльності [70].

Загальновідомо, що право, як специфічна форма буття загальнолюдських цінностей, об'єктивно покликане сприяти задоволенню людських потреб. Це завдання вирішується, зокрема, шляхом безперешкодної реалізації прав людини – вираженні особистісної цінності права. Зокрема, правом захищається та через нього реалізується свобода людини, людська гідність, людське прагнення до самовдосконалення та щастя [71].

Зазначене дає підстави стверджувати, що з реалізацією права та його вдосконаленням тісно пов'язані процеси формування особи в суспільстві, визнання людини вищою соціальною цінністю в державі, взаємодія суб'єктів між собою. Взагалі, право має цінність для особистості та суспільства тільки тоді, коли воно реалізується, бо його соціальне призначення полягає в тому, щоб регулювати поведінку людей [14]. Сформульовані в законах та інших нормативно-правових актах, норми права стають реальними, коли вони втілюються в життя, у свідомо-вольовій діяльності людей [22; 39]. Без

виконання правових розпоряджень у житті норми права мертві, вони втрачають своє соціальне значення.

Критерієм цінності права є особистість, що саморозвивається, оскільки вона несе відповідальність за утвердження в реальному житті ідеї права, повною мірою вимагає права як рівного масштабу справедливості і добра, істини, свободи, без якого вона не може відбутися. Особистість бачить і переживає буття гармонійним, гуманістичним, довершеним, без права воно таким не буває – зазначає М. Патеї-Братасюк [3]. А тому можемо стверджувати, що розвиток права – це справа особистісного «я» кожного.

М. Бердяєв, характеризуючи поняття особистості, зазначає, що особистість являє собою універсальне в індивідуально-неповторному вираженні. У ній поєднано універсально-безконечне і індивідуально-особливе. «Особистість є свобода і незалежність людини у відношенні до природи, до суспільства, до держави, але вона не є егоїстичне ствердження, а якраз навпаки /.../. Особистість в людині є її незалежність від матеріального світу, який є матеріал для роботи духа. І разом з тим, особистість є універсум, вона наповнюється універсальним змістом» [401, с. 21].

Деякі науковці визначають особистість як людину, яка пройшла у своєму розвитку ряд шаблів соціалізації та набула здатності бути суб'єктом соціальних відносин і різноманітних форм свідомої діяльності [102]. Виділяються дві конститууючі її ознаки: соціальність та свідомість і самосвідомість. Духовна компонента передбачає самоусвідомлення і розвиток свідомості, світоглядних цінностей та автономію, соціальна – відповідальне самовираження, дію та взаємодію з іншими [65; 87; 88].

Вивчаючи феномен особистості, Б. Кістяківський пов'язував її з пробудженням самосвідомості, яка володіє від природи невід'ємними правами, їй властива певна сфера самовираження і самовизначення, в яку держава не має права втручатися, але зобов'язана забезпечити право на гідне людське існування з усіма його розгалуженнями, що передбачає, зокрема, можливість особистісного росту [215, с. 237-269].

Окрім того, юридичний персоналізм у ХІХ столітті визнає особистість фундаментальною цінністю права і передбачає, що право і держава складають певну систему засобів для морального розвитку особистості. Персоналізм утверджує найвищу цінність кожної людської особистості, її моральної свободи, що виступає ціллю розвитку суспільства і запорукою прогресу потенціалів, закладених в ній. Право має на меті створення такого соціального порядку, в якому ця свобода знаходила б найкращі умови для самореалізації, інакше індивід, будучи лише фізіологічною особою, а не юридичною, ніколи не зможе стати паном своїх сил і здібностей, суб'єктом прогресу.

Щодо радянської правової науки, то вона ігнорувала будь-які внутрішні потенціали чи внутрішнє сутнісне джерело самостановлення особистості. Фундаментальна умова особистості – свобода розглядалася як свобода від певних «негативних» зовнішніх умов, як, наприклад, приватна власність [63].

Сучасні антропологі права зазначають, що саме особистість являє собою істинний образ права, тобто є тою визначальною ідеєю для його розвитку, яку право прагне втілити і, більше того, яка безпосередньо обґрунтовує право [179, с. 251-252; 373]. О. Грищук вважає, що «метою до досягнення якої повинна спрямовувати свої зусилля кожна людина і на яку повинні особливо орієнтуватися ті, хто прагне справляти певний вплив на своїх співгромадян, – є сильна й здатна до розвитку особистість, якій для цього необхідні дві умови: свобода й можливості» [74]. Ми підтримуємо такий підхід.

Право, як ціннісне за своєю суттю утворення, своєю вихідною основою має такі моральні феномени аксіологічної природи, як справедливість, обов'язок, відповідальність, свобода і автономія особистості [76]. Ці ознаки характеризують особистість, яка здатна реалізовувати своє право, свідомо й вільно вибирати певну поведінку і нести за це відповідальність. Тому серед характеристик особистості виділяють свободу і волю бути, що коріняться в її духовній природі як носія прав і обов'язків [67].

Сьогодні автономія особистості розглядається науковцями як ідеальна основа для її формування на основі раціонального вибору можливих дій, способу життя, керуючись власною системою цінностей та власними ціннісними орієнтаціями [53; 54]. За таких умов особистість творить себе сама, а успіх самотворення визначається її відповідальністю за своє життя.

На думку А. Колодія, який досліджував автономію у приватному праві, автономія означає, що суб'єкти приватного права «вільно здійснюють свої права» [10, с. 62]. Однак сьогодні не викликає заперечень і теза, що всі принципи права «пронизані ідеєю самоцінності та автономії людини» [79]. Саме автономна особа, яка має чітко виражену індивідуальність, чітку життєву позицію, сформовані погляди на життя, власну систему цінностей, здійснює зважений, самостійний вибір. Саме автономія вирізняє людину з-поміж інших форм буття, формує ідеал, до якого потрібно прагнути кожній людині, і забезпечує її правореалізацію. Суттєвою ознакою автономії є наявність контролю людини над своїми діями. Людину можна вважати автономною лише тоді, коли її вчинки є автономними [3].

І. Кант вважав, зазначає Є. Соловйов, що саме автономія є природною правомочністю людини, як особи, що будує себе, а визнання цієї правомочності владою є «строгим правом». Права, в точному значенні цього слова, немає там, де відсутня попередня довіра до можливостей кожної людини стати розвинутою, багатомірною, господарем собі. Таким чином, «строге право має місце лише там, де кожній людині кредитується гідність особи» [402, с. 122].

Отже, будучи природною і соціокультурною істотою, людина переносить свої характеристики на реалізацію права загалом. Реалізація права здійснюється нею автономно, оскільки людина є самодостатньою істотою. Якщо людина не є автономною істотою, то тоді немає сенсу говорити про реалізацію нею права, тоді вона є істотою підневільною, залежною, нереалізованою і, зрозуміло, неправовою, об'єктом законницького впливу з боку можновладців [3].

Особистість також виступає тим рівнем розвитку людини, який дозволяє ціннісно орієнтувати її діяльність [179, с. 239-244]. Саме особистість формується, проявляється, коли людина відкриває «сферу належного», з якої поступово осягає власний принцип «бути». Ціннісна орієнтація особистості передбачає можливість обирати і, як зазначає С. Максимов, визнавати, що за своєю природою є дією, яка уможливорює право [179, с. 239-244].

Серед ціннісно-орієнтованих актів особистості виділяють такі, що виражають смисл права – особливі інтенціональні акти, акти визнання, що спрямовані на іншого, незалежно від ступеня його гідності, як цінність, що заслуговує гарантії з боку права [85]. В акті визнання відбувається ототожнення кожного себе з іншим, що дає змогу розглядати його як антропологічний еквівалент принципу формальної рівності. Якщо звернутися до класичної філософії, саме Г. Гегель відносив визнання до сфери суб'єктивного духу і уявляв його як особливий стан самосвідомості, коли носій останньої співвідносить себе з іншим суб'єктом, прагнучи показати себе як вільну особистість. При цьому справжня свобода досягається завдяки визнанню. «Я тільки тоді істинно вільний, якщо й інший також вільний і мною визнається вільним» [395, с. 241]. У зв'язку з цим, реалізуючи право, особистість простежується у правовідносинах і здійснює потрібне визнання: визнання іншого як суб'єкта права, визнання себе як суб'єкта права і визнання самого права [87, с. 253-254].

Отже, реалізуючи своє право, особистість виявляє цілісно свою соціальність і духовність, свідомого і автономного суб'єкта права, з ціннісною орієнтацією і свободною волею, що реалізується у правовідносинах, де конститує себе і право в індивідуальному вираженні. Саме тому, як найвища цінність, являє собою фундаментальний механізм реалізації права, яке також виступає фундаментальним механізмом розвитку і самореалізації особистості як правового суб'єкта.

Однак особистість як така неможлива без розвиненого почуття людської гідності в індивіда [154; 275]. Усвідомлення нею цього поняття дає їй

можливість реалізовувати своє право якнайповніше. Тому становлення і розвиток права, як форми втілення і вираження правової рівності, рівного масштабу справедливості, свободи, добра тощо для однойменних суб'єктів права відбувався залежно від процесу розвитку людської гідності, яка є фокусом, квінтесенцією особистісного «я» [161; 275].

Зауважимо, що людська гідність, будучи базовою цінністю демократичного суспільства, складає онтологічну основу прав і свобод людини, ідеї права загалом. Про це виразно сказано в Загальній декларації прав людини від 10 грудня 1948 року: «визнання гідності, притаманної всім членам людської сім'ї, і рівних та невід'ємних прав їх є основою свободи, справедливості та загального миру» [403].

Людська гідність тому є онтологічною засадою розвитку права, що фокусує в собі ті ж самі духовні цінності, що й право, найперше справедливість, повагу до іншого, його гідності, цінність іншого, його унікальність, добро, свободу, формальну рівність, істину тощо [3; 275].

В. Бачінін, характеризуючи гідність, вважає, що «...це етична та природно-правова категорія, що означає цінність людської особи, що визначається як нею самою, так і її соціальним оточенням» [173, с. 283]. При цьому усвідомлення власної гідності є функцією загальної та правової культури людини і є похідним від рівня розвитку її духовного «Я». Вчений зазначає, що почуття власної гідності вибудовує самосвідомість особи як громадянина, котрий готовий відстоювати свої права і свободи перед зазіханням з боку держави. Крім того, саме почуття власної гідності, на думку дослідника, не дозволяє людині порушувати морально-правові норми.

Таким чином, людська гідність, будучи втіленням і вираженням особливої цінності людини як такої, виконує місію ствердження та захисту людини, унікально-неповторного особистісного «я» кожного із людського роду, апелює до права як форми втілення і вираження вищих духовних цінностей, оскільки саме вони, ці цінності, здатні гармонізувати суспільні відносини, примножувати добро і злагоду в суспільстві, створюючи тим

самим відповідні умови для повноцінного розвитку людини, гуманізації людського життя, творчо-конструктивного вдосконалення кожного тощо – наголошується в науковій літературі [3; 275].

Почуття гідності успішно розвивається і функціонує на основі усвідомленого ставлення до себе як до суб'єкта моральної діяльності, розуміння своїх обов'язків і прав людини і громадянина. Це почуття зміцнюється, якщо індивід усвідомлює і переживає те, що вільно і повно може реалізувати свої здібності і можливості, свою активність і творчість [404].

Людська гідність характеризує рівень гуманістичного розвитку автономної особи і вчиняє прямий і безпосередній вплив на кожну людину, через базові цінності суспільства, зумовлює і формує особисту гідність кожної людини [103]. Таким чином духовність людини, її індивідуальність відображаються в духовності соціуму, а базові позитивні характеристики і риси гідності людини виражаються в тому морально-правовому ідеалі, який і називається людською гідністю [69]. Саме тому, людська гідність є тим духовним та культурним ідеалом, цінністю, з якої випливають інші соціальні цінності, такі як свобода, справедливість, рівність.

Науковці зазначають, що людська гідність як багатоаспектна цінність людини, глибоко проникла у зміст права. Ознаки і якості, що характеризують та визначають її, складають онтологічну основу прав і свобод людини, її правового статусу [73, с. 190]. Якщо кожному притаманна людська гідність, то кожна людина повинна мати право на її захист.

Захист гідності та свободи людини є «самою суттю Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод» від 04.11.1950 року [344], ст. 1 Хартії основних прав Європейського Союзу від 07.12.2000 року «Гідність людини» [405], а також Загальної декларації прав людини, яка акцентує, що «визнання гідності, притаманної всім членам людської сім'ї, і рівних та невід'ємних прав їх є основою свободи, справедливості та загального миру» [403].

Зазначені положення міжнародно-правових актів у сфері прав людини знайшли своє закріплення у Конституції України. Вже у преамбулі закріплено

принцип «забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя». Гідність є одним з ключових понять Основного Закону (ст. 3, 21, 28, 41, 68, 105), в якому, зокрема, визнано гідність однією з «найвищих соціальних цінностей» в Україні (ст. 3), задекларовано, що «усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах» (ст. 21) та, що «кожен має право на повагу до його гідності» (ст. 28) [341].

Людська гідність є фундаментальним правом правового статусу людини, одним з особистих немайнових прав особи, закріплених у ст. 297 ЦК України [345]. Складовими частинами цього фундаментального права на гідність науковці називають низку особистих немайнових прав особи, таких як право людини на життя, честь, безпеку, свободу думки й слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, на пересування, вільний вибір місця проживання, право свободи світогляду, віросповідання, свободи об'єднання тощо [65; 74].

Сьогодні громадянське суспільство є носієм таких цінностей, а правова держава, насамперед, бере на себе зобов'язання з реалізації, забезпечення охорони і захисту гідності та прав людини [96; 106; 107; 108; 130; 316]. Проте, судовий захист права сьогодні не є достатнім, захист честі й гідності переважно здійснюється як наслідок поширення недостовірних відомостей про особу, а тому необхідне подальше розширення категорій підстав для звернення особи за захистом її порушеного права на людську гідність [133]. Цьому повинна сприяти практика судів України та практика ЄСПЛ, оскільки повага до гідності людини характеризується відносинами, які ґрунтуються «на нормах права і моралі, на принципах свободи і взаємної відповідальності між державою, суспільством і особою, між різними особами та соціальними групами» [74].

Отже, гідність, як найвища духовна цінність суспільства, є джерелом права, формою втілення і вираження цих цінностей. Розвинене почуття людської гідності – це ствердження людини, її зрілого особистісного «я»

Вагомою складовою у дослідженні антропних властивостей реалізації права є з'ясування можливостей справедливості як цінності, у тому числі

правової. Як відображення фундаментальних соціальних інтересів людини, ціннісні орієнтири виражають її суб'єктивну життєву позицію, світоглядні та моральні принципи [83]. І цінність, і справедливість – духовно-практичні категорії, оскільки концептуалізують особовий акт визнання належності буття в його тривалості і динаміці [69; 73]. Саме тому, серед загальних засад, які повною мірою мають бути реалізовані у процесі забезпечення прав, свобод і інтересів громадян, на першому місці, безперечно, стоїть принцип справедливості. У загальному розумінні справедливість – це співвідношення цінностей, благ між собою і конкретний розподіл їх між індивідами, належний порядок людського співжиття, який відповідає уявленням про сутність людини і її невід'ємні права [231]. Сфера застосування поняття «справедливість» безмежна, вона охоплює політичні та економічні системи, закони, соціальні інститути, міждержавні відносини, оцінки, судження, установки, рішення, вчинки, життєві позиції людей і навіть розподіл везіння та невдач [127].

Справедливість має різні вияви відповідно до характеру тих чи інших відносин. Ці вияви дуже різноманітні, але головна суть полягає у тому, щоб забезпечити максимально можливі для суспільства матеріальні й духовні умови життя і повагу до тих, хто дійсно її заслуговує [89; 90; 96]. Кожний, хто гідний цього, має усвідомлювати, що його у суспільстві охороняє так звана «брона справедливості», тобто суспільство за допомогою відповідних своїх структур, і, передусім, державного апарату, захищає його від неповаги, незаконних матеріальних збитків [114; 183; 196; 197; 210]. Йдеться про відносини поділу та надання не тільки різноманітних соціальних благ, але й різних соціальних обов'язків, відповідальності, ризику та нестатків, що виникають в процесі спілкування учасників суспільних відносин.

Як акт визнання співіснування людей розглядає справедливість відомий німецький філософ права О. Хьоффе. Феномен інтересу, свободи, рівності, особистих прав і суспільного блага є правовими цінностями лише тією мірою, у якій містять момент визнання. Теорія філософа виражає ідею справедливості як обмін, як демократичну форму співпраці, в основі якої покладено

«дистрибутивно-колективну вигоду» (обмін повинен бути корисним як для кожного зокрема, так і для всіх), основним принципом якої є принцип рівноцінності набутого та втраченого. Цим розумінням справедливості пояснюються права людини як такі, якими люди, як суб'єкти права, наділяють один одного [379, с. 239]. Воно також легітимізує державну владу як «меч справедливості» і розглядає шляхи поєднання влади та справедливості через «морально-політичний дискурс».

Якщо звернутися до української історико-правової дійсності, то з давніх-давен справедливість означала дотримання правил і норм суспільства, діяння в межах загальноприйнятого порядку. Її у той час ототожнювали із владою звичаю. Для наших прадідів справедливим було лише те, чим керувалась людина, а не те, що створено державою і владою. Вчинок вважався справедливим, якщо він був здійснений в межах дотримання слова, моральних норм. Людина, яка виконувала свої обов'язки перед громадою, відповідала добром на добро, була справедливою [354].

Як зазначає О. Скакун: «Принцип справедливості містить у собі вимогу відповідності між практичною роллю різних індивідів (соціальних груп) у житті суспільства та їхнім соціальним становищем, між їхніми правами та обов'язками, злочином і покаранням, заслугами людей та їхнім суспільним визнанням. Принцип справедливості є важливим під час вирішення конкретних юридичних справ (напр., під час визначення міри кримінального покарання). Він конкретизується у принципі рівності» [17, с. 224].

С. Максимов також наголошує, що до складу справедливості включається потреба рівності, що означає діяти однаково при однакових обставинах, ідея взаємозв'язку скоєного і відплата за це, потреба рівноваги між втратою і придбанням, тобто справедливість обміну [179, с. 279]. «Справедливість – це моральна категорія і цінність, яка при цьому займає пріоритетне місце в критичній оцінці (легітимізації) правових інститутів. Справедливої поведінки ми не тільки просимо чи очікуємо від інших, а вимагаємо один від одного. Саме тому вона визнається найбільш соціальною і найбільш правовою» [179, с. 280].

Справедливість, як рівність перед законом, має важливе значення в юридичній практиці. Значну роль цей принцип відіграє, коли застосовують аналогію права, а не аналогію закону, в разі прогалин в законодавстві, тобто відносини регулюють відповідно до загальних принципів права та законодавства [255]. Пункт 2 ст. 8 ЦК України зазначає, що «в разі неможливості використати аналогію закону для регулювання цивільних відносин, вони регулюються відповідно до загальних засад цивільного законодавства (аналогія права)» [345]. Підпункт 6 пункту 1 ст. 3 ЦК України до загальних засад цивільного законодавства відносить справедливість, добросовісність та розумність [345]. Отже, для справедливого вирішення справи, суб'єкт правозастосування повинен володіти певними професійними якостями, бути високоморальною, неупередженою та безсторонньою людиною.

Звісно, що найчастіше апелюють до принципу справедливості у судах, які покликані захищати найважливіші людські цінності: життя, здоров'я, честь, гідність, право власності, права і свободи людини.

Однак зазначимо, що про «принцип справедливості» як такий ані в Конституції України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР [341], ані в Законі України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016 № 1402-VIII [406] не йдеться. Так, у ст. 129 Конституції України справедливість не віднесено до основних засад судочинства [341]. На перший план тут висувається принцип законності. Думається, що це передбачає, що закони апріорі є справедливими і правовими, хоча насправді це не завжди так.

Щодо соціальної (інституційної) справедливості, то найповніше реалізація права особистістю здійснюється у правовій державі, основним принципом якої і є принцип соціальної справедливості, на який зорієнтовані права і свободи громадян, їхні законні інтереси, які повинні бути в основі діючого права [222].

Разом з тим соціальна справедливість – це такий соціально-духовний феномен, який не можна повністю запрограмувати у системі діючих правових норм, яку б велику міру конкретності ці норми не мали [222]. Тому кожен службовець; кожна посадова особа мусить добре усвідомити основні вимоги

принципу соціальної справедливості у своїй управлінській діяльності й послідовно керуватися ним [94]. Ці питання мають глобальний характер й охоплюють передусім загальні засади суспільного і державного ладу України. Зволікання з вирішенням цих питань, зокрема, не дає змоги державному апарату, органам виконавчої влади з потрібною ефективністю змінювати і долати застарілі стереотипи взаємовідносин з громадянами, будувати їх на якісно нових, дійсно демократичних засадах.

У цьому контексті потрібно згадати про суб'єктивну або особисту справедливість, яка означає ту добропорядність людини, яка добровільно і постійно виконує вимоги інституційної (соціальної) справедливості. Справедлива особа у своїх діях керується ідеями соціальної (інституційної) справедливості навіть тоді, коли позитивне право має прогалини, суперечності та інші недоліки або залишає інший момент на власний розсуд суб'єкта права. На думку О. Хеффе, вимоги особистої справедливості як моральної чесноти, влучно охоплюються відомою формулою Ульпіяна щодо трьох основних приписів права: *honeste vivere, alterum non laedere, suum cuique tribuere* (чесно жити, не завдавати шкоди іншому, віддавати кожному належне (Дигести, 1, 1, 10) [379].

В особистій справедливості своїх громадян зацікавлене демократичне, правове суспільство, завдяки чому підтримується ефективне функціонування правової системи, правопорядок не перетворюється в безправ'я.

Одним з основних принципів справедливості є принцип рівної свободи, який також відіграє важливу роль у реалізації права. Він, за суттю своєю, є модифікацією кантівського основного закону права і обґрунтовує пріоритетність максимальної індивідуальної свободи порівняно з іншими соціальними цінностями. Таке трактування справедливості знайшло своє обґрунтування в теорії американського дослідника Дж. Роулза, автора книги «Теорія справедливості» (1970 р.). Відповідно до його першого принципу справедливості, кожна людина має право на свободу, яка є сумісною зі свободою інших людей [178, с. 66]. Принцип рівної свободи, з одного боку,

зобов'язує кожного члена спільноти визнавати універсальні умови вільного співіснування, а з іншого боку, – зобов'язує кожне співтовариство забезпечити їхнє визнання.

Свобода є однією з найвищих людських цінностей і, як сутність, є глибинним сенсом людського буття, без якого людина втрачає свою суб'єктивність. Особистість завжди прагне до неї, асоціюючи її з бажаним способом буття, бо поняття свободи характеризує спектр можливостей, сукупність різних варіантів вибору мети, засобів, шляхів реалізації інтересів і намірів особи, часу та обставин здійснення вчинку, який складається в кожній ланці генезису її поведінки. Право на свободу є невід'ємним правом людини, його має, за Г. Гегелем, навіть раб: «у природі речей є, що раб має абсолютне право звільнитися» [395, с. 122].

Разом з тим свобода є головною підвалиною суспільства, на яких воно здійснює свою самоорганізацію. Стійке, упорядковане функціонування суспільства та його поступ вимагають постійної енергійної діяльності особи, основною умовою якої виступає свобода, а вільною особа може бути лише в організованому суспільстві [131; 132]. Г. Гегель писав: «Право є, взагалі свободою як ідеєю» [85, с. 89], зазначає Н. Оніщенко.

Проте визнання суспільством прав і свобод особи потребує їхнього позитивування, тобто перетворення на основні права, мають бути закріплені конституцією [110]. Особиста свобода, тобто автономія і самодостатність, повинні входити до числа найвищих пріоритетів, виражених у правових приписах, бо якщо порушено міру свободи, вона перетворюється на сваволю, насильство, злочинність, самознищення людей. Саме тому, основною умовою і запорукою реалізації права має бути усвідомлення людиною невід'ємності від себе свободи, трактування її як атрибуту людської особистості, як необхідної умови самореалізації, самоствердження, формування ідеї людської унікальності, індивідуальності, усвідомлення свого права на гідне людське життя, право бути самим собою.

Реалізація права ґрунтована також на усвідомленні особистістю принципу формальної рівності, який традиційно розглядають як одну з фундаментальних конституційних вимог [198, с. 124], як важливу умову існування правової держави.

Проте «формалізм» права не означає стирання всіх розходжень між людьми. Зрівнюючи всіх за формальним принципом, не вимагаючи примусового самовдосконалення чи виявів духовної і соціальної свободи, право є умовою реалізації людських здібностей саме тому, що віддає їхню реалізацію на особистий розсуд громадян. У цьому розумінні формальна рівність виступає гарантом людської унікальності [400, с. 203].

На думку Дж. Локка, стан, притаманний усім людям від природи, – це стан повної свободи і рівності. «Нікому не належить більше, ніж іншим, бо ніщо не є настільки очевидним, ніж те, що створіння одного виду та класу.... мають бути рівними між собою, без будь-якого підпорядкування чи підлеглості...» [214, с. 131].

Однакове ставлення до усіх, хто належить до певної загальновизнаної групи людей (наприклад, один тип ставлення – до дітей, інший – до дорослих), утворює обов'язкову вимогу для будь-якої системи правового порядку. Тому природно, що рівність передбачає вимогу поводитися в однакових випадках однаковим чином, а у відмінних випадках – відмінним. Обґрунтування цієї формули, характерної для права всіх часів, можна знайти ще у Платона (для нерівних рівне стало би нерівним) [407, с. 248] і Арістотеля (рівність для рівних, нерівність для нерівних) [211]. Фактично вона забороняє дискримінацію як одне з найочевидніших порушень принципу рівності.

Значною мірою цінність загальної рівності посилена завдяки ідеї автономії, яку сформулював І. Кант, про що вже говорилося. І. Кант вважав, що всі люди рівні в своїй здатності до автономії, зазначає Є. Соловйов, що моральна відповідальність і людська гідність також ґрунтуються на цій здатності і моральність вимагає рівної поваги до кожного, здатного на таку

автономію [402]. Ця формула набула широкого світового визнання, знайшовши своє юридичне закріплення в ст. 1 Загальної декларації прав людини 1948 року: «Усі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності і правах» [403].

Однак справедливість, рівність і свобода – цінності, насамперед, етичні і набувають характеру юридичних тільки у контексті права, поза цими інститутами говорити про юридичний аспект справедливості, рівності і свободи немає сенсу. Разом з тим В. Нерсисянц вважає, що різним етапам історичного розвитку свободи і права в людських відносинах притаманні свій масштаб і своя міра свободи, своє коло суб'єктів і відносин свободи і права, інакше кажучи – свій зміст принципу формальної (правової) рівності [175, с. 241]. Отже, принцип формальної рівності є принципом зі змістом, що історично змінюється.

О. Мельничук та К. Горобець звертають увагу на те, що багато категорій можна розуміти у двох аспектах: і як правову цінність, і як цінність права. Наприклад, справедливість: справедливість правом забезпечується, захищається й підтримується, тобто справедливість є цінністю права. Те ж саме можна сказати й про такі правові цінності, як свобода, формальна рівність, гуманність [358, с. 222].

Потрібно зазначити, що реалізація права невід'ємна від процесу людського самоздійснення, самовизначення, самореалізації. Відповіді на всі філософські питання права, на думку Е. Фехнера, представника правового екзистенціалізму, зауважує С. Максимов, визначаються відповіддю на питання про сенс людського буття [179, с. 278]. Тому не випадково реалізація людиною своїх прав і прав цілих народів супроводжувалася в історії самопожертвами, кровопролиттям, насильством, боротьбою. Р. Ієрінг, досліджуючи європейську правову культуру, писав, що вона пронизана боротьбою окремих осіб і народів за право як форму втілення справедливості та свободи, їхню рівну міру, інакше кажучи, правову рівність для суб'єктів права. Борючись за право жити в умовах права, правової

рівності, вільно реалізовувати свої природні права на засадах рівної міри справедливості, люди демонструють «поезію характеру» [339, с. 35].

Захист та реалізація прав та свобод людини актуалізується і у випадках протистояння між людиною та державою. Таке протистояння породило ідею прав людини, а згодом і те, що отримало назву «право прав людини» – сукупність (систему) національних та міжнародних правових норм у сфері прав людини [71, с. 41]. Саме тому, реалізація права у всіх формах залежить і безпосередньо, і опосередковано від рівня розвитку суспільства. Чим менше в правовому розвитку успіхів у суспільства, тим складніше буде здійснюватися реалізація права.

Реалізація права є одним із способів трактування і практичного вирішення питання про взаємозв'язок людини і тієї громади, у якій вона проживає, людини і влади, яка повинна визнати ціннісний статус особистості, її переваги і недоліки порівняно з іншими людьми. Людина, її права і свободи становлять у правовій державі найвищу соціальну цінність, саме на їхнє забезпечення й найповнішу реалізацію у суспільному житті має бути спрямована уся державна діяльність, бо конституційний лад України ґрунтується на визнанні людини, її життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканості та безпеки найвищою соціальною цінністю, пріоритету її прав і свобод [27; 29; 30; 31; 33; 119]. Відповідно ст. 3 Конституції України гарантування прав і свобод людини є головним обов'язком держави, держава відповідальна перед людиною та суспільством за свою діяльність [341]. Найповніше особистісна цінність права реалізується у правовій державі [299].

Інститут відповідальності держави перед особою – це одна з головних гарантій і свобод людини, закріплених у чинному законодавстві: держава встановлює механізм власної публічно-правової відповідальності, бере на себе обов'язок забезпечити також можливість її реалізації, зробити доступною для громадян [101; 116]. Цим досягається послаблення тиску держави на суспільство і водночас збільшується можливість його контролю за діями держави, рішеннями її органів та посадових осіб [7, с. 5]. Положення

Конституції України про відповідальність держави конкретизовано в цивільному законодавстві [189; 190; 191; 197]. Частина 1 ст. 1166 ЦК України встановлює загальні підстави відповідальності за завдану майнову шкоду: особистим немайновим правам фізичної або юридичної особи, внаслідок неправомірних рішень, дій чи бездіяльності, а також майну фізичної або юридичної особи. Цю шкоду відшкодовує в повному обсязі особа, яка її завдала [345]. У ст. 1167 ЦК України визначено підстави відповідальності за завдану моральну шкоду: завдана фізичній або юридичній особі неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю, вона відшкодовується особою, яка її завдала, за наявності вини. Водночас така шкода відшкодовується незалежно від вини органу державної влади, органу місцевого самоврядування, фізичної або юридичної особи, яка її завдала, у передбачених законодавством випадках [345]. Однак, аналіз судової практики свідчить, що чинні правові конструкції далекі від ідеалу. Відсутність ефективних засобів відновлення порушених прав призводить до того, що постраждалі від зловживань владою громадяни змушені звертатися до міжнародних органів і, зокрема, до Європейського суду з прав людини [329].

Реалізація права здебільшого залежить і від діючих законів держави. Право виступає «духом» закону, його глибинною сутністю, яке посередництвом закону сприяє встановленню і охороні правопорядку. Таку важливу сторону взаємодії права і закону підмітив І. Ільїн, підкресливши, що через правопорядок здійснюється «взаємне духовне визнання» права і закону [408, с. 365]. Якщо закон відображає і захищає право, то право торжествує в реальній дійсності як правопорядок, правова культура, правосвідомість. Таким чином, в основу будь-яких правовідносин, зазначає І. Ільїн, покладено трояке визнання права: кожен із суб'єктів, вступаючи у правовідносини, визнає право як основу відносин, як форму життя, як об'єктивну значущу ідею; кожен із суб'єктів визнає свою духовність – свою гідність, свою автономію, як творчу силу; кожен із суб'єктів визнає духовність іншого суб'єкта, тобто його гідність і автономію як силу, здатну до творчості [408, с. 364].

Взагалі закони вважаються надбанням цивілізації і культури, а за їхнім змістом, справедливістю оцінюють рівень цивілізованості суспільства, ступінь розвитку його культури [179]. Юридичний закон – багатоаспектний і суперечливий феномен, який часом буває несправедливим. При цьому вводять поняття «сила права», яке відображає важливі властивості права: бути об'єктивною реальністю, мати здатність до дії, встановлювати правопорядок, сприяти формуванню суспільних відносин. Сила права має й інший зміст, коли розглядається як вираз волі соціального суб'єкта. Важливо відзначити, що йдеться не про прояв волі, а саме про вираження волі як здатності соціального суб'єкта реалізувати право у дійсність [3]. Ця здатність не є «чисто правовою», вона має психологічну складову – стійкість, рішучість, непохитність; моральну чесність, непідкупність, обов'язковість; соціальну справедливість, законопослушність, виконавчість, відповідальність. Саме тому право, спираючись на наявні об'єктивні соціоекономічні і соціокультурні умови, здатне стати силою [114, с. 171].

Особливо відчутно на реалізацію права впливає якісний вимір форм права. Правореалізація значною мірою залежить від якості писаного права як громадянського суспільства, так і державного [105; 122]. Якщо воно є втіленням і відображенням прав людини, люди будуть сприймати таке писане право як своє, будуть його привласнювати, жити відповідно до нього. І навпаки, неправового, тобто позбавленого справедливого виміру писаного права, люди не сприймають і користуватися ним не хочуть [3]. Правові акти повинні мати доступний для людей зміст, бути передбачуваними, щоб людина змогла передбачити модель поведінки відповідно до цього нормативного акту – це теж засвідчує їхній правовий характер [3].

Зрозуміло, що закони мають бути правовими, тобто демократичними, гуманними, справедливими, спрямованими на забезпечення реалізації прав людини та інтересів не певних соціальних груп населення, а всього народу – за цим слідкує Конституційний Суд України [109]. Разом з тим, закони

мають бути легітимізовані суспільством, тобто прийняття того чи іншого закону має бути обумовлено необхідністю та волею народу [3].

Представники легізму переконані в тому, що навіть поганий закон є кращим за відсутність будь-яких законів. «Така позиція, на нашу думку, не є науково коректною, оскільки веде до приниження природних регуляторів суспільного життя, якими є, найперше, мораль, звичаєве право, договірне право, релігійні норми тощо. Дія ж неправових законів нічого, крім зла, суспільству не приносить» – зазначає М. Патей-Братасюк [3].

Реалізація права вимагає не тільки необхідності справедливого права, а й справедливого його застосування – правосуддя. Як відомо, один несправедливий вирок спричиняє більше біди, ніж багато злочинів, скоєних приватними особами. Р. Ієрінг підкреслював, що жодна несправедливість, яку вимушена перенести людина, якою б тяжкою вона не була, не може зрівнятися з тією, яку здійснює поставлена Богом влада, коли вона сама порушує право. «Вбивство юстиції», на його думку, є справжнім смертним гріхом права. Охоронець і вартовий закону перетворюється на його вбивцю: це – лікар, який отрує хворого, піклувальник, який душить того, ким опікується [339]. В. Речицький зауважує, що несправедливість, вчинена від імені права, збуджує людей значно сильніше, ніж несправедливість, вчинена від імені окремої особи. Саме звідси ця майже нелюдська вимогливість до тих, хто застосовує право – наприклад, до суддів [409, с. 11]. Навіть у текстах присяг таких осіб зазвичай спеціально наголошується на зобов'язанні бути справедливими.

За роки незалежності України багато що змінилося в житті суспільства та свідомості людей. Не можна заперечити існування в українському суспільстві такого феномена як правовий нігілізм, та його руйнівний вплив на правове життя суспільства [410]. Доводиться констатувати і той факт, що прийнята 28 червня 1996 р. Конституція України [341], яка закріплює пріоритет верховенства права, до цього часу не відіграє в суспільному житті України тієї ролі, яка їй належить. У масовій суспільній свідомості України, – зазначає М. Козюбра, – «продовжують домінувати уявлення про право виключно як

про знаряддя політики, інструмент примусу, зведену в закон волю, якщо не якогось окремого пануючого класу, то принаймні керівної частини суспільства» [242]. Тому, необхідно звернути увагу на те, що трансформаційні процеси в сучасному українському суспільстві, які мають багато в чому антигуманну спрямованість, пов'язані, передусім, з певною аномією, деструкцією старих ціннісних підстав, що є фундаментом не тільки окремої особи, але і суспільства загалом.

Так різновидом професійної деформації правосвідомості юриста, що негативно впливає на реалізацію права, можна вважати професійний правовий нігілізм, що характеризується як спрямованість на особистий розсуд при розгляді юридичних справ. Відомо, що в середовищі працівників правоохоронних органів нерідко правовий нігілізм швидше орієнтований на позицію керівника, ніж на вимоги закону. Численні приклади порушень законодавства правоохоронними органами дає нам слідча та судова практика, яка свідчить не стільки про незнання закону правоохоронцями скільки про неповагу до нього, про впевненість у безкарності [410].

Отже, антропологічними засадами реалізації права є людиномірність права, яке у бутті людини є правовою цінністю, що проявляється у таких категоріях як свобода людини, людська гідність, справедливість, рівність, гуманізм.

2.2 Тракткування реалізації права з позицій основних типів праворозуміння крізь призму ціннісного підходу

Концепт «реалізація права» в руслі нашого дослідження важливо висвітлити з позицій основних типів праворозуміння – законницького (легістського) та природно-правового або юснатуралістичного [356]. Такий аналіз необхідний, оскільки від певного його трактування залежить повнота реалізації права, що так важливо, найперше, для людини-особистості. Несучасне трактування цього феномену, його сутнісних характеристик,

функцій тощо, може зумовити тотальне порушення прав людини, руйнацію правопорядку, соціальні катаклізми.

Українські науковці слушно наголошують, що «проблема праворозуміння надалі залишається надзвичайно актуальною, оскільки докорінної правової реформи, суттю якої мали б стати глибинні світоглядно-мисленнєві зміни, зміни стереотипів і кодів мислення та поведінки суб'єктів права в правовій сфері, у нинішній Україні так і не відбулося. У практичному житті, у правовій сфері чітко простежується, успадкована від колишньої тоталітарної держави, законницька псевдоправова ідеологія, яка ототожнює право і закон, підмінює право узаконеним неправом, реалізацію права виконанням законів, вивисує державу і закон над людиною та її правами тощо» [3]. Євроінтеграційні прагнення українців зводяться до вирішення проблеми подолання декларативної реалізації прав людини і перетворення цих прав у справді реальні. За результатами опитування (Див. Додаток Б) щодо забезпечення реалізації прав людини у нашій країні 68,8% студентів і 77,8% членів громадських організацій відповіли, що забезпечення реалізації права є незадовільним. У зв'язку з цим, парадигму тотального закріплення прав людини, що домінувала в правовій сфері у всі десятиліття пострадянського українського суспільства необхідно змінити на домінування парадигми якнайповнішого забезпечення і реалізації цих прав, до чого виявилася не готовою пострадянська українська державна влада, що зберегла сутнісні риси своєї попередниці. Проблема всебічної реалізації прав людини в неї на порядку денному так і не постала. Нам треба формувати якісно нову правову доктрину, оскільки від неї залежить безпосередньо правовий розвиток сучасної України [411]. Особливої актуальності набуває все, що пов'язано з такими юридичними категоріями і поняттями як «право», «права людини», «правова реальність», «праворозуміння» «реалізація права», що зумовлює зростання вагомості юридичної науки загалом.

Проблема співвідношення природного і позитивного права, права і закону, є однією із основних методологічних проблем вітчизняної філософії права,

оскільки мова йде «...., зокрема, про знання як внутрішньої, в тому числі моральної, обумовленості упорядкованої поведінки людини, так і про її зовнішні обмежуючі чинники...» [229]. І не лише про це, мовиться про те, чи відбудеться в сучасній Україні масово людина-особистість як реальний, а не декларований суб'єкт права. Ця проблема справді реально існує і вимагає вирішення, хоча багато хто із правників її не помічає.

Дефініція «реалізація права» у юриспруденції є самостійною категорією, однією із важливих у сучасній теорії права, яка наголошує, що право є регулятором відносин у тому випадку, якщо його норми і приписи реалізуються в поведінці і діяльності суб'єктів права [14]. Реалізоване право – це правопорядок, певним чином організовані або упорядковані відносини, нереалізоване право межує зі сваволею, соціальним хаосом. Що ще важливіше - реалізоване право – це здійснення, ствердження повноцінної людини-особистості як джерела енергії і першоначала суспільства, держави, як справді найвищої цінності.

У теоретико-правовому вимірі ця проблема вимагає подальших зусиль науковців, оскільки під час її дослідження домінує аналіз в руслі законницької (легістської) доктрини, що не відповідає реаліям часу [5; 6; 10; 12; 13; 16]. Тракткування дефініції «реалізація права» в юридичній літературі здебільшого зводиться до того, що під нею розуміють втілення положень правових норм у фактичній діяльності (поведінці) суб'єктів права [9]; втілення правових норм і принципів у правомірній поведінці суб'єктів права, у їхній практичній діяльності, яку можна розглядати як процес і як кінцевий результат [17]; процес фактичного втілення норм права в суспільних відносинах через правомірну поведінку соціальних суб'єктів, що здійснюють належні їм суб'єктивні юридичні права і обов'язки [15]. Таке трактування реалізації права витримувало б наукову критику за умови, що норми права не ототожнюються з нормами закону. Проте, в контексті легістського (законницького) підходу, якраз і спостерігається таке ототожнення, тому і реалізація права з позицій цього підходу зводиться до втілення в життя норм законодавства [11; 14], тобто,

позитивного права як встановлених і санкціонованих державою загальнообов'язкових правил поведінки. М. Патеї-Братасюк вважає таку позицію хибною, оскільки, на її думку, в даному випадку «мова йде тільки про реалізацію однієї форми права – державного права. Право явище багаторівнєве і багатовимірне, яке існує у множині форм на рівні відповідних ідеалів, принципів як загальнолюдських, так і загальноцивілізаційних, у тому числі на рівні ідей справедливості, гуманізму, свободи, рівності, чого не можна заперечити, а державне право - лише одна із форм його буття. Очевидно, його реалізація – це лише окремішна, специфічна форма права, якою не вичерпується реалізація права як така» [3, с. 322-323]. Виходячи з цього, є сенс відрізняти «реалізацію права» як принципу правової рівності, і «реалізацію позитивного права», тобто законодавства, що може взагалі не відображати смислів та цінностей права, порушувати права людини [3].

На відміну від позитивного права, природні права належать людині від народження, вони закладені в самій її сутності й однакові для всіх [2; 3; 4; 7; 8]. «Сенс ідеї природних прав полягає у визнанні того, що разом з правом, створеним у державі людьми (тобто позитивним правом), існує природне право, яке є глибшим, ґрунтовнішим, засадничим у житті людей феноменом і джерелом якого є сам природний порядок речей – у суспільстві та природі» [8].

Природні права людини є первинними і визначальними стосовно державного права, правотворчої і правозастосовчої діяльності, оскільки втілюють і конкретизують зміст основних загальнолюдських цінностей, таких як справедливість, рівність, гуманізм, свобода тощо [24; 62; 68; 72]. Вони являються тим критерієм, що відрізняє правосуддя від судочинства, правовий закон від неправового, правову державу від неправової тощо [3; 57]. Загальна декларація прав людини 1948 року закріпила низку фундаментальних природних прав, стверджених у загальнолюдських принципах права [126; 403]. Всі інші права людини виявилися їхньою конкретизацією.

Що стосується закону, то він, як наголошує В. Нерсисянц. не має власних, відмінних від права, смислів та критеріїв [84]. С. Алексєєв називає такі суто

формальні ознаки позитивного права: 1) загальнообов'язкова нормативність; 2) вираження норм у законах та інших джерелах, що визнаються державою; 3) формальна визначеність; 4) забезпеченість державою [166]. Право у позитивізмі є тотожним закону і розглядається як матеріальне, емпіричне, державно-політичне явище, тобто, як самодостатній закон, як сукупність чи система правил поведінки загальнообов'язкового характеру, які створюються і охороняються державою та забезпечуються санкціями, що спрямовані на захист цих правил. Цю сукупність формальних ознак легісти оголошують сутністю права. Розрізнення закону і права в такому випадку стає неможливим, вони ототожнюються [3]. Оскільки легісти нехтують такими критеріями правності як принцип правової рівності, правовими смислами, якими є загальнолюдські цінності, тотожність права і закону дає можливість легістам стверджувати і виправдовувати узаконене неправу, тобто будь-яке насильство влади над людиною. Легізм продукує ідею загальнообов'язковості державно-владного припису, цінність права взагалі вбачає в тому, що право є примусом, насильством, втіленням волі влади, що робить право як закон дієвим інструментом наведення порядку.

Ця доктрина заперечує природні права людини, нехтує ними, так як і самою людиною з її честю і гідністю. Це ідеологія, яка позбавлена гуманістичного виміру, яка принижує людину, і яка не може слугувати демократичному суспільству, реалізація права згідно якої є утрудненою або неможливою. Хоча насправді, з позицій сучасного правового мислення «...догма є лише моментом у розвитку права, природне право є самою сутністю права, його духом, глибинною основою і пізнавальним джерелом розвитку», – зазначає А. Козловський [350].

Ототожнення норм права з нормами закону зумовлює *ототожнення реалізації права з реалізацією норм законодавства, що є втіленням недемократичного і не гуманістичного принципу державоцентризму в праві.*

Висвітлення реалізації права з позицій юснатуралістичної доктрини має розпочинатися з визнання природних прав людини і трактування права як

сукупності загальнолюдських принципів, що стверджують і захищають основні загальнолюдські цінності. Такі погляди були властиві Аристотелю, Ціцерону, Ф. Бекону, Г. Гроцію, Дж. Локку, Т. Пейну, Г. Гегелю, І. Канту, В. Гессену, Б. Кістяківському, П. Новгородцеву, Л. Петражицькому, І. Покровському [211; 212; 214; 215; 395], які вбачали з позицій «природно-правової» критики можливість здійснення позитивного права з погляду його відповідності правовим ідеалам та смислам права. О. Хьоффе писав: «Природно-правове мислення Нового часу зробило вплив, що інспірує на американську і французьку революції і призвело до виникнення спільності сучасного типу – демократичної конституційно-правової держави» [379, с. 52]. Право встановлюється природою, а людські рішення і постанови мають бути увідповіднені йому, – вважали названі мислителі.

А. Есмен, Г. Кельзен, П. Лабанд, Д. Остін, Г. Шершеневич розглядали право як очевидний емпіричний, а тому позитивний факт, що не вимагає ціннісного підходу [18; 19]. Саме тому, дуалізм природного і позитивного права вважали помилкою спекулятивно-метафізичної філософії права.

Заперечуючи природні права людини, а отже, невідчужуваність їх, легізм послуговується поняттям «надані права». Ким надані? – Державою, єдиним автором права, тобто, закону. Якщо права «надані», подаровані, то їх держава-монополіст у праві завжди може відібрати. Тут уже добре простежується залежність людини від влади і не гуманістична сутність легізму.

О. Лукашева слушно зазначає, що, зміст права як закону тлумачився формально, у відриві категорій людської гідності, моралі, ідей природно-правової доктрини, а головний постулат полягав у підкоренні індивіда праву і *зобов'язанні беззастережно його дотримуватися*, то права людини також слугували меті підкорення індивіда державі, а не навпаки – утвердженню їх пріоритету [412, с. 25]. Йдеться звісно про «надані права» державою, бо інші, природні, легізм заперечує. Насправді ж, «... правосуб'єктність особи не може цілком залежати від визнання чи невизнання її державою, хоча б тому, що права людини є природними, а тому невідчужуваними, безвідносно до того,

визнає їх держава чи ні», – справедливо підкреслює В. Братасюк [413, с. 196-200].

Цінність права з позицій легізму полягає в тому, що воно є вираженням владно-державного веління [5; 6; 12; 13; 15]. У контексті легістської доктрини людині відводиться мінімум місця, людина в ній фактично зникає, будучи поглинена державою. В тім то й річ, що ця доктрина «залишає людину віч-на-віч з державою, що зумовлює заздалегідь нерівноправне її становище і збільшує її досвід соціальної поразки» [414, с. 93].

Історичний досвід дає багатий матеріал для роздумів. Наприклад, в умовах тоталітарного режиму радянська людина, будучи поглиненою державою, втратила усілякі права на самобутність і автономію [11, с. 12-13].

Що стосується правоздатності радянської людини, то вона полягала у володінні *«наданими державою правами»*. Свободи і справедливості було стільки, скільки потрібно було владі. Особливістю радянського законодавства було те, що в ньому домінували заборони та зобов'язання [413]. Більшовик М. Скрипник писав, що революційна законність – це підпорядкованість життю революційної епохи, введення життя в певні рамки законів, утворених революцією. «У перші роки революції, в роки військового комунізму ми не рахувалися з формальними моментами – ми здійснювали свою диктатуру, і до формальності нам тоді діла не було» [415, с. 148]. Проте диктатура здійснювалася і після військового комунізму.

Тоталітарна влада фактично замінила право революційним насильством. П. Стучка в своїх творах з марксистсько-ленінської теорії права наголошував, що радянське право може бути лише класовим, що більшовицька влада відверто підкреслює класовий характер всякого права, включаючи і цивільне. Суспільство було розколоте по класовій ознаці, і чітко наголошувалося, що *«ми в самому законі ставимо інтереси соціалізму і робітничого класу в цілому вище інтересів його непримиримого противника – буржуазії, особливо найбільш ненависного її представника – куркуля і спекулянта»* [415, с. 426]. Ту ж саму позицію відстоюють і інші легісти радянської епохи [415].

Представник радянського легізму А. Малицький писав, що радянський громадянин отримав свої права від більшовицької влади «..в інтересах суспільних, з метою здійснення своїх обов'язків, що лежать на ньому як членові суспільства» [415, с. 49]. Судячи з цього висловлювання, право було зведено до системи обов'язків радянської людини перед державною владою. Він наголошував, що в радянській країні існує «право як зобов'язання», чим воно і відрізнялося докорінно від погляду на нього буржуазних доктрин, дозволено лише те, що дозволено законом, а єдиним носієм права являється держава, а не радянська людина [415, с. 49].

Як бачимо, легізм як ідеологія і практика, стверджує і захищає монополію державної влади на право і в праві. Це ідеологія, яка продукує принизливе ставлення до громадян, не визнає самодостатність, самотійність і автономію людини, сповідує принцип етатистського патерналізму (опікунського відношення держави до людини), створюючи образ держави-благодійниці, яка нібито однаково дбає про всіх своїх громадян. Право – це безпосереднє класове насильство відповідно до принципу доцільності, – писав радянський легіст М. Райснер [416, с. 268-270]. Суб'єктами права у цього автора виступають найперше класи. Поступово, використовуючи узаконене насильство замість права, радянська влада перетворила людей у деперсоналізованих слухняних виконавців своєї волі. Цьому сприяла доволі нерозвинена правосвідомість народу, про що писав Є. Соловйов: «Маса сама провокувала правителя на крайні насильницькі дії – провокувала своїм внутрішнім зреченням від права, своєю петиційною свідомістю, своєю готовністю терпіти будь-яку міру виховного примусу» [402, с. 203]. В. Бачинін вважає, що радянська епоха здійснила бруталізацію і без того нерозвиненої правосвідомості, її інволюцію, створивши ідеологію нормативізму, теорію неправда, зробивши страх основним регулятором суспільних відносин, що остаточно занурило країну в тотальне безправ'я [173].

Реалізація «наданих позитивних прав» державою безпідставно обмежувалася. Радянський легізм підмінив право політичною доцільністю,

поділивши людей на «благонадійних» і «неблагонадійних», на «трудящих» і «паразитуючі верстви населення», «визискувачів» тощо, що, безумовно, впливало на процес реалізації цих «прав». Конституція СРСР 1924 р., поділивши людей за зазначеним критерієм, поставила за мету безжальне придушення визискувачів радянської держави. Перша група радянських людей, відповідно до Конституції, була декларативно повноправними громадянами, друга група – неповноправні, без політичних прав, без голосу на зборах, сходках тощо [415].

Відома теза В. Леніна про непотрібність для радянських людей адвокатів, оскільки, на думку вождя, приватних правовідносин в СРСР більше нема, всі вони стали публічними. На середину 30-х років в СРСР було сформовано репресивно-каральну систему, яка, тотально порушуючи права людей, стверджувала тоталітаризм [417]. Замість визнання природних прав людини, радянська влада використовувала страх, узаконене насильство, залякування, шантаж.

Соціалізм грубо знехтував природні права радянських людей на приватну власність, яка була скасована після Жовтневого перевороту 1917 року. Тим самим було зруйновано підґрунтя для формування повноцінної особистості, а отже, повноцінного суб'єкта права, бо право на власність належить до фундаментальних природних прав людини, про що писав ще Дж. Локк у XVII ст.. Земельний кодекс УРСР 30-р.р. запроваджував право користування землею лише у складі земельних об'єднань, комун та артільей, об'єднання окремих дворів тощо, тим самим вивищуючи колективні права над індивідуальними, які соціалізм обмежував. Закон не брав до уваги ні родинні стосунки членів двору, ані тривалість їх участі в господарстві. Вже на кінець першої п'ятирічки в колгоспи було загнано 15 млн. селянських господарств [418, с. 174]. Колективізація зумовила знищення права селянського землекористування і перетворення селян на колгоспних кріпаків, які мали відробляти від 150 до 250 трудоднів. Голодомор 30-х років минулого століття забрав життя близько восьми мільйонів людських життів, в результаті цього

жахливого експерименту радянських вождів знищено українське селянство як політично неблагонадійний клас. Каральне законодавство було потужним чинником цієї людиноненависницької практики [413; 414]. Напр., Постановою ЦВК та РНК УРСР від 1935 року «Про заходи боротьби зі злочинністю серед неповнолітніх» встановлювалось, що неповнолітні від 12-літнього віку починаючи, за вчинення крадіжок, спричиненні насилля, нанесенні тілесних ушкоджень тощо притягувалися до кримінальної відповідальності із застосуванням усіх видів кримінального покарання. Отак працювала радянська законність, так її стверджували, знищуючи людину як автономного суб'єкта права, тотально заперечуючи її природні права [413].

Отже, радянські люди мали «надані позитивні права», які влада могла вільно обмежувати і відбирати, а не природні невідчужувані. *Реалізація права вичерпувалася реалізацією оцих «наданих прав», тобто позитивного права, що в ту епоху було, у своїй суті, виконанням зобов'язань перед державою, оскільки в законодавстві домінували зобов'язання. Радянська людина стала істотою вічно винною і зобов'язаною своїй державній владі і партії. Виконання права стало виконанням позитивних зобов'язань, дотримання права – дотриманням позитивних приписів, використання права – використанням позитивних норм, - слушно акцентує В. Братасюк [413].*

Особливої уваги вимагає висвітлення правозастосування як форми реалізації права [47; 48]. В «Основних засадах законодавства СРСР» 1924 р. (ст. 4) говорилося про мету радянського законодавства не карати, а боротися зі злочинністю такими «засобами соціального захисту» як: розстріл, вигнання з країни, безоплатні примусові роботи у колоніях, ув'язнення тощо. Тобто, насильницькі, засоби боротьби з можливими правопорушниками стали типовою практикою у сфері кримінального правозастосування. Звертали увагу на ступінь небезпеки підсудного, а не його вину чи невинність, навмисне чи ненавмисне вчинення злочину. Вживався навіть термін «зразкові види кари», їх було перераховано в законі [418, с. 166-167].

А «засоби соціального захисту» замість кари були закріплено у виправно-трудовому кодексі УРСР від 1925 р., і вони були помстою влади за минуле, неблагонадійність, неприйняття диктатури тощо. Помста перетворилася в псевдоправовий, законницький інститут, до права вона ніякого стосунку не мала. У 1938 році А. Вишинський писав, що право – це правила поведінки, «встановлені владою трудящих», «застосування яких забезпечується всією примусовою силою соціалістичної держави з метою захисту, закріплення і розвитку відносин, вигідних трудящим з метою повного і остаточного знищення капіталізму...» [419, с. 183]. Як то кажуть, коментарі зайві.

Цивільно-процесуальний кодекс України того часу покладав на суддів обов'язок вирішувати справи, керуючись засадами радянського законодавства та політикою радянської влади [418, с. 161]. Фактичну нормативну силу мало право, що ґрунтувалося на революційній свідомості суддів.

Як зазначається в наукових джерелах, «у цілому система репресивно-каральних органів діяла за власними інструкціями, підминаючи під себе кримінально-процесуальне законодавство» [418, с. 178].

Всі 73 роки радянської влади ні законодавча діяльність, ні правозастосування не здійснювалися на засадах критерію правності як принципу правової рівності, інших загальнолюдських принципів права. «Буква закону», що втілювала державно-владне насильство, була вище людини та її прав. В. Нерсисянц, критикуючи позитивізм за зневагу до людської гідності, ідей та цінностей природного права, наголошує, що головний постулат легізму полягає у підкоренні індивідів закону та обов'язку його дотримуватись [84]. По суті справи, використання ідеології та практики легізму перетворює людину в деперсоналізовану істоту, об'єкт законницького впливу держави і цілком декларованого суб'єкта права.

З позицій юснатуралізму право є духовно-культурним феноменом, формою буття загальнолюдських цінностей. Воно не має іншої мети, крім людини, ствердження та захист її життя, гідності, честі, природних прав тощо [173; 175; 377]. Людина має природні невідчужувані права, які вона повинна

реалізовувати, бо їх *всебічна реалізація* – це не просто *правопорядок*, на чому *наголошують* наші *правники*, а *найперше спосіб її самоздійснення, самореалізації, самовизначення, творення її як зрілого унікального «я»*. Велика перевага юснатуралізму полягає в тому, що ця доктрина визнає людину найвищою цінністю, а її права оголошує природними невідчужуваними, існуючими поза волею держави [420]. Це і складає потужний гуманістичний вимір цієї доктрини. Саме з її позицій стає зрозуміло, що людина є наддержавним феноменом, право є відмінним від закону, можливим стає розрізнення правового закону і неправового тощо.

Ще одна істотна перевага юснатуралізму, на противагу легізму, полягає у принципі єдності моралі та права. Нині на порядку денному виразно постала проблема моральної цінності права, внутрішньої моралі права [420]. Моральна якість права дозволяє давати моральну оцінку діяльності держави і судити про те, наскільки саме право є справжнім. Представник легізму Г. Кельзен віддавав перевагу ідеалу порядку над ідеалом справедливості. Право, тобто закони, мають бути дієвими, стверджувати порядок, а справедливість – річ другорядна [19]. Заперечивши моральні цінності та принципи, легісти дають тим самим зелене світло владі на встановлення будь-якого порядку будь-якими засобами. Юснатуралісти ж стверджують, що моральна природа прав людини зумовлюється тим, що вони вважаються виправданими, обґрунтованими саме з точки зору загальнолюдської моралі. Йдеться про право не як про статичний нормативний матеріал, а живе, діюче право як форму буття загальнолюдських цінностей [56; 348].

Легізм відомий своєю тезою «Закон є закон», а тому, безвідносно до того, справедливий він чи ні, виконати його людина зобов'язана. Реалізація права з позицій цієї доктрини – це насильство «букви закону» над людиною, безумовне його виконання безвідносно до його правової якості, що несумісне з демократичними засадами життя, де людина є найвищою цінністю. У знаменитій формулі юснатураліста Г. Радбруха стверджується, що, коли діюче позитивне право настільки несумісне зі справедливістю, що повністю заперечує

її, воно, як неправове за своєю природою, не повинно застосовуватися, бо «право, включаючи і позитивне, не можна визначити інакше, як правопорядок і сукупність законів (Sanzung), які, за суттю своєю, покликані служити справедливості» [377, с. 234]. Право, на думку С. Максимова, це виражена і закріплена у предметно-інституційних формах регулювання зовнішньої поведінки людей справедливість [179].

Реалізація права – це не механічне виконання норм закону. На противагу легізму, що не визнає живого повноцінного індивіда з його вільною волею, юснатуралізм вбачає в реалізації права реальну свободу волі людини, її вільне волевиявлення, самовизначення, вільний вибір на засадах рівної міри справедливості. *Реалізація права – це вільний процес людинотворення, в чому і полягає глибинний гуманістичний зміст цього феномена..* [3]. Право справді відмірює, вимірює, оформляє свободу людських відносин своїм всезагальним масштабом – єдиною мірою у вчинках людей, їх поведінці тощо. В. Нерсисянц підкреслює: «Свобода індивідів і свобода їх волі – поняття тотожні. Воля в праві - свободна воля, яка відповідає всім істотним характеристикам права і, тим самим, відрізняється від мимовільної волі і протистоїть свавіллям» [84, с. 23]. Реалізація права – це творчий процес здійснення людського вибору. «Суттю і смислом» (В. Нерсисянц) права є вільні, свободні індивіди. Б. Кістяківський зазначав, що свобода складає головний і найсуттєвіший зміст права, духовна ж свобода можлива лише за наявності свободи зовнішньої [215]. Там, де заперечується свобода, там не може бути права як принципу формальної рівності людей у їхніх вчинках, там немає ні правових законів, ні правових відносин, правового демократичного життя індивідів, життєздатних особистостей, що є основним багатством кожного народу. «/.../ сутність людини – наддержавна. Бо не держава створює людину, а людина – державу», – і це є аксіомою сучасного правового мислення [278].

М. Братасюк слушно зауважує, що позитивізм людину цілковито не заперечує, а, найперше, заперечує людину-особистість, її індивідуальність, автономію, свободу вибору. Проте ця доктрина визнає «людину групи», цілком

поглинену «колективістським «ми», деперсоналізовану, немислячу, задогматизовану, що потребує опікуна в особі держави, що спрямовує її на правильний шлях засобами нормативних актів позитивного права [3]. Така людина здатна «реалізовувати право» засобом здійснення механічних дій, законницької чи нормативної поведінки, що не пронизана смислами права. Легісти вважають, що для реалізації права використовують термін «правомірна поведінка», тобто поведінка, відміряна правом (законом), яка відповідає правовим приписам. Знову ж таки, безвідносно до того, наскільки ці приписи відповідають смислам та цінностям права.

Розглядаючи феномен реалізації права з позицій юридичного (природно-правового) підходу, М. Патеї-Братасюк підкреслює, що «реалізація права – це втілення в живі взаємовідносини людей принципу формальної рівності у будь-якій формі: чи то нормативного акту (закону), чи то правового договору, чи то звичаєвого права, чи прецеденту тощо. Важливо, щоб вони були формами права, а не довільними утвореннями з довільним, свавільним змістом» [3]. Тобто, *в основу реалізації права покладено критерій правності*, який не зводиться до формальних ознак права, а вказує на *його смисли та цінності*, найперше – *правову рівність суб'єктів права*. Цілком підтримуємо наукову позицію, згідно з якою справжньою реальністю права виявляється не жорсткий механізм владного примусу, скільки особливі ментальні стани – правові смисли, які опредмечуються в ментальних установках, ідеях і теоріях, у знаково-символічній формі норм та інститутів, у людських діях і відносинах, тобто у різних проявах правової реальності. Основоположними правовими смислами (установками правосвідомості) є фундаментальний обов'язок відстоювати власне право і поважати чуже [411, с. 45]. Окрім зазначених смислів – справедливість, рівність у свободі, повазі до людської гідності, добросовісність, об'єктивність, розумність тощо. Всі ці смисли є складовими змісту верховенства права. Дотримання цих та інших установок правосвідомості веде до утвердження стійкої системи правової поведінки – правового етосу [411, с. 45].

Зміст принципу формальної рівності виражається, наприклад, у правовій нормі – у вигляді правил поведінки суб'єктів права; у правовому відношенні – у вигляді стосунків формально рівних, вільних і незалежних один від одного суб'єктів права; у правосвідомості – у формі усвідомленого змісту і вимог принципу права членами цього правового співтовариства; у правосуб'єктності – у формі визнання індивідів (їхніх об'єднань, спілок) формально рівними, вільними, незалежними один від одного суб'єктами правового типу спілкування; у правових процедурах – у формі рівного і справедливого порядку придбання і реалізації прав та обов'язків усіма суб'єктами, дозволу заперечування права тощо [84]. Отже, право існує у всіх цих правових формах, де додержується і застосовується принцип формальної рівності. І, говорячи про реалізацію права, маємо на увазі *реалізацію як втілення в життя всіх названих вище смислів та цінностей права, переведення їх з декларованого стану у людське буття, у реальне життя, яке в силу цього може називатися правовим.*

Ідея прав, що конкретизується в принципі правової рівності, здійснюється і впливає на життя саме завдяки соціальним суб'єктам, тобто людям та їхнім об'єднанням [65]. Формою такого здійснення є правомірна, тобто увідповіднена принципам та смислам права поведінка, а кінцевою характеристикою – правопорядок. На цьому рівні право як належне переходить у соціальне життя.

На відміну від зазначеного, легістське (нормативістське) праворозуміння, трактує правову поведінку як свідомо-вольову поведінку суб'єктів права, що регламентована нормами права (закону) [15; 38]. Суб'єкт права з позицій легістського підходу – це запрограмована на виконання владних команд, виражених нормами законодавства, законослухняна істота. Такий частковий декларований суб'єкт права влаштує будь-яку недемократичну владу. Бути суб'єктом права з позицій юснатуралістичного підходу означає «мати невідчужувані природні права, бути здатним їх реалізовувати, тобто бути правоздатним і дієздатним, мати загострене почуття права, справедливості, розвинену правосвідомість, сприймати іншого як рівноцінного собі, шанувати його право на рівну міру справедливості та свободи, бути здатним захистити

своє право, боротися за нього тощо», – зазначає М. Патей-Братасюк [3]. Це має бути справді не просто людина чи особа, це має бути особистість, яка пізнає, діє, взаємодіє, самовизначається, творить.

Основною якістю суб'єкта права є здатність визнавати ідею права [401, с. 182] і іншого суб'єкта права рівноцінним собі. *Це визнання принципу рівноцінності іншого в праві є запорукою повноцінної реалізації права.*

Правова поведінка як духовно-культурний чинник і як елемент правової реальності, виконує людинотворчу функцію, стверджує та захищає людську гідність [154; 275]. Ознакою правової поведінки є здатність її носія визнавати за іншим право на рівну міру справедливості, свободи, добра, істини тощо, ставитися до іншого як до рівного собі, тим самим стверджувати себе як правову особистість [54; 65; 93]. Тому правова поведінка має бути джерелом закону, а не закон породжувати правову поведінку, а нормативні акти, як форми права, повинні відображати ідею права як принцип правової рівності в поведінці людей, що зумовить їхню правову природу. Позитивне право має бути наслідком прав людини, – писав А. Дайсі ще у XIX ст..[216].

Людина-особистість як реальний суб'єкт права, звертаючись до компетентних органів влади та громадянського суспільства за сприянням у реалізації своїх прав, вимагає цю специфічну діяльність увідповіднити принципам права, його смислам і цінностям, оскільки поза цими критеріями правності таке правозастосування є нічим іншим, як державно-владною сваволею, що не має нічого спільного із правом. Легістська доктрина для ствердження державоцентризму робить підміну понять, а саме: *правозастосування ототожнюється із закорозастосуванням чи нормозастосуванням*, тобто трактує цю діяльність як таку, що здійснюється відповідно до «букви закону», а не духу права, оскільки легізм його не визнає [35; 37; 43; 45; 49; 50].

Правозастосування як правовий феномен - це специфічна діяльність органів та посадових осіб державної влади та органів місцевого самоврядування, спрямована на втілення конкретної норми права в життя,

здійснювана відповідно до принципів права, стандартів прав людини, увідповіднена ними процедурно і завершена створенням індивідуально-конкретизуючого акта з правовим змістом [3; 55; 56; 57; 58; 59; 60; 61].

Таке трактування правозастосування, на противагу легістському, має увійти в правову свідомість сучасних українців для того, щоб можна було подолати державно-владне свавілля, яким дуже часто, на жаль, підміняється в країні правозастосування, що зумовлює тотальне порушення прав людини, їх недо-реалізацію, а, отже, недо-реалізацію українців, наших громадян.

Якщо легістська доктрина в реалізації «наданих прав» дуже поціновує законотворчість, то з позицій юснатуралізму саме правосвідомість – це дуже істотний чинник реалізації права. Науковці слушно зазначають, що *правосвідомість*, тобто, усвідомлення права, його самоцінності, самобутності та автономності є основою формування правопорядку, тобто такого стану суспільства, при якому всі суб'єкти суспільного життя співвідносять свої зовнішні дії стосовно інших суб'єктів з вимогами права [365]. Формування розвиненої правосвідомості, на противагу законотворчості чи правовому нігілізму, які не можуть бути чинниками повноцінної реалізації права і яких так багато в нинішній Україні, є необхідним завданням для громадянського суспільства і влади.

З позицій юснатуралізму в такій комплексній проблемі як реалізація права не можна обійтися без належного рівня правової культури як загального стану «юридичних справ» у суспільстві, тобто стану розвитку законодавства, роботи суду, всіх правоохоронних органів, правосвідомості населення країни, що виражають рівень розвитку права, його місце в житті суспільства, засвоєння правових цінностей, їх реалізацію на практиці, здійснення вимог верховенства права, – зазначає Н. Оніщенко [85, с. 47-48].

Якщо легістська доктрина в реалізації права здійснює підміну реалізації права реалізацією норм закону, вичерпує реалізацію права виконанням обов'язків перед державою, ототожнює правозастосування законотворенням, державно-владним свавіллям, формує людину як

деперсоналізовану зомбовану істоту із механічною нормативною поведінкою, безумовно законослухняну, то юснатуралістична доктрина трактує цей феномен як живий процес людинотворення, самовизначення повноцінної людини-особистості, ствердження живого правопорядку тощо. У контексті цієї доктрини розкриття реалізації права здійснюється з позицій антропологічного, екзистенціального, комунікативного тощо підходів, що і дозволяє відчутти його як живий, динамічний, багатовимірний процес [3; 33; 93].

Як слушно стверджує С. Максимов, не екзистенціалізм уперше відкрив «людський вимір» права, проте його заслугою є відкриття унікальності людини та вимога врахування цього в правовій системі [179, с. 191]. Екзистенціальна філософія права дивиться на реалізацію права як на межову ситуацію, де людина здійснює вибір, який є її екзистенціалом буття. Оскільки людина, на відміну від легістського її образу як механічної, зомбованої нормами закону істоти, трактується в екзистенціалізмі як унікальна особистість, реалізація права також мислиться як унікальний духовно-культурний, творчий процес, здійснення якого відбувається з участю низки чинників правового, соціального, політичного, культурного вимірів.

Комунікативна філософія права пропонує дивитися на реалізацію права крізь призму соціальної взаємодії [365], процес правореалізації мислиться як суб'єкт-суб'єктна взаємодія. Комунікативна теорія стверджує, що права людини нерозривно пов'язані з головною процедурною нормою аргументованого дискурсу – рівні права та спільна відповідальність усіх можливих партнерів дискурсу. Реалізація права спирається на можливість консенсусу між різними людьми та культурними традиціями. Лише на основі досягнення порозуміння у мовленнєво-комунікативній взаємодії індивідів може бути здійснено розумне самовизначення і всебічна реалізація принципу правової рівності. Комунікація, досягаючи своєї довершеної форми дискурсу, є тією інстанцією, за допомогою якої індивіди, діючи комунікативно, мають змогу спільно обговорювати та обґрунтовувати норми та цінності, передбачає

суб'єкт-суб'єктний зв'язок, визнання в іншій людині суверенної особистості, повагу до неї та її прав [93].

В основі змін, що відбуваються у світі, в Україні повільно, проте здійснюється встановлення єдиних принципів і стандартів прав людини, які є значущими для всього світового співтовариства [55; 233; 258; 268; 277; 283; 289]. Права людини стають реально діючим правом, реалізація яких може здійснюватися всупереч закону, якщо закон суперечить фундаментальним правам людини: не відображає природно-правові засади; не відповідає загально визнаним міжнародно-правовим принципам і нормам про права людини і громадянина; прийнятий нелегітимним органом державної влади тощо [176, с. 92]. Лише через легітимний, правовий закон можлива реалізація права повною мірою [220; 224; 240].

Реалізація права неможлива без юридичних гарантій [114; 183]. Їхня відсутність зумовлює перешкоджання вільному розвитку громадян, тим самим гальмуючи суспільний прогрес. Як влучно відзначає Ю. Тодика: «Гарантування прав і свобод – це своєрідний зовнішній механізм обмеження влади, яка завжди прагне до розширення і посилення своєї присутності у всіх сферах людського життя» [421, с. 35]. Правові норми, які гарантують індивідуальні можливості особи, – це перш за все конституційно-правові та міжнародно-правові норми, що встановлюють громадянські права [153; 210]. До правових гарантій відносимо також правові закони, справедливий суд, стандарти права, принципи права, правозастосування, правосвідомість, якщо лаконічно – всі елементи правової система, вся правова система, але правова за суттю, а не по формі, як у нинішній Україні.

Проте існують і неправові гарантії реалізації права. До них відносимо зріле громадянське суспільство, яке, наприклад, в 2014 році захистило Конституцію України на Майдані і право кожного громадянина на життя на східному фронті. К. Поппер зазначив, що суспільство зможе успішно розвиватися лише тоді, коли буде відповідати принципу відкритості, який з-поміж іншого, передбачає максимально можливий розвиток потенціалу особи, щоб вона була здатна

перманентно самотійно ухвалювати виважені рішення [422, с. 196]. До гарантій відносимо зріле особисте «Я» кожного громадянина, демократичну владу, належний рівень економічного та соціального розвитку суспільства, розвинену культуру та освіченість його тощо.

Всі ці правові і неправові механізми, передусім повинні бути спрямовані на забезпечення реалізації та захисту прав і свобод людини та громадянина, що забезпечить фактичну реалізацію права.

Узагальнюючи, можемо констатувати:

- саме природно-правова доктрина повинна стати тією ідеологією та методологічною основою, на якій стане можливим входження українців у європейський правовий простір;

- є сенс відрізнати «реалізацію права» як принцип правової рівності і «реалізацію позитивного права», тобто «реалізацію законодавства», що може взагалі не відображати смислів та цінностей права, порушувати права людини;

- ототожнення реалізації права з реалізацією норм законодавства є втіленням недемократичного і негуманістичного принципу державоцентризму в праві;

- легізм у формі нормативізму, заперечуючи природні права, вичерпував виконання права виконанням позитивних зобов'язань людини перед державою, дотримання права – дотриманням позитивних приписів, використання права – використанням лише позитивних норм, перетворюючи реалізацію права в механістичний, ірраціональний, примусово-насильницький, державоцентристський процес, здійснюваний деперсоналізованим, заідеологізованим індивідом, перетвореним із суб'єкта права в об'єкта законницького впливу влади;

- *всебічна реалізація природних невідчужуваних прав людини – це не просто правопорядок, на чому переважно наголошують українські правники, а найперше спосіб її самоздійснення, самореалізації, самовизначення, творення її як зрілого унікального «я». Реалізація права – це вільний процес*

людинотворення, в чому і полягає глибинний гуманістичний зміст і сенс цього феномена;

– правозастосування неприпустимо ототожнювати із застосуванням чи нормозастосуванням, оскільки право і закон не тотожні;

– в основу реалізації права має бути покладено критерій правності, який не зводиться до формальних ознак права, а вказує на його смисли та цінності, найперше – правову рівність суб'єктів права.

Висновки до розділу 2

Дослідження реалізації права з позицій основних типів праворозуміння – легістсько-позитивістського (законницького) та природно-правового дозволяє зробити наступні висновки та узагальнення:

1. З'ясовано, що реалізацію права як актуальну філософсько-правову проблему доцільно досліджувати під кутом зору як законницького, тобто позитивістсько-легістського типу праворозуміння, так і природно-правового, який дає можливість побачити значно глибше і повніше гуманістичний вимір цього феномена. З позицій легізму реалізація права постає механістичним, позбавленим антропологічного та ціннісного виміру процесом. У контексті цього підходу реалізація права ототожнюється з реалізацією норм закону, позитивного права. Ця позиція не витримує наукової критики, оскільки право не вичерпується лише державним правом, законодавством, воно існує в розмаїтті форм, що заперечується легізмом, для якого єдиним істинним правом є державне право. Реалізація права є значно ширшим поняттям, аніж реалізація норм закону. Так як не кожний закон є правовим, так і не кожна законореалізація є правовою – у випадку реалізації неправового закону реалізації права бути не може. Ототожнення реалізації права з реалізацією норм законодавства є втіленням принципу державоцентризму в праві як одного із провідних засад легістського праворозуміння. З позицій легізму природні права вважаються фікцією, а, отже, реалізація права починається тоді, коли дією

закону скористалися відповідні суб'єкти, а його регулятивний вплив знаходить свій об'єкт. Без цього – реалізації немає. Така позиція не відповідає запитам сучасної людини.

Таким чином, в контексті цього ж праворозуміння реалізація права постає процесом механістичним, позбавленим антропологічного та ціннісного вимірів, тому необхідне переосмислення його в дусі сучасної філософії людини та гуманістичних цінностей.

2. Аналогічно з позицій позитивістського підходу, який стверджує принцип державоцентризму в праві, механізм правового регулювання ототожнено з механізмом державного правового регулювання, що нині теж не витримує наукової критики, оскільки, окрім державно-владних органів, правове регулювання як діяльність, що спрямована на створення умов для реалізації права, здійснюють органи місцевого самоврядування, їх посадові особи, що є владними органами громадянського суспільства. Очевидно, є сенс сьогодні послуговуватися концептами «правове регулювання громадянського суспільства», «механізм державного правового регулювання» та «механізм правового регулювання громадянського суспільства».

3. Гуманістичний сенс реалізації права розкривається з позицій природно-правового та антрополого-аксіологічного підходів. Право, будучи ціннісним за своєю суттю феноменом, своїми смисловими характеристиками має такі моральні цінності як справедливість, обов'язок, відповідальність, свобода та автономія особистості. Людина-особистість є найбільшою правовою цінністю, втілює смислові характеристики права, його істинний образ, є визначальною ідеєю, яка безпосередньо його обґрунтовує і розвиває. Реалізуючи право, людина об'єктивує, переводить із можливості в дійсність ті цінності права, які складають його суть. Таким чином, реалізація права усуціль пронизана ціннісним виміром: вона розпочинається з усвідомлення людиною цінностей права як можливостей і завершується їх реальним здійсненням у правовідносинах.

Будучи природною і соціокультурною істотою, людина переносить свої характеристики на реалізацію права загалом. У свою чергу, реалізація права є засадою самоздійснення людини, її саморозкриття, самовизначення, у підсумку – творення повноцінного особистісного «я». Більше того, реалізація права є проблемою національної безпеки країни, оскільки від повноти цього процесу залежить формування в масовому масштабі людей-особистостей, що складуть життєздатний народ як гарант власної безпеки і незалежності.

4. Реалізації права прагнуть автономні особистості, вони зацікавлені в якнайповнішій його реалізації, оскільки в цьому процесі здійснюється їхній автономний вибір, їхнє самовизначення, опредметнюється їхня свобода. Ці ж індивіди є моральними суб'єктами, що потребують поваги до своєї гідності, честі, природних невідчужуваних прав.

Важливою підставою реалізації права є акт визнання, в якому відбувається ототожнення кожного себе з кожним іншим, формується відчуття іншого рівноцінним собі, що дає змогу розглядати цей акт як антропологічний еквівалент принципу формальної рівності.

5. З позицій природно-правового підходу реалізація права може трактуватися як процес втілення в життя смислів та принципів права безвідносно до форм буття права або ж як діяльність суб'єктів права, здійснювана відповідними способами (використання своїх прав, виконання, дотримання заборон тощо) з використанням правових за суттю, а не лише за формою засобів на засадах принципу правової рівності для ствердження правових цінностей.

6. З позицій юснатуралістичного підходу, завдяки розрізненню права та закону, критерію правності, що у принципі правової рівності втілює ідею права, стає можливо відрізнити правове регулювання від псевдоправових маніпуляцій, державно-владного свавілля, а також механізм правового регулювання від механізму псевдоправового або ж свавільно-маніпулятивного регулювання. Державно-владна діяльність, весь цей механізм, всі його складові мають бути увідповіднені принципам права, загальнолюдським цінностям, найважливішою

з-поміж яких є людина з її честю, гідністю, невідчужуваними правами, що є водночас правовими смислами, суттю права як духовно-культурного феномену.

7. З'ясовано, що згідно з теорією природного права, юридичні права є різновидом моральних прав, тоді як юридичний позитивізм розглядає їх як щось дуже відмінне від моральних прав. З позицій природно-правового підходу обґрунтовано, що правова поведінка має бути джерелом закону, а не навпаки – закон породжувати правову поведінку. Нормативні акти, як форми права, повинні змістовно відображати ідею права як принцип правової рівності в поведінці людей, що зумовить їх правову природу.

Показано, що важливим чинником реалізації права є комунікація суб'єктів права. Зроблено висновок, що лише на основі досягнення порозуміння у мовленнєво-комунікативній взаємодії індивідів можуть бути витворені морально-практичні нормативи. Комунікація, досягаючи своєї довершеної форми дискурсу, є тією інстанцією, за допомогою якої індивіди, діючи комунікативно, мають змогу спільно обговорювати та обґрунтовувати норми та цінності, передбачає суб'єкт-суб'єктний зв'язок, визнання в іншій людині суверенної особистості, повагу до неї, її прав та загальнолюдських цінностей.

РОЗДІЛ 3

ЦІНІСНО-СМИСЛОВИЙ ВИМІР ВТІЛЕННЯ ПРАВА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

3.1 Ствердження верховенства права як засадничий принцип успішної правореалізації: ціннісний зріз

Важливою проблемою для сучасної України є реалізація права на засадах принципу верховенства права, який ще не набув того авторитету та значення, які б мали бути у розвинутій демократичній державі. Не всі суб'єкти права сприймають його як основоположний, базовий, необхідний, що зумовлює негативні наслідки. Насамперед поширеним є нерозуміння самого принципу верховенства права, його ототожнення з радянським принципом верховенства позитивного закону [295].

Сьогодні концепція згідно якої державне право, закон є первинними і визначальними, а права людини – вторинними і похідними від нього з позицій юридичного типу праворозуміння не витримує наукової критики, оскільки відверто заперечує природні права людини, які необхідно реалізовувати для повноцінного життя людини [42; 52; 159].

М. Козюбра справедливо зазначає, що проблема верховенства права вимагає наукової розробки, оскільки вона в нинішній Україні «із «академічно-кабінетної» перейшла у прикладну [271].

На думку О. Петришина, для більш повного розуміння принципу верховенства права зміст поняття «право» має бути поширений за межі його тлумачення як «наказу держави». З цією метою науковець пропонує враховувати і ненормативний, діяльнісний аспект права, який є необхідним елементом реалізації правових норм. Завдяки цьому досягається розуміння права як специфічної соціальної реальності [227, с. 24-35].

Натомість М. Козюбра вважає, що зміст верховенства права можна розкрити тільки за умови дотримання певних гносеологічних позицій щодо

розуміння права, а саме: повинно мати місце розрізнення права і закону, право потрібно розглядати не як акт державної влади, а як соціальний феномен, пов'язаний з такими категоріями як справедливість, свобода, рівність, гуманізм, і право має розглядатися у нерозривному зв'язку з правами людини [271].

Своє трактування цій категорії подає С. Головатий, який зазначає, що абсолютна більшість дослідників аналізує «верховенство права» в рамках поняття «правова держава», розглядаючи сам принцип верховенства права то як «важливий елемент правової держави», то як «провідний», «пріоритетний» принцип «у правовій державі», то як «необхідну ознаку правової держави» або як «один із принципів правової держави». Багато авторів, розкладаючи загальне поняття «верховенство права» на окремі його складники, визначають їх як «суттєві риси правової держави». Щоправда, одні вважають «правовою» таку державу, в якій здійснюється лише «верховенство закону», а інші – ту, де наявними є і «верховенство права» і «верховенство закону» [278, с. 55]. Хоча насправді концепції верховенства права та правової держави розрізняються хіба термінологічно, а не за суттю своєю, – зауважує М. Козюбра [271].

На природньо-правовій концепції зосереджує свою увагу і М. Патеї-Братасюк, яка вважає, що право, будучи здатним слугувати «абсолютним критерієм правності людських настанов», являє собою універсальну сукупність загальних принципів, зокрема: справедливості, добра, спільного блага, доцільності, корисності [3, с. 127-128]. З цього огляду доцільно зауважити, що оскільки інтерпретація сутності прав людини може здійснюватися на основі різних чинників (психологічного, морального, соціального, релігійного тощо), то це також може слугувати неоднозначним трактуванням верховенства права.

На противагу природньо-правовому підходу до верховенства права, представники легістсько-позитивістської концепції ототожнюють верховенство права з верховенством закону. За словами Ю. Шемшученка, «істотною вадою у дослідженні сутності верховенства права є відірваність цього поняття від реалій життя, надання йому значення самостійної абстрактної й містифікованої ідеї. На цьому ґрунті виникає протиставлення концепції «верховенства права» і

«верховенства закону», гіпертрофується значення першої з них і звучать навіть рекомендації відмовитися від вживання як у теорії, так і на практиці категорії «верховенство закону» [423, с. 6]. Проте у разі заперечення відносної самостійності верховенства права, втрачається якісна специфічність цього феномену і видається, що стає зайвим положення ч. 1 ст. 8 Конституції України [341]. Ми підтримуємо позицію авторів, які вважають, що «...законницький підхід до права з його акцентом на принципі законності нині дуже заважає здійсненню верховенства права в умовах українських реалій» [291, с. 8-9].

Існують й інші наукові концепції щодо принципу верховенства права [286]. Так П. Рабінович наголошує на соціологічно-позитивістській концепції, яка органічно пов'язує інтерпретацію феномену права з певними соціальними явищами (насамперед з соціальними відносинами). До таких концепцій науковець відносить нинішнє уявлення, згідно з яким верховенство права як особливий феномен – це взаємозумовлене існування та взаємоузгоджена реалізація основоположних прав і обов'язків (тобто природно-соціальних можливостей і необхідностей) людини, а також людських спільнот, об'єднань й усього суспільства [424, с. 22]. Проте О. Петришин вважає, що далеко не всі суспільні відносини можуть належати до предмета правового регулювання, регламентуватися за посередництвом права [227].

Прикладом комплексних (змішаних) концепцій, які намагаються поєднати елементи вище охарактеризованих, може слугувати позиція Д. Вовка, який вважає, що визначення принципу верховенства права повинно поєднати природно-правовий та позитивістський підходи. Під верховенством права він розуміє основоположний принцип права, який діє у демократичній державі та є вираженням ідей примату права над державою і пріоритету природних прав людини в суспільстві, що знаходить свій прояв у верховенстві Конституції та правових законів [314, с. 128]. Іншою ілюстрацією такого підходу може бути думка М. Орзіха, який пов'язує верховенство права з пануванням саме правового закону над усіма іншими нормативно-правовими та правозастосовними актами держави [425]. Оскільки право не вичерпується

лише законом, зводити верховенство права до верховенства правового закону, очевидно, не можна. Це збіднює цей концепт.

Узагальнивши висловлені позиції вітчизняних вчених, можна стверджувати, що переважна більшість науковців все ще залишаються під впливом позитивістської методології та радянського нормативізму; нерозривно пов'язують «верховенство права» з «верховенством закону», трактуючи їх зв'язок як зв'язок цілого і частини, або стверджують про наявний «діалектичний зв'язок» між ними, не розкриваючи змісту «діалектичності». Немає визначеності щодо того, чим є верховенство права – ідеєю, принципом, категорією чи поняттям; не завжди ув'язують «верховенство права» з поняттям права в юснатуралістичному розумінні та з ліберальною доктриною держави і права, в якій верховенство права є однією з головних підсистем [295; 423].

Проте аналіз наукової літератури дає можливість констатувати, що в узагальненому вигляді принцип верховенства права як мегапринцип – це сукупність ідей, принципів, інституцій та процедур, що сукупно забезпечують достатній рівень поваги до людської гідності як з боку представників державної влади, так і пересічного громадянина [269; 272; 284; 288; 292; 306].

Так чи інакше, більшість вчених сходяться на тому, що законодавець, формулюючи положення ч. 1 ст. 8 Конституції України [341], мав на увазі панування права природного над правом позитивним, тобто над правом, «дарованим» державою. Проте такий висновок, як ми бачимо, обстоюється не всіма науковцями. Підтримуємо позицію С. Головатого, який зазначає, що будь-які спроби українських авторів тлумачити сам принцип верховенства права інакше, ніж на основі класичної концепції А. Дайсі та на основі теорії природних прав людини, мають бути відкинуті як науково неспроможні (необґрунтовані) [278].

Отже, можна виділити наступні точки зору щодо змісту принципу верховенства права серед українських науковців і юристів:

– позитивне право, яке створюється людьми, має ґрунтуватися на природному праві, яке обмежує державну владу, і є своєрідним фільтром позитивного права;

– самостійного значення набуває тоді, коли розрізняють право і закон;

– поза доктриною природного права верховенство права існувати не може.

Своє визначення поняття «верховенства права» дає Конституційний Суд України [426] у рішенні від 02.11.2004 року (справа про призначення більш м'якого покарання). Згідно з його позицією, «верховенство права – це панування права в суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо» [294; 342]. Одним із проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства і які відповідають ідеології справедливості, ідеї права [274]. Таке розуміння права не дає підстав для його ототожнення із законом, який іноді може бути несправедливим, обмежувати свободу і рівність особи.

На нашу думку, верховенство права, насамперед, визначається наявністю законів із правовим змістом (правових законів) та зв'язком державної влади із правовими законами, тобто правом.

Отже, зазначене вказує на те, що *верховенство права – це пріоритетність у суспільстві основоположних («природних») прав людини*. «Важливо ще раз підкреслити, – наголошується в наукових джерелах, – що від принципу верховенства права неможливо відділити права людини. Захищені права людини засвідчують, що в суспільстві верховенство права працює реально, ідея права як рівна міра справедливості, свободи, істини, добра тощо для всіх суб'єктів права панує, втілюється в життя» [1; 3].

Сьогодні верховенство права є фундаментальним принципом сучасного правопорядку у світі. Це один із стандартів справедливості, напрацьований в контексті європейської правової традиції [278].

Більш глибоко, у контексті природно-правової європейської традиції, генезу принципу верховенства права висвітлив А. Дайсі, який у цьому понятті виділяє найбільш цінний та значущий аспект, так звану «ідеальну державну діяльність – на забезпечення прав людини» [216]. Вчений дав його трактування як правовладдя. Цей принцип є своєрідним мегапринципом (С. Головатий) [269; 278], що вносить у зміст низку інших принципів: первинності права народу стосовно державного права, принцип справедливості, принцип рівності перед законом, принцип первинності і невідчужуваності прав людини, принцип народовладдя тощо.

Сформульована на ґрунті природного права, ідея верховенства права сьогодні виступає як наріжна лінія досить різних правових вчень і шкіл. Зазначене поняття вживається у преамбулі Загальної декларації прав людини (1948 р.), у Статуті Ради Європи (1949 р.), в її Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.), у низці установчих та інших договорів Європейського Союзу, в його Хартії основоположних прав (2000 р.) [344; 403; 405; 427]. Зміст верховенства права розкривається і в інших міжнародно-правових документах, зокрема у Резолюції № 1594 Парламентської Асамблеї Ради Європи «Принцип верховенства права» (2007 р.), у Рішенні Гельсінської Ради Міністрів № 7108 «Подальше зміцнення верховенства права у зоні ОБСЄ», у Комітеті сприяння розвитку ОЕСР «Рівний доступ до правосуддя та верховенство права», а також у Звіті щодо верховенства права Венеціанської Комісії. Можна без перебільшення стверджувати, що принцип «верховенства права» став одним з найважливіших здобутків людської цивілізації. У багатьох державах цей принцип піднесено на рівень державної ідеології, свідченням чого є його офіційне закріплення у конституціях.

Прикладом, який виявляє сутність верховенства права є Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 року [344].

Науковці зазначають, що у суспільстві, де стверджено верховенство права, закон має відповідати верховенству права, тобто бути справедливим, правовим, увідповідненим принципу доступності змісту та принципу передбачуваності (поведінка людини має бути передбачувана на засадах правового закону); елементом верховенства права (ст. ст.5, 13 Конвенції) є вимога судового контролю за втручанням виконавчої влади у право особи на свободу; відсутнє свавілля як пряма антитеза верховенства права (ст.ст. 5, 8, 9, 10, 11, 13 Конвенції), яка досягається засобом прийняття законів, які вказують на межі дискреції будь-якого компетентного органу; принцип верховенства права вимагає, щоб у національному законодавстві було достатньо гарантій захисту людини від свавільного втручання держави у здійсненні особою прав, гарантованих Конвенцією [344]; верховенство права виступає як гарантія принципу поділу влади (ст. 6 Конвенції) – ні один державний орган не може втручатися у відправлення правосуддя – принцип верховенства права і поняття справедливого судового розгляду виключають будь-яке втручання в нього влади; забезпечено верховенство права як гарантії, що застосовуються у кримінальному судочинстві; діє принцип презумпції невинуватості, який логічно впливає із принципу верховенства права [344]; забезпечено верховенство права як гарантію заборони катування; забезпечено рівність перед законом як елемент верховенства права; забезпечено верховенство права в адміністративній юстиції; працює принцип юридичної визначеності як один з істотних проявів верховенства права – якщо суди винесли своє рішення, то заперечувати його уже не можна тощо [3; 60; 123].

Теоріями природного права встановлено, що закони держави не регулюють відносини, але здебільшого намагаються наблизити їх до конфігурацій правових відносин, що походять безпосередньо від морально-правових цінностей. Таке сприйняття змісту теорій природного права презентоване А. Довгертом, який вивчав проблему дії принципу верховенства права у сфері приватного права [428].

Однак на реалізацію права впливають чинники не тільки правового характеру, а і політичного, економічного, соціального, духовно-культурного, історичного. Реалізація права можлива тільки за безумовного підпорядкування цих сфер соціального життя праву, як втіленню свободи і справедливості. Без такого підпорядкування воно буде тільки гаслом без певного змісту.

Першою і необхідною умовою реалізації права згідно принципу верховенства права є *умова пріоритету прав людини*, яка передбачає визнання прав людини вищою соціальною цінністю.

Людина є критерієм людського прогресу, мірилом історичних досягнень суспільства і держави, а роль права у цьому вбачається у забезпеченні самовизначення особи, її розвитку і соціалізації, зв'язку з іншими людьми, із суспільством в цілому [3; 68; 72]. М. Козюбра зазначає, що людина живе в правовому середовищі і внаслідок низки природних, соціально-економічних, політичних та інших причин, не може існувати без права, оскільки право є однією з найважливіших і невід'ємних властивостей буття людини [77, с. 28]. Право виступає як гарантія соціальної свободи людей у суспільстві, їхньої рівності і свободи від народження. Принцип верховенства права забезпечує невід'ємні права людини і громадянина на свободу, рівність, пошану і недоторканність [32; 181; 219; 227; 291; 293].

З огляду на сказане, Україна є однією з небагатьох країн, в якій принцип верховенства права знайшов закріплення в ст. 8 Основного Закону [341]. Принцип є визначальним як у законотворчій, так і у правозастосовчій практиці, має бути пріоритетним у національному праві та у всіх сферах правовідносин, реалізується завдяки відповідним механізмам на універсальному, регіональному та національному рівнях [429; 430].

Наша держава також взяла на себе обов'язок виконувати положення ЄКСЛ [318; 320; 333]. З моменту набрання чинності положень Конвенції створено нову «правову ситуацію в системі захисту прав людини, яка почала активно розвиватися в двох напрямках. По-перше, розпочалось перенесення в законодавство України європейських правничих цінностей, які пов'язані з

захистом прав людини та основних свобод. По-друге, Україна потенційно стала державою-відповідачем у Євросуді» [55]. Відповідно до положень Конвенції будь-яка особа, неурядова організація або група осіб, що вважають себе потерпілими від порушення державою прав, викладених у Конвенції, може подати скаргу до ЄСПЛ, який є єдиним органом, що створений для забезпечення дотримання прав та свобод, визначених у Конвенції [261; 279; 300; 318; 329]. Забезпечення виконання рішень ЄСПЛ здійснюється на підставі Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006 № 3477-IV [431]. Цим законом, зокрема, впроваджено використання рішень ЄСПЛ у судовій практиці України [36; 51; 256; 267; 321; 324]. Постанова Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо реалізації Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського Суду з прав людини» від 31 травня 2006 р. № 784 затверджує Положення про Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини [432]. Отже, українське законодавство передбачає механізм реалізації рішень ЄСПЛ, які містять важливі положення щодо розуміння принципу верховенства права та його ефективного застосування.

У світлі адаптаційних законодавчих процесів зазначене право знайшло відображення у статті 55 Конституції України [341]. Це є ще одним кроком нашої держави назустріч принципу верховенства права і можливості людини реалізовувати свої права.

Проте нині є загальновизнаним фактом те, що цілком безмежних, «абсолютних» прав людини не існує. Цю обставину з достатньою чіткістю зафіксовано практично в усіх міжнародних актах, які вважаються виразниками всесвітніх і регіональних стандартів прав людини [313; 316; 330]. Так, у частині 2 статті 29 Загальної декларації прав людини зазначено, що основоположні права людини мають обмежуватись законом винятково задля забезпечення прав інших, громадського порядку, загального добробуту і задоволення справедливих вимог моралі у демократичному суспільстві [403]. Схожі

положення містяться й у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права (ст.18, 21), а також у Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права (ст. 4). Вони також простежуються з тими чи іншими текстуальними особливостями, у декількох статтях ЄКПЛ (ст.8-11). [344]

Однак М. Козюбра зазначає, що у вітчизняному правознавстві ще повністю не подолані ні патерналістський підхід до розуміння генезису і природи прав людини, ні однобічне позитивістське трактування самого права. Це простежується, зокрема, у теорії – у протиставленні об'єктивного та суб'єктивного права, у зв'язку з чим суб'єктивне право розглядається як наслідок об'єктивного права; у практичній діяльності – у майже повному ігноруванні визнаного не тільки в Європі, а й деякими пострадянськими державами принципу, згідно з яким основоположні, невідчужувані права людини є безпосередньо діючим правом незалежно від того, зафіксовані вони в Конституції й законах чи ні тощо [77].

Отже, ідея верховенства права певним чином змінює саму філософію права і прав людини, від позитивізму до ідеологізму, від нормативізму до загальних прав людини. Відповідно до Загальної декларації прав людини, міжнародних пактів з цього питання затверджується абсолютна цінність людської особистості, природний, невід'ємний характер прав і свобод людини, її пріоритет щодо держави. У зв'язку з цим, вітчизняна юридична наука і практика повинна по-новому розглядати зовнішній вираз права.

Безсумнівно, однією з вирішальних складових верховенства права, що забезпечує реалізацію права, є *Верховенство Конституції*.

Статтею 8 Конституції України, якою проголошено, що в Україні визнається і діє принцип верховенства права, визнається верховенство Конституції та принцип прямої дії її норм [341]. Однак вони не вичерпують принципу верховенства права і не є самодостатніми для його розуміння [7]. Зазначене можна повною мірою віднести до конституційного судочинства, адже захист Конституції України судом спеціальної юрисдикції сприяє реальним досягненням серед народу пріоритетів демократії, людських

цінностей, справедливості організації влади, над якою існує судовий контроль [433, с. 102].

Пряма дія Конституції є однією з вирішальних умов інтеграції її правового змісту у соціальну практику. Всупереч поширеній думці, відповідно до якої пряма дія конституційних норм пов'язується виключно з правозастосовною практикою, зокрема судовою (певні підстави для цього дає не зовсім вдале, на нашу думку, формулювання ст. 8), слід зазначити, що така дія властива для всіх форм державної діяльності: законодавчої, виконавчої та судової. Пряма дія норм Конституції України має місце також при здійсненні громадянами конституційних прав і свобод [27; 110; 132; 265].

Стосовно законодавця, пряма дія Конституції означає, що при прийнятті законів він має лише конкретизувати і деталізувати конституційні положення, а також встановлювати конституційні процесуальні форми їх реалізації [219]. Відступати від букви і духу Основного Закону, від закладених у ньому ціннісних орієнтирів він не має права. У зв'язку з цим В. Скрипнюк ставить цілком слушне питання: чи можна вести мову про верховенство права, коли через брак механізмів взаємодії між органами державної влади не забезпечуються базові зобов'язання держави в частині гарантування прав і свобод людини та громадянина [296, с. 84, 86]. Як приклад, Державним бюджетом України на 2018 рік прожитковий мінімум було затверджено у розмірі, який дозволяв забезпечити потреби громадян лише на рівні виживання, а за межею бідності живе 60% населення [434].

Очевидним є те, що діяльність українського законодавця досить далека від цих вимог. Закони часто ухвалюються з грубими порушеннями, встановленої Конституцією, процедури, нерідко без обговорень навіть доленосних для країни законопроектів [243]. Звичною практикою стало масове і брутальне порушення депутатами вимоги ч. 3 ст. 84 Конституції про те, що «голосування на засіданнях Верховної Ради України здійснюється народним депутатом України особисто» [341]. Воно отримало негативну оцінку не лише української громадськості, а й зарубіжних парламентарів [293]. Це порушення фактично

ставить під сумнів легітимність більшості законів, ухвалених Верховною Радою.

Видається, що проголошення норм Конституції України такими, що мають пряму дію (ст. 8), мало б здійснити «переворот» у свідомості вчених-конституціоналістів. Проте і зараз деякі з них стверджують, що норми Конституції – це «дороговказ у майбутнє» [11], внаслідок чого невиконання норм Конституції маскується уявною «програмністю» її вимог. На практиці найбільш очевидним ігноруванням таких вимог Конституції є невиконання державою ст. 48 Конституції (право людини на достатній рівень життя) і фактичне ігнорування права народу на участь у здійсненні правосуддя (ст. 124), що є неприйнятним. Закріплення принципу прямої дії конституційних норм означає, що Конституція є не абстрактним переліком певних «цінностей», а нормативним актом, який потрібно виконувати. Ця позиція підтримується Пленумом Верховного Суду України відомою постановою № 9 від 01.11.1996р., в якій наголошується, що норми Конституції є саме нормами прямої дії, які суди повинні застосовувати при розгляді справ [435].

Однак зазначимо, що Конституція України містить низку юридичних інститутів і механізмів, які, за належної реалізації, здатні забезпечити втілення в життя принципу верховенства права, а саме: ч. 2 ст. 19 Конституції [341], відповідно до якої органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі та у спосіб, що передбачений Конституцією та законами України. Ця норма фактично відтворює одну з основних вимог принципу верховенства права до визначення меж повноважень державних органів, органів місцевого самоврядування та посадових осіб – «недозволене заборонено»; ч. 3 ст. 57 Конституції [341], згідно з якою закони та інші нормативні акти, що визначають права й обов'язки громадян, не доведені до відома населення у порядку, встановленому законом, є нечинними. Ця норма утверджує аксіоматичний правовий принцип «неопублікований нормативний акт не застосовується»; ст. 58 Конституції України, яка закріплює ще один

аксіоматичний правовий принцип: «закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують, або скасовують відповідальність особи»; ч. 2 ст. 55 та ч. 2 ст. 124, згідно з якими юрисдикції судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі, тому суд за наявності спорів не може відмовити у правосудді тощо [341].

Забезпечення верховенства Конституції України є повноваженням Конституційного Суду України [426]. Захищаючи Конституцію, в якій відтворено морально-правові цінності, Конституційний Суд захищає право і соціальні пріоритети: народ як джерело влади, права і свободи людини і громадянина, суверенітет і цілісність території, демократична влада і судовий контроль, рівність кожного громадянина перед законом та інші [294]. Реалізація принципу верховенства права у конституційному судочинстві відкриває шлях до творчого, а не бездумного застосування закону, що не означає виправдовування свавілля з боку суду [282; 297; 298].

Водночас, реалізація права повинна ґрунтуватися на правових принципах, вона повною мірою залежить від *якості законодавчої бази*, правозастосування, загалом від рівня розвитку правової системи.

На сьогодні принцип верховенства права безпосередньо або опосередковано закріплено в усіх правових кодексах України, окрім кримінально-процесуального [189; 191; 255; 257; 317; 325]. Проте закріплення принципу верховенства права в національному законодавстві (тут маються на увазі Конституція України (ст.8), Кодекс адміністративного судочинства України (далі – КАС України) [436] (ст. 8 «суд застосовує принцип верховенства права з урахуванням судової практики Європейського суду»), законах України (наприклад, ст. 4 Закону України «Про Конституційний Суд України» передбачає, що діяльність органу конституційної юрисдикції ґрунтується на «принципі верховенства права», ст. 2 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [406] завданням суду проголошено «здійснення правосуддя на засадах верховенства права» та ін.), Рішеннях Конституційного Суду, а також і міжнародно-правових документах, що стали частиною

національного законодавства, все ще не є запорукою практичного застосування цього принципу [3].

Фактом залишається те, що сучасне правове середовище України ще не є сталим, законодавчі та нормативні акти не являють собою повноцінного системного утворення, прийняті закони часто не відповідають один одному, не завжди напрацьовуються конкретні механізми реалізації законодавства на практиці [34; 221; 228; 241]. Тому актуалізацію та впровадження принципу верховенства права в усі сфери потрібно починати з підготовки високоякісних нормативно-правових актів, загальної систематизації законодавства.

Визначальним у реалізації права щодо принципу верховенства права є осмислення феномену *правосуддя*. М. Козюбра зазначає, що основним правовим критерієм реальної дієвості положень, що закріплюють будь-яке право, є можливість судового захисту права та виконання судових рішень. Без цього право залишається фікцією [77]. Позбавлені засобів судового захисту, соціально-економічні права залишаються виключно результатом патерналістської турботи держави, а не «невід'ємними і рівнозначними» з іншими правами [253]. Це ставить людину в підлегле становище до держави, становище прохача, а не рівноправного партнера, що принижує людську гідність. Так у 2019 році значна частина звернень громадян до Уповноваженого з прав людини стосувалась проблемних питань виконання рішень судів з питань пенсійного забезпечення, зокрема, неврахування висновків та правової оцінки судів, які містяться в мотивувальній частині таких рішень при призначенні/перерахунку громадянам пенсійних виплат [437, с. 23].

Відповідно до ст. 2 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016 № 1402-VIII [406] суд, здійснюючи правосуддя на засадах верховенства права, забезпечує кожному право на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією і законами України. Тобто суд є гарантом забезпечення принципу верховенства права у разі його порушення.

Згідно цього закону, правосуддя має здійснюватися відповідно до таких вимог, як доступність судового захисту, здійснення судового захисту і винесення рішення на основі права, обов'язковість виконання судових рішень, можливість скасування вищим судом рішення нижчого суду, яке не набрало законної сили, неоспорюваність остаточного судового рішення, яке набрало законної сили [123; 128; 129; 315; 326].

Проте для сучасної України проблема правосуддя поки що є невирішеною. Найбільшою перешкодою на шляху правосуддя є корупція та адміністративний тиск на суддів. Спроба влади підпорядкувати собі суди призвело до скликання позачергового Пленуму Верховного Суду України та прийняття Постанови від 13.06.2007 р. № 8 «Про незалежність судової влади».

З цього огляду видається, що найбільш впливовим механізмом виведення правосуддя з-під тиску влади та протидії корупції буде запровадження суду присяжних. Таке нововведення могло б стати важливим чинником ствердження принципу верховенства права, оскільки суд присяжних – це присутність у судочинстві громадянського суспільства.

Однак така новація може не дати бажаного результату в умовах тотальної духовної деградації суспільства, домінування в суспільній свідомості комерційного й доправового мислення, відсутності повноцінного громадянського суспільства, слабо розвиненого особистісного «я». Суспільству треба вчитися контролювати судову владу, брати участь у пошуку справедливості разом з нею [276]. Відтак, необхідно проаналізувати нормативний потенціал ст. 8 Конституції України щодо принципу верховенства права та ст. 124 Основного Закону щодо здійснення правосуддя за участю присяжних [341].

Окрім того, не потрібно ототожнювати термінологічні поняття «судочинство» і «правосуддя». Обґрунтованою є позиція В. Бігуна, який підкреслює, що якщо «правосуддя» термінологічно означає «суд за правом», то «судочинство» – це вже ціннісно нейтральна діяльність суду, на відміну від аксіологічно забарвленого «правосуддя» [438, с. 113]. Як зазначає з цього

приводу Б. Малишев, що «правосуддям є лише та діяльність суду з вирішення спору, яка не тільки відповідає вимогам закону, а й відповідає вимогам справедливості, рівності, свободи та гуманізму» [439, с. 26-28].

Звертаючи свою увагу на розбіжності між правом і законом, Б. Малишев додає, що «сліпе слідування букві закону робить судовий розгляд спору і його результат законним, але не правосудним» [439]. Дослідник підкріплює свої позиції поглядом С. Максимова, що право не існує в готовому вигляді в законі, з якого його можна безпосередньо отримати. Суддя пов'язаний законом, проте закон має бути співвіднесений з визнаними у суспільстві принципами справедливості і з природою речей, тобто справедливістю у конкретній ситуації. Якщо законом враховуються можливі життєві обставини, то правосуддям – певні фактичні життєві обставини. У результаті відбувається наповнення належного моментом суцього та збагачення суцього належним [179, с. 186]. І цей процес відбувається за допомогою права як правової системи, в якій право «як елемент правової системи» характеризується тим, з-поміж іншого, що воно «стає неподільним, єдиним, з незалежним і сильним правосуддям» [7].

У країнах загального права уявлення про правосуддя та інші правові норми формує суд, який хоча і перебуває у віданні держави, є свідомо дистанційованим від відверто політичних гілок влади [297].

Визначальним питанням для європейських країн залишається питання захисту та гарантії конституційних прав та свобод людини, закладених у Конвенції про захист прав людини та основних свобод 1950 р [344]. В Україні ми маємо подвійний їх захист: на конституційному та на конвенційному рівні, оскільки фундаментальні права та свободи закріплені у Конвенції та у Конституції України, їх зміст встановлюється у процесі правозастосування ЄСПЛ [256; 300; 323] та Конституційним Судом України [109].

Вплив практики ЄСПЛ на національну судову систему є визначальним не тільки у контексті виконання окремих рішень щодо України, але й тому, що вона має загальний (*erga omnes*) характер, що, у свою чергу, детермінований

нормативним (прецедентним) характером рішень ЄСПЛ [36; 322; 342; 440]. Ці рішення загального характеру не тільки впливають на зміну позитивістської парадигми праворозуміння у сфері захисту прав людини на природно-правову, але й обов'язково потребують урахування усталеної (прецедентної) практики суду у правотворчій та правозастосовній діяльності органів державної влади України [302; 304].

Принцип верховенства права, як вихідна ідея і базовий постулат правової держави, характеризується низкою ідей, які також мають принципове значення або виступають в якості умов реалізації права, це – *відповідність закону праву (панування правових законів), принципам правової визначеності, пропорційності, обмеження державної влади правом.*

Вимозі правових законів відповідає положення ч. 3 ст. 22 Конституції України [341], яким встановлена пряма заборона неправового закону. «При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод». Ця принципова позиція вимоги правових законів виражена також у ч. 1 ст. 64 Конституції України [341], згідно з якою конституційні права і свободи не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією. Зазначене вказує на те, що закон не може встановлювати обмеження не передбачені Конституцією. Тому положення таких законів та нормативно-правових актів треба вважати неконституційними і неправовими, оскільки вони обмежують права і свободи людини без належних конституційних підстав.

Також відповідно до ч. 1 ст. 152 Конституції [341] неправовими, неконституційними визнаються (за рішенням Конституційного Суду України) закони та інші акти, якщо була порушена встановлена Конституцією процедура їх розгляду, ухвалення або набрання ними чинності. Умова відповідності закону праву (панування правових законів) передбачає дотримання конституційної вимоги про правовий характер законів, що видаються, що означає відображення в законі невід'ємних (передбачених Конституцією) прав людини в повному обсязі, а також пряму чинність такого закону [207; 208].

Звуження або обмеження прав людини у законі або нормативному акті тягнуть за собою його неправовий та неконституційний характер і підлягають розгляду Конституційним Судом, з метою встановлення їх відповідності Конституції України.

Отже, право, незалежно від можливої різноманітності його визначень, нерозривно пов'язується не стільки з абстрактними ідеалами, скільки з конкретною автономною людиною, яка, за відомим висловом одного з давньогрецьких філософів-софістів Протагора, «є мірою всіх речей». У концентрованому вигляді і в людському вимірі правове начало, як зазначалося, представлено, насамперед, у вигляді природних невідчужуваних прав людини. Саме права людини є безпосередньо чинним правом і можуть застосовуватись «*contra legem*» або всупереч закону, якщо цей закон їх заперечує, – слушно підкреслюється в науковій літературі (М. Братасюк. С. Головатий, М. Козюбра, П. Рабінович. С. Шевчук та ін..) [441].

Гарантією реалізації права в контексті верховенства права є *правова визначеність* – умова, яка дає змогу громадянам передбачати наслідки своїх дій, які впливають з їх чіткого закріплення у текстах нормативних актів [182]. Ця умова зобов'язує державу забезпечити легкодоступність застосовуваних законів, виконувати їх прогнозовано і послідовно. Прогнозованість потребує оприлюднення закону до вступу в дію; він має бути зрозумілим відносно наслідків його виконання, що дало б можливість кожній особі чітко визначати свою поведінку. У разі надання посадовим особам повноважень діяти на власний розсуд, мають встановлюватись межі такого розсуду і діяти механізми попередження зловживань та прийняття несправедливих, нерозумних, нераціональних або таких, що пригнічують свободу рішень [44; 59].

Також мають бути ясними і точними юридичні норми, щоб забезпечити постійну прогнозованість відносин, забороняється зворотня дія норм, принаймні у кримінальному праві [46; 51; 112]. Правова визначеність вимагає дотримання принципу *res judicata* (вирішена судом справа), що означає, що остаточні рішення національних судів не повинні ставитися під сумнів і мають

бути виконаними [315]. Несумісне з точки зору правової визначеності анулювання остаточного рішення без переконливих підстав суспільного інтересу і впродовж невизначеного часу. Парламент не може приймати двозначних законів, що є важливим правовим захистом особи стосовно держави, її органів і службовців [185; 192]. Мають дотримуватися зобов'язання, взяті державою, стосовно окремих осіб (поняття законних очікувань). Гнучкість норм має бути такою, щоб зробити можливим врахування інтересів гуманності і справедливості [255]. Наявність конфліктуючих рішень Верховного чи Конституційного Судів може суперечити принципу правової визначеності, у зв'язку з чим ними мають бути створені механізми, що забезпечуватимуть послідовність їх прецедентної практики. Закон має виконуватись на практиці.

Останнім часом, особливо після істотного оновлення змісту «базового» кодифікованого нормативно-правового акту з адміністративного судочинства [436], все більшої популярності набуває розгляд принципу пропорційності як окремої засади відповідного різновиду провадження [234; 281; 319]. Так, Ю. Євтошук слушно зазначає, що «для адміністративних суддів він має особливе значення <...> він згадується у їхніх рішеннях, а його розуміння схоже на те, що міститься у практиці Страсбурзького суду, хоча застосування не завжди їй відповідає» [270, с. 14].

Н. Писаренко виокремлюючи принцип пропорційності як елемент верховенства права, звертає увагу на його поширеність застосування у закордонних країнах (в тому числі й досвід нормотворчості, й застосування), у практиці ЄСПЛ, в тому числі й у справах громадян України, формулює пропозиції щодо доцільності запозичення відповідного досвіду для національної нормотворчості та правозастосування з питань адміністративного судочинства [442]. Зокрема, як «взірець» вирішення пропонується досвід Латвії, проаналізовано ст. 9, 13, 66 Адміністративно-процесуального закону цієї країни, які закріплюють «заборону свавілля» як елемент верховенства права [442, с. 66-67]), Однак з аналізу сформульованих пропозицій щодо внесення змін та доповнень до КАС України щодо розв'язання цього питання, зрозуміло

що акцент зроблено, насамперед, на унормуванні законності, правової визначеності, а «балансування інтересів» («справедливість») залишається поза увагою.

Цікавою з цього питання для нас є позиція Т. Фулей у її баченні застосування практики ЄСПЛ в адміністративному судочинстві щодо вимог «забезпечення «справедливого балансу» [324, с. 58-65], виправданості втручання у права, гарантовані ст. 8-11 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод [324, с. 66-70], легітимної мети [324, с. 70-71], «необхідності у демократичному суспільстві» [324, с. 71-73]. Детально аналізуючи практику ЄСПЛ щодо кожного із принципів адміністративного судочинства, закріплених у КАС України, Т. Фулей зазначає, що їх варто розглядати у поєднанні одного з іншим, у співвідношенні з принципом пропорційності як прояв «іншої вимоги права на справедливий суд» [324, с. 35] з акцентом на законність, справедливість, заборону свавілля, обґрунтованість, якість закону [324, с. 58-73].

Вважаємо, що саме відсутність унормування в національному законодавстві, зокрема у КАС України, принципу пропорційності й зумовили змістовне наповнення Рішення ЄСПЛ.

Права і свободи особи, як слушно наголошував А. Дайсі, є «основою, а не результатом права країни», а правила, що становлять конституційний кодекс, являють собою «не джерело, а наслідок прав осіб» [216]. Відтак свобода у суспільстві можлива лише за умов, коли державна влада буде обмежуватися правом та перебувати під його контролем, а також взаємодіяти з громадським суспільством у межах, визначених правом.

Право на «оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових та службових осіб» кожному гарантує ст. 55 чинної Конституції України [341]. Рівна міра відповідальності за правопорушення представниками влади – це вимога верховенства права і, якщо вона виконується, реальність верховенства права перестає бути позірною [101; 116; 203]. Фундаментальні права людини, згідно з

сучасними уявленнями, мають не тільки захищати окрему особу від всесилля держави, а й надавати меншості захист від більшості [34; 121].

Саме у верховенстві фундаментальних природних прав людини у «концентрованому вигляді» і в людському вимірі представлене вихідне правове начало. За суттю своєю, вони становлять правове першоджерело. Їхнє існування поза правом і без права неможливе, як і право немислиме без прав і свобод людини. Це – явища однієї сутності. Вони виступають як загальнообов’язковий правовий стандарт і одночасно як конституційна вимога до правової якості законів та інших нормативних актів, до організації і діяльності всіх гілок державної влади і посадових осіб [280; 308; 310]. Таке розуміння принципу верховенства права закладене і у Конституції України.

Відвертим нехтуванням принципом верховенства права, скажімо, буде порушення вимог Європейської конвенції з прав людини і Акта про права людини 1998 р. Законодавча влада має здійснюватись відповідно до наданих повноважень. Верховенство права є тоді, коли існує механізм захисту від безвідповідального виходу законодавчої влади за її межі [106; 108].

Прикладом такого підходу може бути суспільство, в якому відсутня або наявна невелика можливість прийняття рішень на власний розсуд, має високий рівень верховенства права, в той час, як суспільство, в якому більша частина рішень приймається на власний розсуд, як в Україні, має мінімальний рівень верховенства права [441].

Тому пов’язаність усіх гілок влади фундаментальними, невідчужуваними правами і свободами людини розглядається сучасною правовою теорією і судовою практикою, зокрема конституційними судами багатьох європейських країн і ЄСПЛ як безпосередній прояв реалізації принципу верховенства права [256; 311].

Недискримінація і рівність перед законом також є вимогою верховенства права. Закони мають застосовуватись до всіх рівною мірою і виконуватись послідовно. Формальна рівність забезпечує нерівне відношення у тому випадку, коли це необхідно для досягнення рівності без шкоди для принципу

дискримінації [198; 305]. Невиправдана нерівність на основі закону – забороняється, всім людям гарантується рівний і ефективний захист від дискримінації за ознакою расової належності, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичної чи іншої думки, національного чи соціального походження, народження чи іншого статусу. Рівність перед законом означає дію стосовно кожної людини однакових законів і при цьому жодна людина не має особливих юридичних привілеїв [25; 26; 120].

Реалізація права на засадах принципу верховенства права пов'язана із *принципом розподілу влади*, який передбачає існування відносно самостійних і незалежних одна від одної гілок (напрямів) влади – законодавчої, виконавчої і судової та встановлення між ними таких взаємовідносин, які унеможливили б узурпацію всієї державної влади або більшої її частини в руках одного органу держави (навіть якщо цей орган є колегіальним і обраний демократичним шляхом), а тим більше в руках однієї особи [296].

Здійснення державної влади, зокрема виконавчої, на основі принципу верховенства права, – наголошує С. Шевчук, – «...ґрунтується на п'яти основних складових елементах: відкритості, яка передбачає, що органи державної влади та місцевого самоврядування, їхні посадові та службові особи мають працювати відкрито для громадськості; участі, яка передбачає участь громадян у публічному обговоренні суспільних проблем верховенства права, доступі громадськості до повної та достовірної інформації, що є у розпорядженні публічної адміністрації, можливість оцінювати заходи з реалізації державної політики, присутності громадян на кожному етапі прийняття рішень; принцип відповідальності передбачає наявність чітко окресленої компетенції органів та посадових осіб публічної адміністрації і здатність чиновництва нести політичну та юридичну відповідальність за дії чи бездіяльність; принцип ефективності, який передбачає, що державна політика має бути ефективною, своєчасно задовольняти потреби суспільства; принцип узгодженості, відповідно до якого всі державні заходи мають бути узгоджені між собою» [265; 301].

Сьогодні доводиться констатувати, що офіційна фіксація європейських стандартів прав людини у Конституції України не перетворила їх на частину культури і ментальності українців [259]. Права людини все ще не вписалися в конкретні політичні та соціальні умови нашої країни, вони залишаються якщо й не зовсім чужими, то принаймні й не визначальними для правосвідомості значної частини населення [121; 174]. Це одна з вирішальних причин поганого стану їхнього забезпечення, дотримання та реалізації в Україні, яке ми спостерігаємо нині. Не подолане повністю як серед юристів-практиків, так і науковців скептичне ставлення до самого принципу верховенства права. І сьогодні дехто продовжує вважати його політичною декларацією, непрацюючою доктриною, абстракцією тощо. Інколи необхідність запровадження в Україні принципу верховенства права піддається сумніву через нерозвинутість і несталість у ній демократії [20].

Саме тому, для всебічної реалізації права загалом і прав людини зокрема, необхідна ціла низка змін різного плану. Ю. Білас слушно наголошує, що курс, який був взятий Україною на побудову правової держави із соціально орієнтованою ринковою економікою, вимагає введення багатьох змін у різних сферах діяльності держави та у правовій культурі громадян. Досі ми спостерігаємо, як побудована ще в минулому столітті модель держави із плановими, негуманними, владноцентристськими підходами до здійснення управління в країні досі функціонує. А поки місце зайняте та існує старий механізм, доти нема де виростати новому [55]. Державі потрібна зміна в тому, щоб «місце домінуючої в минулому ідеології «панування» держави над людиною посіла протилежна – ідеологія «служіння» держави інтересам людини» [66, с. 32; 266]. Ефективність державного регулювання та захисту прав людини безумовно залежить від того, які саме відправні ідеї покладені в основу притаманного цьому суспільству праворозуміння. Адже сукупність принципів «утворюють загальнолюдський вимір права, символізують дух права» [251].

3.2 Вплив морально-аксіологічної доброякісності законодавства на підвищення ефективності об'єктивації прав людини

Сьогодні принципи народовладдя і прав людини в національному законодавстві ще формуються, проте конституційно визнані фундаментальними цінностями правової системи [303]. Природні права людини постулюються як критерій правового характеру законів. Частиною 2 ст. 8 передбачено, що Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй [341]. На пріоритетне місце замість принципу верховенства закону вийшов саме принцип верховенства права (ч. 1 ст. 8) [341]. Він є першоосновою української правової системи, його забезпечення стало її імперативом [219], а нормам Конституції надана пряма дія. Проте деякі із зазначених чинників залишаються декларативними, що створює проблему якості національного законодавства та його гуманістичного виміру.

На думку науковців, поняття якості законодавства повинно охоплювати всю сукупність соціальних та юридичних властивостей, форм та змісту нормативно-правової бази, яка обумовлює здатність законодавства адаптуватися до сучасних змін в суспільному житті та захистити інтереси більшості громадян нашої держави [232; 312]. Отже, якість законодавства характеризується двома аспектами: змістовним (або соціальним) – це його здатність відповідати соціальним реаліям (економічним, політичним та ін.) та техніко-юридичним. – це відповідність законодавства вимогам правотворчої техніки.

Аналізуючи якість законодавства, вчені перш за все розглядають наскільки воно є ефективним. Так Н. Оніщенко вважає, що ефективність законодавства полягає у співвідношенні фактичного результату дії законодавства і тих соціальних цілей для досягнення яких це законодавство було прийнято [86, с. 3].

Ми підтримуємо думку, що під якістю законодавства потрібно розуміти ефективність правового регулювання, яка полягає у здатності вирішувати соціально-правові проблеми в суспільстві. Якість законодавства – це не лише одностороння діяльність законодавчих органів, бо навіть найдосконаліші приписи законодавства не можуть гарантувати його якість чи ефективність. Це також тісна взаємодія людини і держави, від якої залежить ймовірність задоволення інтересів громадян [217]. Головною залишається людина, бо будь-який закон мертвий, якщо він не приводиться в дію людиною. Тому, за сучасних умов формування громадянського суспільства та правової держави, в Україні поширився новий гуманістичний підхід до права [78].

Основна увага в цьому підході приділяється фундаментальним основним принципам прав людини, загальноправовим засадам суспільного і державного розвитку, приватному праву, незалежному правосуддю. Відповідно до цього підходу, всі соціальні верстви та владні структури повинні діяти і досягати своєї мети в рамках правового закону. Це нове праворозуміння і створює основу для нового розуміння усіх інших правових явищ у суспільстві [134].

Ідея абсолютної цінності людського життя, людини як такої, її честі, гідності, індивідуальної свободи і т. п., інакше кажучи, принцип верховенства невідчужуваних природних прав людини є сьогодні апогеєм розвитку права. Підтвердженням слугує ст. 3 Конституції України, в якій зазначено, що людина, її життя, честь, гідність, недоторканість є найвищими цінностями в Україні [341], і держава в основу своєї діяльності повинна покласти цю ідею. Ця ідея в правовій ідеології з'явилася не лише завдяки зусиллям фахівців-юристів. До її ствердження найбезпосередніше причетні великі філософи-гуманісти різних епох та народів, починаючи, можливо, з Протагора, Сократа, Платона, Епікура, стоїків тощо, через Європейське Середньовіччя, Новий час, Просвітництво, XIX ст. до найвідоміших гуманістів сучасності: Е. Фромма, А. Камю, А. Швейцера, М. Бердяєва, С. Франка, М. Ганді, Унамуно, Павла Іоана II та ін.

Необхідно зазначити, що під гуманізмом у філософії (від лат. *humanus* - людський, людяний) розуміється система світоглядних орієнтирів, центром яких є людина, її особистість, високе призначення та право на вільну самореалізацію. Сьогодні гуманізм став реальністю гетерогенного простору культури, зумовивши формування як концепцій загальнолюдських цінностей і цивілізованих стандартів якості життя, так і необхідності взаємодії культур, їх постійного діалогу для збереження їхньої самобутності та зміцнення тенденцій до взаєморозуміння і взаємозбагачення [443, с. 134]. Гуманізм розглядається як філософський, етичний і природно-правовий принцип, що надає людині статусу абсолютної цінності [172, с. 74].

Відповідно до позиції М. Костицького, гуманізм стверджує цінність людської особистості, людського існування, гідність, права, свободи кожної людини [78, с. 13]. А. Колодій та А. Олійник відмічають, що гуманізм – це принцип, згідно з яким вищою цінністю є самоцінність кожної людини в сукупності з її невід'ємними правами [10, с. 208]. На думку С. Погребняка гуманізм виражений свободою, справедливістю та рівністю як цінностями природного права, безперечно, є також однією з основних засад позитивного права. Це обов'язково слід враховувати під час створення, реалізації, застосування і тлумачення норм права [444, с. 136].

Необхідно зазначити, що гуманістична спрямованість є однією з визначальних рис Конституції України. Щодо державної влади, то нам імпонує позиція В. Ладиченко, згідно з якою субстанційною основою гуманістичної парадигми організації державної влади в громадянському суспільстві є принцип гуманізму як стрижневий і системоутворювальний. Цей принцип передбачає визнання цінності людини як особистості, утвердження пріоритету її інтересів у діяльності держави. Гуманізм – це орієнтація на приватні інтереси, на права та свободи людини як вищу цінність [80, с. 375]. Незважаючи на 29-річчя незалежного існування національної державності, правова система нашої країни знаходиться все ще в стадії перехідного періоду, а проблема гуманістичного виміру є чи не найголовнішою невирішеною проблемою.

Аналізуючи наукові дослідження, за причини неблагополуччя беруться зовнішні показники – зловживання, порушення, відчуження, неефективність законодавства, ріст підзаконного нормативного матеріалу тощо. При такому підході першими і очевидними вважалися кроки з «виходу із кризи», проте вони багаторазово погіршили колишні незадовільні показники правової системи: параметри злочинності, законності, правосвідомості і т. д. [236; 241].

Як видається, однією з визначальних особливостей правової системи України в останні роки є створення великої кількості різноманітних нормативно-правових актів, які не завжди супроводжуються високою якістю, що, вочевидь, є причиною низької оцінки суспільством чинної правової бази, що унеможлиблює людиною реалізацію її права.

Зазначимо однак, що у перші роки незалежності України історична необхідність вимагала високих законотворчих темпів, прийняття значної кількості правових актів. Таке становище обумовлювалося відсутністю розроблених на відповідному рівні науково-правових засад законодавчого процесу в Україні. Цей недолік продовжує залишатись і сьогодні. Його подолання слід розглядати як один з найважливіших пріоритетів юридичної науки [223; 237; 250].

В. Селіванов стверджує, що «законодавство України продовжує залишатися скоріше законодавчим масивом, складним конгломератом нормативних актів, до того ж, у більшості своїй, підзаконних, до багатьох із них відразу після прийняття вносилися і продовжують вноситися певні зміни та доповнення» [445]. Тому реальний стан вітчизняного законодавства – це показник наявності реальних суб'єктивних передумов нестабільності чинних нормативно-правових актів, що свідчить про неефективність законодавчого процесу [446].

Разом з тим у сучасних умовах дедалі більш переконливою стає теза про те, що держава може бути творцем лише законів, а не права [217]. Обґрунтованим і зрозумілим, насамперед з практичних позицій, стає і положення про те, що лише цінності природного права можуть ініціювати

прийняття найбільш досконалих, якісних та ефективних законів, які задовольняють життєво важливі інтереси і потреби людини [232]. Саме за ступенем наближеності до пріоритетних цінностей особи закони умовно прийнято ділити на правові та неправові [446].

У науковій літературі існують різні думки правознавців щодо визначення правового закону, проте більшість з них зводяться до розуміння того, що правовий закон повинен відповідати гуманістичним цінностям суспільства та природним правам людини. Так, на думку А. Грищенка, правовий закон – це нормативно-правовий акт, спрямований на реалізацію конституційних прав і свобод людини та громадянина, джерелом походження якого є суверенна воля народу, тотожна за своїми суттю та змістом гуманістичним ідеям і загально визнаним людським цінностям, а метою регулювання є забезпечення існування громадянського суспільства, демократичної, соціальної, правової держави та досягнення верховенства права [220, с. 9]. І. Колкарьова під правовим законом пропонує розуміти нормативно-правовий акт правової держави найвищої юридичної сили, який адекватно відображає у своєму змісті правову дійсність, принципи права, гарантії законності та закріплює права, свободи, законні інтереси й правові обов'язки на основі оптимального поєднання правових заборон і правових дозволів, правових заохочень і правових покарань, правових стимулів і правових обмежень [240, с. 6]. О. Скакун вважає, що, правовий закон – це законодавчий акт, створений на основі принципу верховенства права, що має на меті своїм регулюванням забезпечити розвиток людини, громадянського суспільства і держави у правових межах. Іншими словами, правовий закон – це право, що набуло офіційного, формального вираження, конкретизації та забезпечення, тобто набуло легалізованої, законної сили завдяки суспільному визнанню [17].

В інших наукових джерелах зазначається, що правовий закон – це закон, зміст якого детермінований природним правом, «правовою природою речей». У розумінні представників класичної філософії, закон є правовим тоді, коли в

його формі позасвідомий природний закон свободи стає свідомим державним законом [446].

У цьому контексті М. Козюбра серед критеріїв правових законів розглядає справедливість, «правову природу речей», відображення волі народу [176, с. 85-89]. Але визначальним чинником він справедливо вважає те, що «в концентрованому вигляді і людському вимірі правове начало представлено насамперед у вигляді невідчужуваних прав людини. Вони становлять невід'ємний компонент права. Їх існування поза правом і без права неможливе, як і право немислиме без прав людини. Це явища однієї сутності» [176, с. 92]. У нормах правових законів мають бути присутні певні елементи ідеального, соціально значущого, важливого для кожної особистості [222].

На відміну від правових законів, в законі, згідно з нормативною концепцією праворозуміння, відсутні не лише компоненти індивідуальності, але й усуваються засади ідеального [240], тобто такі закони не можуть виступати як закони правові. Разом з тим С. Погребняк зазначає, що при встановленні обмежень прав людини, законодавець повинен виходити з необхідності забезпечення справедливості, рівності, свободи і гуманізму, дотримуватися таких стандартів, як пропорційність, правова визначеність і добросовісність [228].

Таким чином, можна стверджувати, що правовий закон є формальним закріпленням права, заснованого на гуманістичних поглядах, максимальною реалізацією суспільних ідей розвинутого громадянського суспільства та правової держави. У ньому реалізуються прагнення кожної особистості до свободи, рівності, справедливості, яка є основною складовою змісту правового закону.

У суспільстві, що лише набуває параметри цивілізованого громадянського суспільства, і неправовій державі, здебільшого діють закони, які не можуть бути віднесені до категорії правових, оскільки в них відсутня цільова спрямованість на реальне забезпечення прав і свобод особистості. Найбільшу питому вагу займають в цілому ті закони, які відображають волю й інтереси

самої держави, державних органів, посадових осіб і меншою мірою – волю й інтереси суспільства і особистості [218, с. 106]. А державний інтерес дуже часто підмінюється інтересом груповим, олігархічним. Закон, що суперечить праву, не повинен бути джерелом правового регулювання, а використання державою для регулювання суспільних відносин неправових законів перебуває в прямому протиріччі з його правоохоронною функцією [240]. Лише закон, що враховує індивідуальні та суспільні інтереси, стає моральним, правовим [224].

Взагалі неправовий закон як такий, традиційно, в загальнотеоретичній юриспруденції вважається формою закріплення сваволі, тобто того, що є прямою протилежністю права. У контексті юридичного праворозуміння М. Патеї-Братасюк визначає його як «документ, виданий державним органом, який змістовно порушує принцип правової рівності, тобто не відповідає ідеї права, але є загальнообов'язковим для виконання й охороняється державною владою від порушень. Такі документи, на думку науковця, не належать до правових явищ, тому вони не повинні бути загальнообов'язковими для виконання й охороняти їх державній владі не потрібно, їх слід скасовувати або доопрацьовувати, попередньо призупинивши їх дію. Ще краще було б такі нормативні акти не приймати, створивши механізм перевірки їх на відповідність ідеї права ще на стадії проектування» [3, с. 253].

Отже, в умовах поступу до громадянського суспільства і правової держави ігнорування цінностей природного права гальмує розвиток правової основи життєдіяльності людей, перешкоджає насиченню системи права правовими законами. Лише «вбираючи» цінності природного права за допомогою правових законів, позитивне право знаходить ті сутнісні якості, які узгоджуються з інтересами і потребами особи і суспільства [20]. І тільки тоді буде можливість об'єктивно оцінити якість законодавства, адже закони створюють люди і для людей, і без людей вони реалізовуватися не можуть.

Варто зазначити, що концепція розрізнення права (правності) і закону (законності) припускає, що держава у своїй законотворчій діяльності зв'язана, *обмежена* правом. Держава не стільки за своїм розсудом («довільно») *творює*

право (є його *джерелом*), скільки *виводить* право з об'єктивно існуючої дійсності (наприклад, соціально-економічної), *формулює* право у своїй законотворчій діяльності. Держава монополізує *законотворчу* діяльність (її результат – закон), але не процес *правоутворення*. «Законодавець створює правові норми не як йому заманеться. Його розсуд обмежений об'єктивним процесом суспільного розвитку, уявленнями людей про справедливе й необхідне. Довільні, «паперові» норми, швидше за все, виявляться мертвонародженими, недіючими» [238, с. 57].

Однак в сучасних умовах спостерігається певна відчуженість від цінностей природного права, що пояснюється тим, що стереотипи позитивного права глибоко проникли в суспільне життя, стали сприйматися як звичні, неминучі, споконвічно існуючі, незамінні інструменти регулювання суспільних відносин [220]. Про органічну єдність, неподільність права і закону можна говорити лише за умови достатньої насиченості позитивного права ціннісним потенціалом природного права, звернення законів до життєво важливих інтересів, потреб, прагнень переважної частини членів суспільства [230]. Отже, для перетворення закону в закон правовий, законодавець покликаний реалізувати гуманістичні принципи права відповідно до суверенної волі всього народу як результату усвідомлення загальнолюдських цінностей.

Недосконалість нормативно-правових актів також характеризується такими термінами як «юридичні колізії», «конкуренція правових норм», «правотворчі помилки», «дефекти у праві», «правові деформації», «прогалини у законодавстві» [228]. Визначальним, на нашу думку поняттям, що впливає на якість законодавства, є колізія правових норм, що також негативно впливає і на реалізацію права. Увага держави до проблеми колізій у праві України проявляється хоча б у тому, що сьогодні пропонується дати їх нормативне визначення та юридично закріпити шляхи боротьби з ними [232]. Так, у статті 1 проекту Закону України «Про нормативно-правові акти України», поданому до Верховної Ради України народним депутатом України Ю. Мірошніченком (реєстр № 7409 від 01.12.2010 р.) зазначено, що колізійна норма – це норма

права, яка визначає порядок врегулювання колізії між нормами кількох нормативно-правових актів, якщо вони по-різному за змістом і формою регулюють одні і ті самі правовідносини. У зв'язку з цим, юридичними колізіями можуть вважатися будь-які суперечності – як між нормативно-правовими приписами, так і діяльністю, пов'язаною із їх реалізацією, застосуванням, тлумаченням та іншими видами юридичної діяльності (останні будуть проявлятися в правозастосувальних, право інтерпретаційних та інших актах) [228, с. 7].

Ми вважаємо, що визначальними серед колізій є колізії між джерелами права, які створюють передумови для наступних колізій. У національному законодавстві основним джерелом права є нормативно-правовий акт, а тому необхідно приділяти особливу увагу саме колізіям у нормативно-правових актах. Оскільки на практиці складно знайти нормативно-правові акти, які б повністю суперечили один одному, тому колізії виникають лише між окремими нормами цих актів. Саме тому усувати колізії необхідно у джерелах права [13].

Особливу увагу звертає на себе колізія між буквою закону і духом закону. Стаття 8 Конституції України закріплює, що в Україні визнається і діє принцип верховенства права [341]. Водночас доктринальне розуміння верховенства права – це пріоритет природного права, в основі якого лежить комплекс невід'ємних прав і свобод людини над юридичними регуляторами [307]. Видається, перед нами факт недотримання належним чином такої вимоги нормотворчої техніки як відповідність юридичної норми аксіологічним орієнтаціям суспільства [245]. Так чи інакше, але такі неузгодженості не мають допускатися правотворчими суб'єктами. Якщо цю колізію можна усунути через внесення змін до нормативно-правового припису чи шляхом його офіційного тлумачення, то подолати у процесі застосування складно, оскільки розуміння верховенства права правниками є різним і змінюється з часом.

Зауважимо, що знеособлене та очищене від соціальних характеристик розуміння права, яке беззастережно панувало у вітчизняному правознавстві, фактично зводилося до механістичного та спрощеного бачення його сутності та

змісту. Звідси висновок про те, що правова норма може бути байдужою до того, що конкретно дозволяється чи забороняється вчиняти, а можливість її примусового виконання – до змісту тих можливостей та обтяжень, якими вона наділяла учасників суспільних відносин [247; 248]. Фактично роль права зводилася до забезпечення примусового механізму виконання будь-яких рішень. Державний примус кваліфікувався «первинною властивістю права», а саме право – своєрідною «матеріалізацією» психологічного примусу, який забезпечувався силою зовнішнього впливу (зовнішнього примусу) за посередництвом публічної влади [244; 235]. Проте проблема праворозуміння, як наголошує М. Козюбра, за своїм змістом не може обмежуватися лише механістичним підходом, оскільки вона безпосередньо пов'язана з ціннісними орієнтирами суспільства, правами і свободами людини і громадянина, якістю законодавства, утвердженням принципу верховенства права [447].

Дж. Остіном, Г. Шершеневичем, іншими легістами вважалося, що «будь-яка норма є наказ (...) ми надаємо найменування правових тільки тим нормам, дотримання яких приписується під загрозою, що виходить від держави». З погляду такої логіки навіть норми, виражені у дозвільній формі, «дійсно містять наказ», оскільки іншій стороні відповідно наказується виконувати або не виконувати певні дії [448, с. 281-283].

У межах такого підходу ухвалення закону як наказу, що підлягає беззаперечному виконанню, виглядає своєрідним підсумком правового впорядкування суспільних відносин: недоліки «поганих» законів «вирішуються» завдяки прийняттю нових, «кращих». Натомість кількість законів зростає, вони стають все більш деталізованими та суперечливими, що створює підґрунтя для виникнення специфічного для сучасного стану розвитку держави і права феномену «надмірної юридизації». Не виглядають несумісними у межах такого праворозуміння і пропозиції ухвалювати «закони про виконання законів» [88, с. 88]. Саме тому закони, особливо в сучасний період, дуже часто виправляються, доповнюються та суттєво змінюються.

Зазначимо однак, що сьогодні правове поле продовжує сприйматися суспільною свідомістю та відтворюватися правовою наукою переважно як однобічний вплив на суспільство. В юридичній літературі, особливо на рівні галузевих досліджень, нині переважає визначення права як «сукупності норм права, встановлених або санкціонованих державою» [118; 184; 186; 188; 193; 194; 195]. Тому правознавство, яке покликане за своїм призначенням бути наукою про місце та роль права, зводиться до законодавства, що не може бути одним і тим самим за своїм визначенням [84]. Для подолання такого становища позитивістський підхід на сучасному етапі розвитку правової науки має поступитися пріоритетністю на користь інших методологій, які здатні більш глибоко зануритися у нову правову реальність, виробити критерії її оцінки, зумовлені сучасними викликами.

Визнання прерогативи держави, заснованої на її монополії на примус для дотримання закону, не обов'язково передбачає монополію держави на визначення змісту права [37; 41]. Як приклад, сьогодні актуальною є проблема реалізації соціально-економічних прав людини у контексті верховенства права [153; 313]. Фактом є те, що Україна зазнала найсильнішого соціально-економічного впливу світової фінансово-економічної кризи порівняно не лише з розвинутими європейськими державами, а і з більшістю держав, колишніх членів СНД. Тут простежується чіткий зв'язок між нестійким суспільним розвитком і прорахунками у реалізації верховенством права, з яким безпосередньо пов'язаний соціальний та економічний прогрес і сучасного глобального світу, і кожної національної держави. Як приклад, у 2019 році до Уповноваженого з прав людини надійшло понад 3 246 повідомлень про порушення прав людини у сфері соціального захисту. При розгляді звернень громадян було виявлено як індивідуальні, так і системні порушення прав і свобод людини і громадянина, усунення значної частини їх потребує внесення змін до законодавства [437].

Варто погодитися з думкою М. Козюбри, що першою вимогою до утвердження в суспільстві верховенства права є те, що природні, невід'ємні і

невідчужувані права і свободи людини набувають вирішального значення у відносинах між нею і державною владою [271]. З цього постає питання: чи всі права людини є рівнозначними. Зі змісту Конституції України випливає, що, на думку вітчизняного законодавця, соціально-економічні права є такими ж цінними як особисті чи політичні [88]. Наприклад, «право на достатній рівень життя» ставиться поряд із «правом на життя». Більше того, розширене закріплення соціально-економічних прав зосереджено у ст.ст. 41-53 Конституції України [341], зміст яких істотно відрізняється від європейських соціальних стандартів. Такий підхід означає поширення на цей блок прав людини принципу верховенства права, зокрема загальних конституційних прав людини.

Ч. 1 ст. 22 Конституції України встановлює: «Права і свободи людини і громадянина, закріплені цією Конституцією, не є вичерпними» [341]. «Невичерпність» означає, що принаймні перелік прав людини не вичерпується назвою тих прав, які закріплені в Конституції. Це відображає природно-правове розуміння сутності прав людини як таких, які має людина за фактом народження і які не залежать від їх юридичного закріплення державою [449].

Особливість вітчизняного підходу полягає в тому, що таке природно-правове розуміння прав людини поширене не лише на політичні і особисті права, а й на інші права, визначені Конституцією, в тому числі і соціально-економічні. Прикладення принципу «невичерпності» до соціально-економічних прав може мати катастрофічні наслідки для економічної і соціальної системи будь-якої держави, незалежно від її економічних ресурсів [88].

Ч. 2 ст. 22 передбачає, що «Конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані» [341]. У такий спосіб чітко встановлено, що і передбачені Основним Законом соціально-економічні права не можуть бути скасовані, тобто заборонено дії щодо раціоналізації їх переліку чи змісту в самому тексті Конституції.

На нашу думку, законодавець не врахував своєрідності соціально-економічних прав людини. Це право людини відновити мінімальні позиції у

соціально-економічній сфері, втрачені внаслідок життєвих обставин, шляхом надання державою соціального захисту та матеріальної допомоги, перерозподіляючи економічні ресурси. Саме тому ці права людини пов'язані з обсягом прав інших людей, оскільки відображають можливість людини «отримати благо», а не можливість на певну поведінку. Держава, яка закріплює в правових нормах «право на благо», фактично бере на себе правове зобов'язання щодо його вилучення в інших суб'єктів, які здобули його своєю працею. Тому простежується чіткий взаємозв'язок між фактом надання «права на благо» одним і фактом його обмеження для інших, чого не вимагають інші блоки прав, які не пов'язані з вилученням матеріальних благ в іншій особі, такі як свобода віросповідання чи право на об'єднання в політичні партії.

Соціально-економічні права, як правило, визнаються лише за категоріями осіб, які належать до соціально вразливих і не є правами, якими наділені всі суб'єкти. Проте в умовах демократичної політичної системи простежується постійне розширення як обсягу соціально-економічних прав, так і переліку їх суб'єктів завдяки обміну політичної підтримки і економічних очікувань [123; 153].

Обмеження адресатів соціальної допомоги характерне і для документів Європейського Союзу (далі – ЄС) із прав людини. Для прикладу, визначені у Хартії Європейського Союзу про основні права людини від 7 грудня 2000 року соціально-економічні права, спрямовані на створення гарантій насамперед щодо соціальних груп, які перебувають у несприятливих умовах і тому потребують захисту з боку суспільства: дітей (ст. 24), осіб похилого віку (ст. 25), інвалідів (ст. 26). Захист слабких, знедолених – саме цей етичний принцип набуває в зазначеній Хартії юридичного виразу [405].

Лише соціально-економічні права пов'язані з перерозподілом виробленого в суспільстві національного доходу, а отже – з обсягом такого національного доходу і рівнем його перерозподілу. Ці два ключових поняття реально визначають рівень реалізованості соціально-економічних прав, а не їх юридичні гарантії. Рішеннями судових інстанцій неможливо домогтися здійснення того

чи іншого права з цього блоку, якщо відсутнє відповідне ресурсне забезпечення. Однак Конституція України не містить застережень стосовно обсягу соціально-економічних прав, зокрема щодо їх зв'язку з економічними ресурсами держави. А Конституційний Суд України, враховуючи модель конституційного правосуддя в Україні, не вправі, за власною ініціативою збалансувати кількісні і якісні параметри соціально-економічних прав і способи їх реалізації. Проте у міжнародних документах, які закріплюють соціально-економічні права, такі застереження існують. Наприклад, у ст. 22 Загальної декларації прав людини від 10 грудня 1948 р., в якій передбачено право на соціальне забезпечення, таке застереження встановлено словами – «відповідно до структури і ресурсів держави» [403].

Сьогодні особливого значення у процесі вивчення економічного питання набуває інститут реалізації права на підприємницьку діяльність [152].

Основні принципи і засади державної політики щодо захисту прав та свобод людини в економічній сфері закріплені у Конституції України. Із права на підприємницьку діяльність (ст. 42 Конституції України) випливає, що суб'єкт (людина, громадянин, особа без громадянства, іноземець) мають право на здійснення такої діяльності та можуть застосовувати різні форми її реалізації [239]. Роз'яснення цього положення містяться у ЦК України, а саме: ст. 50-54 регулюють загальний порядок зайняття підприємницькою діяльністю фізичної особи, а ст. 84-86 – здійснення підприємницької діяльності юридичними особами [345]. Реалізацію економічних прав і свобод людини в Україні частково деталізує спеціальний нормативно-правовий акт – Закон України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань» від 15 травня 2003 р. № 755-IV [450]. Стратегічні та тактичні кроки щодо захисту та гарантій прав і свобод людини в Україні, європейські засади розбудови української державності закріплені у Законі України «Про засади внутрішньої та зовнішньої політики» від 01 липня 2010 р. № 2411-VI [451]. Проте питання реалізації комплексу економічних прав людини та громадянина й досі є дискусійним, а реальний стан економіки країни

засвідчує про необхідність оновлення законодавства у сфері підприємницької діяльності.

Проблема гуманістичного виміру національного законодавства лежить і в площині удосконалення правосуддя [226]. Безперечно метою правосуддя є захист прав і свобод людини. Ця теза сьогодні набула цілком аксіоматичного характеру, закріплена на рівні закону. Стаття 2 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» подає норму: «Суд, здійснюючи правосуддя на засадах верховенства права, забезпечує кожному право на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією і законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України» [406], хоча ще кілька десятиріч тому у вітчизняній юридичній літературі суди розглядалися виключно як складові державного апарату, що здійснювали одну з форм державного примусу у вигляді правоохоронної діяльності.

Разом із тим у практиці ЄСПЛ порушення «розумного строку» є питанням, з яким чи не найчастіше зустрічається цей Суд. Так, в інформаційному листі «Щодо рішень Європейського суду з прав людини, які набули статусу остаточного» від 26 квітня 2013 р. № 631/12/13-1316 зазначено, що аналіз виконання рішень ЄСПЛ в Україні свідчить, що проблеми, які призводять до порушення вимоги здійснення судового розгляду справ у розумний строк, пов'язані, зокрема, із тривалим розглядом справи апеляційним судом, неодноразовими відкладеннями судових засідань з різних причин, оскарженням заявниками рішень суду, які відповідно до норм національного законодавства не підлягають оскарженню. Наприклад, у Рішенні ЄСПЛ у справі «Алпатов та інші проти України» (заява № 7321/05 та 107 інших заяв) від 18 грудня 2012 р. (4 лютого 2013 р. до рішення були внесені зміни відповідно до правила 81 Регламенту ЄСПЛ) 17 було зазначено, що ЄСПЛ оголошує прийнятними скарги заявників за п. 1 ст. 6, ст. 13 Конвенції та за ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції щодо тривалого невиконання рішень, ухвалених на їхню користь [440].

Отже, наявність суттєвих недоліків у національній системі судочинства підтверджують рішення ЄСПЛ щодо України, в яких констатуються системні порушення, зокрема ст. 6 Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод, яка регламентує право кожної людини на розгляд справи судом упродовж розумного терміну [344]. Вказане підтверджується Вищим адміністративним судом України.

Разом з тим правову плутанину створюють також прогалини у праві, а спроба діяти за аналогією закону чи аналогією права гальмується непрофесіоналізмом суб'єктів правозастосовної діяльності [410, с. 98-99; 328].

Фактом залишається те, що в Україні низька якість законодавства зумовлена його невиконанням [260]. На цьому під час круглого столу в УНІАН наголосив керівник торгово-економічного відділу Представництва ЄС в Україні Ніколас Бердж «Проблема України не в тому, що немає нового законодавства у сфері захисту прав інтелектуальної власності, а в тому, що нинішнє законодавство, а воно є цілком прийнятним, не виконується. Правоохоронні органи, митниця, судова система – не виконують свою роботу у сфері захисту прав інтелектуальної власності на належному рівні. В Україні багато молодих людей, розумних і освічених, з прекрасними ідеями, але вони змушені залишати країну, тому що не відчують захисту. Те саме з інвесторами. Вони не квапляться вкладати кошти в галузі hi-tech, тому що немає впевненості в тому, що інтелектуальні права будуть належним чином захищені. Тому Україні потрібна тверда політична воля, щоб ці питання були визнані і вирішені» [452]

Отже, в Україні одним з найбільш проблемних питань, яке потребує системних державних рішень, – виконання законів всіма гілками влади. Сьогодні Україна входить до числа країн, де право інтелектуальної власності захищене найгірше, і цей процес потребує постійного моніторингу.

Подолати ці недоліки необхідно за допомогою системної правової політики, яка змогла б подолати конфлікт інтересів та забезпечити розгляд, прийняття та реалізацію багатьох базових законів, які були б спрямовані ефективно та раціонально врегульовувати суспільні відносини. Проте через

постійну політичну невизначеність – політизується все, а ідея деолігархізації влади залишається на рівні теоретизування.

Крім того, правовий прогрес, до якого прагне Україна, здійснюючи запровадження в життя ідеї створення громадянського суспільства та демократичної, соціальної, правової держави, може бути реальністю лише за умови, що політична і правова реформа поєднуюватиметься з формуванням правової культури українського суспільства, усіх його соціальних груп [235; 236]. Саме юридична норма має розглядатися як одна з основних цінностей правової культури суспільства. Разом з тим саме зріла правова культура суспільства неминуче породжує законодавчу систему, побудовану на правових засадах, зокрема на принципі верховенства права, однією із складових якої є правовий закон.

Найважливішим інститутом для формування суспільної правосвідомості та правової культури є правове виховання, яке передбачає осмислення взаємовпливу та взаємообумовленості суспільства та держави [453].

Проте правова свідомість населення ще зберігає деякі залишки системи соціалістичної. Доправова свідомість населення, яка сформована за радянських часів, сьогодні посилюється ще й умовами системної економічної і соціальної кризи українського суспільства. У масовій суспільній свідомості України, як зазначає М. Козюбра, «продовжують домінувати уявлення про право виключно як про знаряддя політики, інструмент примусу, зведену в закон волю, якщо не якогось окремого пануючого класу, то принаймні керівної частини суспільства» [242, с. 29]. Тому, така концепція права потребує докорінного теоретичного та методологічного переосмислення на засадах гуманізму, визначальної ролі загальнолюдських цінностей тощо.

І останнє на чому варто наголосити. Вагомою причиною, яка значною мірою звужує правову законодавчу базу українського суспільства, негативно впливає на її стан та реалізацію права, є конституційна неврегульованість політико-владних відносин у країні. «За великим рахунком, зазначає Г. Васильєв, у Конституції закладено скоріше не баланс, а конфліктність

виконавчої та законодавчої гілок» [454, с. 3]. Це певною мірою зумовлено тим, що Основний Закон є результатом політичного компромісу, який відображав реалії суспільно-політичного і правового життя, зокрема гостре політичне протистояння полярних сил та авральний режим заключного етапу конституційного процесу.

Відсутність законодавчих механізмів системи стримувань і противаг закладає правові засади дисбалансу владних відносин, механізми гальмування демократичних принципів в діяльності всіх органів державної влади, прозорості їх діяльності, суттєво звужує динамізм процесів правового прогресу суспільства. У зв'язку з цим В. Тацій слушно зауважує, що «...конституція не може бути незмінною, якщо її приписи не дають можливості розкрити потенціал народовладдя, є недосконалими або ж належним чином не деталізовані на рівні конституційного й поточного законодавства і тому не можуть ефективно застосовуватися у практичному житті» [455].

Отже, для того, щоб право ефективно виконувало покладену на нього соціальну місію, виправдовувало, закладені в ньому, суспільні очікування, воно, перш за все, повинно відповідати виробленим і адресованим до нього теорією і практикою таким вимогам: науковою обґрунтованістю і незалежною якістю законів, їх системною узгодженістю з нормами і принципами міжнародного права, відповідало правовим принципам справедливості і гуманізму, захисту прав і свобод людини, її честі і гідності, реального забезпечення місця людини як вищої соціальної цінності.

3.3 Значимість правової світоглядно-мисленнєвої зрілості громадянського суспільства у втіленні в життя ідеалів права

У попередньому розділі ми наголошували на тому, що шляхом реалізації права здійснюються суб'єктивні права і обов'язки, без реалізації суб'єкти права не можуть втілити правові норми у життя, а нереалізоване право втрачає свою роль соціального регулятора.

Людина у світ права потрапляє лише як суб'єкт права, носій прав і обов'язків, оскільки суб'єкт права є завжди суб'єктом конкретних правовідносин із притаманними йому правами і обов'язками: громадянин, виборець, приватний підприємець тощо [54]. Своєю діяльністю, у процесі соціалізації людина пізнає реальний зміст правових норм і державно-правових настанов. За необхідності втілення у життя своїх інтересів, вона формує цінності і настанови, які пов'язані з правовою сферою, надає їм керівне або принаймні орієнтаційне значення [287]. Ця орієнтація дає можливість усвідомлено і водночас індивідуально підходити до питання адаптації до правових інститутів і правових відносин, до реалізації своїх прав і обов'язків.

Усвідомлюючи і реалізуючи свої права, людина виступає суб'єктом права, що характеризує її як дієздатну, правоздатну і деліктоздатну особу, оскільки цілі правової системи обумовлені цілями суб'єктів права [65; 87]. Саме суб'єкти права використовують право для досягнення своїх цілей, а не навпаки. Це є аксіоматичним твердженням, адже для права основоположною регулятивною конструкцією є «суб'єктивне право – юридичний обов'язок – відповідальність», яка має сенс лише у зв'язку з діяльністю конкретних людей [203].

Проте С. Архіпов вважає, що поняття суб'єкт права є багатоаспектним явищем, яке не можна зводити до формальної право- і дієздатності. Його доцільно розглядати як правову особу, як правову волю, як єдину сукупність правових зв'язків, відносин, як цілісну систему правових уявлень, почуттів, емоцій; як вищу соціально-правову цінність (що визначає всі інші цінності у праві), як правового діяча – джерело юридичної діяльності, від якого виходять правові акти, юридичні дії тощо. Безліч характеристик не суперечать єдності цього поняття, яке можна визначити наступним чином: суб'єкт права є сукупністю укладених у спеціальну юридичну форму (у форму юридичної особи або індивіда), правових властивостей людини. Особливою здатністю суб'єкта права, наголошує науковець, є здатність здійснювати правову діяльність у правотворчості та реалізації своїх прав та обов'язків [54, с. 94, 145].

Отже, реалізація права носить суб'єктивний характер, оскільки суб'єктом реалізації є людина, яка свої права і обов'язки може задовольнити тільки у процесі здійснення реалізації права.

Сьогодні в Україні відбуваються кардинальні державно-політичні, соціально-економічні та правові зміни, що характеризують етап творення громадянського суспільства. Цей етап вимагає нових підходів у вирішенні фундаментальних проблем правореалізації, формування моральних і правових ідеалів суспільства, високої правосвідомості та сучасного правового мислення. «У нових реаліях сьогодення, зазначає М. Братасюк, старий спосіб мислення вже не вирішує проблем людини щодо реалізації її прав. Щоб стати стимулюючим чинником сучасного розвитку, правове мислення повинно реагувати на постійно змінювану реальність, на запити сучасної людини» [456, с. 152]. У контексті сучасного розвитку суспільства, з'являється все більша залежність процесів від креативного потенціалу людини, її діяльності, здатності її реалізувати свої права. Тому актуальним стає дослідження правового мислення, що зумовлюється базисними змінами сучасного суспільства, які сприяють самореалізації активно діючого суб'єкта суспільних відносин.

Так, В. Копейчиков характеризує правове мислення як процес опосередкованого та узагальненого відображення правових явищ у їхніх істотних властивостях, зв'язках і стосунках [11]. О. Скакун під правовим мисленням розуміє вищу аналітичну здатність особи опосередковано і узагальнено за допомогою понять, суджень, умовиводів, що фіксуються словами, відображати істотні закономірні зв'язки дійсності, вирішувати соціально-правові суперечності [17]. Деякі науковці характеризують правове мислення як соціальний фактор, який опосередковує дію права та механізми формування правомірної поведінки [15], як тлумачення норм права, коли з одних думок виводяться інші, які містять нове знання – знання про зміст норм права [43], як результати регулятивної й ідеологічної дії права на свідомість та поведінку учасників реалізації правових норм, що не вкладається у рамки

правового регулювання [160]. З наведених визначень «простежується інерція старих кодів, схем мислення, старих стереотипів, ідей та принципів, а тому необхідність відмови від них і заміни цього мислення іншим, сучасного типу, є дуже на часі» – зауважує М. Братасюк [456, с. 152].

Нове розуміння правового мислення характеризує його як найвищу аналітичну можливість особистості, як суб'єкта правовідносин, який функціонує та розвивається у руслі духовно-практичного вирішення різноманітних соціально-правових протиріч, як феномен духовного світу людини, як світоглядно-правова система координат, у масштабах якої формується позитивно-стійке ставлення особистості до права, як до ідеї повинного, випрацьовується повинне, бажане ставлення людини до навколишнього світу [273].

Тому можна вважати, що об'єктом пізнання правового мислення, як і інших елементів правової сфери духовного світу людини, є правова реальність, завдяки якій людина зіставляє думки, тобто судить, робить умовиводи, з одних думок виводить інші, в яких міститься нове знання.

Крім того, пізнання правової реальності здійснюється з розуміння сутності ціннісно-ідеальних основ буття, які відіграють роль моральних критеріїв соціальної організації суспільства. Ми поділяємо думку відповідно до якої, «правове мислення – це активний процес безпосереднього та опосередкованого сприйняття правової реальності в чуттєво-мисленневих образах, в поняттєвому вираженні. Це інтелектуальна активність в правовій сфері, що проявляється в осягненні смислу права, в праворозумінні, його інтерпретації, правозастосуванні тощо» [456, с. 154].

З огляду на сказане можна вважати, що предметом правового мислення є пізнання світу права, здійснюване відповідно до ціннісно-ідеальних основ буття. Результатом зазначеної діяльності є розроблення правової ідеї, в параметрах якої, за активною участю правової свідомості, правового світогляду, правового менталітету, правової культури здійснюється соціально-

правова організація життєдіяльності особистості та суспільства, що забезпечує реалізацію права [252; 273].

Сьогодні реальною вимогою часу є пріоритет права над політикою сваволі влади, що визначає устрій правової держави. Реалізація принципів правової держави, яка фактично обмежує себе правами і свободами людини, верховенства права як загально-гуманістичної цінності призводить до розширення сфери приватно-правового регулювання, які виникають переважно між суб'єктами громадянського суспільства, забезпечуючи умови його функціонування і дозволяють повноцінно реалізувати права громадян [144].

За сучасним розумінням громадянське суспільство є суспільством з розвиненими соціально-економічними, політичними, духовними та іншими відносинами і зв'язками, яке взаємодіє з державою та функціонує на засадах демократії і права [168, с. 151]. Це система самостійних і незалежних від держави суспільних інститутів та відносин, що забезпечують умови для реалізації приватних інтересів та потреб індивідів і колективів, для життєдіяльності соціальної і духовної сфер, їх відтворення та передачі від покоління до покоління. Це середовище, у якому сучасна людина законним шляхом задовольняє свої потреби, розвиває свою індивідуальність, усвідомлює цінності групових акцій і суспільної солідарності [140; 145; 149].

Отже, найпоширенішим підходом до розуміння громадянського суспільства є його ототожнення з позадержавною сферою соціуму, що має такі ознаки: демократичність, відкритість, плюралізм, свобода вибору, пріоритетність права.

Оскільки громадянське суспільство існує водночас як у політико-правовому, так і в культурному вимірах, його характеризують як суспільство правових осіб, «в якому реалізовано принцип панування права, тобто всі суб'єкти підкоряються праву не за примусом, а за переконанням, правова реальність, що існує у суспільстві, дозволяє їм безперешкодно виражати свою думку, приймати власні рішення, почувати себе самостійними і незалежними від волі держави» [179, с. 257]. Головними компонентами або умовами його

існування є неінституційні, засновані на принципі автономії розуму: правова людина – автономна особа, як суб'єкт права, «витребувач» права; правова свідомість як цільова ціннісна установка на безумовне визнання прав людини і неупереджена думка як комунікативна умова існування [179].

Саме тому категорія «громадянське суспільство» передбачає появу людини, яка усвідомлює себе незалежною та активною особистістю, що наділена певними правами та свободами, можливістю самостійно та відповідально брати участь у тій чи іншій формі в житті суспільства та держави, відповідати за вибір своєї поведінки під захистом права та здійснювати своє право на самореалізацію [457]. Як суб'єкт правового суспільства «вона одягнена в мундир громадянина». Громадянин, «на відміну від просто підданого, має можливість і здатність свobodного вияву своєї волі. Він наділений громадянською відповідальністю, а його правосвідомість принципово відрізняється від простої законслухняної свідомості члена неправового суспільства» [179, с. 315-316]. Тому основні характеристики, що стосуються людини, зокрема її природного суверенітету, свободи і незалежності, переносяться і на громадянське суспільство, яке розглядається як добровільна асоціація вільних і незалежних індивідів і, отже, має бути суверенним, вільним і відкритим [458].

У громадянському суспільстві людина розглядається як одиниця певної функціональної єдності, носій ролевих навантажень та властивостей. У першій субстанційній якості вона виступає суб'єктом моральної поведінки, у другій – правової. Тобто мораль є законом єдності людей як «божих створінь», право – законом політичної функціональної доцільності. Моральна поведінка орієнтована на свідоме добровільне (навіть превентивне) врахування іншого інтересу за рахунок обмеження власного. Право, навпаки, виступає зовнішнім регулятором (примусовим обмежувачем) приватних домагань у випадку конфлікту чи конкуренції інтересів. Мораль орієнтує на «твою» користь, право відстоює «мою».[459, с. 189].

На відміну від природи, де діють несвідомі сили, в громадянському суспільстві «балом править» людина, індивід, носій приватних інтересів і потреб, для задоволення яких він має здатність до свідомої діяльності, до прагматичного вирішення економічних, політичних та соціальних проблем спільно з іншими людьми [146; 149]. Тому сьогодні, коли відбувається розбудова українського громадянського суспільства, все більш актуальною стає проблема виховання автономної особистості, здатної самостійно брати участь у суспільних справах: ініціативної, самостійної, з почуттям власної гідності, здатною реалізовувати своє право.

Реалізація права не є можлива як без внутрішньої свободи, так і зовнішньої свободи дій (п. 2.1, 3.1), тому ключовими цінностями правового мислення громадянського суспільства виступають *свобода* як умова і спосіб реалізації права, що обтяжена мірою персональної відповідальності, та право як міра справедливості [145; 231].

«Тільки в суспільстві, – констатує І. Кант, – і саме в такому, в якому членам його надається якнайбільша свобода, а отже, існує повний антагонізм і, попри це найточніше визначення й забезпечення свободи заради сумісності її з свободою інших, – тільки в такому суспільстві може бути досягнута найвища мета природи: розвиток усіх її потенцій, закладених у людство; при цьому природа бажає, щоб цю мету, як і всі інші, йому доручені, воно виконало самостійно» [460, с. 12-13].

У межах громадянського суспільства свобода проявляється не так, як у межах держави, де людина заявляє про себе як істота пасивна, безпорадна, оскільки вона є об'єктом уваги й маніпулювання, піклування й покарання [145]. Свобода є фундаментальною цінністю для людини, яка визначає сутність людини, що складається з її здатності мислити і діяти відповідно до своїх намірів, бажань та інтересів, а не внаслідок якогось примусу. О. Бандура зазначає, що у громадянському суспільстві право людини на особисту свободу обмежується правом інших. ... Тут діє принцип «бути у самому собі іншим – первинний сенс ставлення до іншого» [461].

У сучасній Україні питання відносин суверенної влади і свободи індивіда у суспільстві, вираженням яких є відносини «держава-громадянське суспільство», актуалізувалося після «Помаранчевої революції 2004 року. Ідеї прав людини, конституціоналізму, партнерських відносин «громадянин-влада», громадянської гідності набули для значної кількості громадян реального змісту, а не суто декларативного характеру, що і накопичило протестний потенціал [206]. Проте, патерналістські відносини між державою та громадянським суспільством в Україні ще досі є досить відчутними.

Пріоритетною цінністю правового мислення громадянського суспільства є *справедливість*, яку можна розуміти як прагнення діяти відповідно до прав і обов'язків, віддаючи кожному своє і забезпечуючи умови для реалізації права кожного. Згідно з Ульпіаном, (Д.1.1.1.10) «справедливість – це постійна і невинна воля наділяти кожного його правом» [377, с. 41-42]. Вона такою є і з точки зору людської чесності, це цінність, яку не можна вивести з ніякої іншої цінності. Вона є певним моральним мінімумом, який люди повинні визнавати як борг одного щодо іншого [251]. Дж. Роулз зазначає, що «конституційна теорія громадянської непокори ґрунтується цілком на концепції справедливості» [178]. Саме тому в українському суспільстві на несправедливість люди реагують обуренням і протестами.

Сьогодні у сучасному світі дедалі більше поширюється думка про первинність справедливості серед усіх інших властивостей соціальних інститутів: «Справедливість – це перша чеснота суспільних інститутів, так само як істина - перша чеснота системи думки, – стверджує Дж. Роулз. Вченим сформульовано два принципи, які покладено в основу цих інститутів («базисних структур суспільства»). Відповідно до першого з них, кожна людина має право на свободу, яка суміщається зі свободою інших людей. Згідно з другим, соціальна і економічна нерівність мають бути організовані так, щоб: 1) від них можна було б очікувати переваги для всіх; 2) доступ до статусів і посад був відкритий для всіх [178]. При цьому Дж. Роулз підкреслює, що перший принцип справедливості (принцип свободи) має пріоритет перед

другим принципом (принцип відмінності). У сучасній Україні зазначене поки що є недосяжною мрією. Чого тільки варті конкурси на посади до Верховного Суду України, Антикорупційного суду України [332], прокуратури України. Незважаючи на найширший плюралізм думок і поглядів, на перспективи розвитку українського суспільства, саме практичне здійснення ідеї справедливості, на нашу думку, здатне згуртувати основну частину громадян України.

Справедливість як фундаментальна цінність громадянського суспільства одночасно постає й основним критерієм легітимності права і державної влади. «Поняття справедливості пов'язане з уявленнями про державу як право, котре служить мірою справедливості і є регулюючою нормою політичної системи» - зазначав Арістотель свого часу [211, с. 38].

Ферментною цінністю людського спільного життя, від здійснення якої багато в чому залежить реалізація права та все суспільне життя громадянського суспільства, є справедливість у формі правосуддя [128]. Право на справедливий судовий розгляд вважається європейським, яке закріплено у ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року [344] та національним – ст. 7 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» стандартом правосуддя: «Кожному гарантується захист його прав, свобод та інтересів у розумні строки незалежним, безстороннім і справедливим судом, утвореним законом» [406]. Відповідно до прецедентної практики, Суд у термін «суд, встановлений законом» у ст. 6 Конвенції [344] спрямований на гарантування того, «що судова гілка влади, у демократичному суспільстві, не залежить від органів виконавчої влади, але керується законом, що приймається парламентом». Фраза «суд, встановлений законом» поширюється не лише на правову основу самого існування «суду», але й дотримання таким судом певних норм, які регулюють його діяльність [181].

Оскільки право людини на справедливий суд є фундаментальним, воно не повинно бути декларативним, а має ефективно застосовуватися на практиці [138; 261; 285; 326; 331; 324]. Проте судова реформа в Україні ще не завершена,

тому реалізація права на справедливий суд ще в далекій перспективі. Українські науковці відзначають, що останнім часом українські суди все більше звертають увагу на практику ЄСПЛ, посилаючись на неї у своїх рішеннях [267; 324]. Окрім того, національним законодавством визначено, що практику мають вивчати та активно використовувати суди всіх рівнів та юрисдикцій, у тому числі й Конституційний Суд України, як єдиний орган конституційної юрисдикції в Україні [431; 432]. Час від часу Конституційний Суд України використовує практику ЄСПЛ узагальнено, посилається на принципи, якими керується ЄСПЛ.

Варто згадати, що 2 червня 2016 р. Верховною Радою України прийнято Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» [462]. Надання Конституційному Суду України нового повноваження щодо розгляду конституційної скарги особи кореспондується із відповідною гарантією, передбаченою змінами до ст. 55 Конституції України, яка доповнена новою третьою частиною, а саме: «Кожному гарантується право звернутись із конституційною скаргою до Конституційного Суду України з підстав, установлених цією Конституцією, та у порядку, визначеному законом» [462]. Стаття 124 зазначеного закону визначає, що народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через присяжних, а також Україна може визнати юрисдикцію Міжнародного кримінального суду на умовах, визначених Римським статутотом Міжнародного кримінального суду [462].

Гарантом забезпечення рівного доступу до правосуддя, правової інформації та консультацій, посилення правової спроможності громад є система безоплатної вторинної правової допомоги, порядок реалізації якої здійснюється Законом України «Про безоплатну правову допомогу» від 02.02.2011 № 3460-VI [463]. Голова Офісу Ради Європи в Україні Мортен Енберг на відкритті заходу Координаційного центру з надання правової допомоги зазначив: «Безоплатна правова допомога є важливим елементом чесної та ефективної системи правосуддя, що базується на захисті прав людини і верховенстві права. Це основа розширення доступу до правосуддя в межах права на справедливий

суд, закріпленого у Статті 6 ЄКПЛ. І тому дуже важливим є запровадження механізмів для підвищення якості та доступності правової допомоги, гарантованої державою» [464].

Однією з важливих новел є істотна зміна юридичного статусу органів прокуратури в Україні. Із Конституції України вилучено розділ VII «Прокуратура», а приведені відповідно до міжнародних та європейських стандартів положення, що визначають юридичний статус органів прокуратури, включено до розділу VIII «Правосуддя» [341]. Запропонована зміна функцій прокуратури відповідає положенням Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, практиці ЄСПЛ у сфері кримінального судочинства та європейським стандартам стосовно функціонування органів (служби) публічного обвинувачення у демократичному суспільстві, керованому верховенством права.

Таким чином, в основі правового мислення громадянського суспільства є фундаментальні цінності: свобода, рівність, справедливість, які є основоположними принципами права, навколо яких об'єднуються люди на добровільних засадах, що забезпечує їм реалізацію їхніх прав. Справедливі мотиви громадянського суспільства, закладені в основу права, і проявляються у правовому мисленні, що забезпечує реалізацію права.

Зазначене дає підстави стверджувати, що правове мислення громадянського суспільства, яке уможлиблює реалізацію права, лежить у площині природно-правового підходу, гносеологічний аспект якого полягає в розмежуванні й зіставленні права і закону з позицій принципів справедливості і дає відповідь на питання «що є право?» в його автентичності. Справедливий зміст права міститься не лише в логічному аналізі понять, а й у визнанні того, що правова норма за своєю юридичною сутністю є справедливою: «закон є хороший тому, що справедливий, а не він справедливий тому, що хороший» [465].

У цьому аспекті природно-правове мислення виконує функцію пояснення суті та розуміння змісту права. У зв'язку з цим розв'язується завдання

виявлення принципів справедливості, ідеї та смислу права і здійснення їх філософсько-світоглядного обґрунтування. В аксіологічному аспекті здійснюється оцінка позитивного права, виходячи з уявлення про сутність права, виконується критична функція відносно закону та правопорядку в цілому. Ці два аспекти природно-правового мислення тісно переплітаються між собою, маючи на увазі справедливість як сутність права і критерій оцінки закону [73; 125; 218; 231; 233; 240].

На підтвердження С. Максимов зазначає, що сучасне природно-правове мислення означає з'ясування принципів справедливості як інстанції, що існує до державних установлень і незалежно від них. Прерогатива такого підходу полягає в тому, щоб давати критичну оцінку існуючим правовим інститутам, знаходячи одночасно момент їх узгодження (примирення) з цінностями, що змінилися, та історичними тенденціями [466, с. 164]. Можна сказати, що сутність природно-правового мислення полягає у філософській і, насамперед, моральній критиці права та держави, у процесі якої відбувається вимір правових і державних відносин на відповідність їх суті та змісту. Таким чином, ця критика спрямована на легітимізацію і обмеження права та держави.

Отже, цінність природно-правового мислення характеризується опорою на моральні принципи, а також категорії справедливості, рівності, свободи та людської гідності. Законодавець під час створення нових правових норм повинен виходити з зазначеного розуміння права та природних прав суб'єктів права [224; 237; 247; 351]. Проте, на наше переконання, право обов'язково повинно мати нормативний характер, орієнтири і систему внутрішніх обмежень, заснованих на загальнолюдських цінностях, оскільки лише за таких умов стане можливим створення надійного імунітету від правотворчого та правореалізаційного свавілля [230; 245; 250].

Варто зазначити, що громадянське суспільство є спільністю вільних, рівноправних людей та їх об'єднань із високим рівнем індивідуальної та колективної правової свідомості, в якому ідея права набуває як глибокого осмислення, так і практичного втілення [144]. На значенні правосвідомості

наголошує В. Тимошенко, яка зазначає «Можливості самоорганізації суспільства, як і розвиток демократії, реалізація прав і свобод людини і громадянина значною мірою визначаються *правосвідомістю населення*» [149, с. 15]. Завдяки розвинутій правосвідомості, людина громадянського суспільства здатна осмислювати та оцінювати правову дійсність, яка її оточує, приймати рішення та вчиняти дії, які мають правові наслідки [40; 113; 140]. Від демократизації правосвідомості залежить розвиток правового мислення.

Високий рівень громадянської правосвідомості сприяє налагодженню ефективного діалогу між громадянами та державною владою. Важливу роль у цьому відіграє громадянська правосвідомість представників органів державної влади, оскільки вся їхня професійна діяльність повинна бути побудована на відповідному сприйнятті та належній оцінці інтересів суспільства та держави. Недаремно вітчизняне законодавство у ч. 2 ст. 1 Закону України «Про державну службу» від 10.12.2015 № 889-VIII визначає державного службовця лише громадянина України [467]. Українські реалії говорять про те, що в нашій державі необхідно досить гостро поставити питання про запровадження заходів підвищення рівня правосвідомості державних службовців, які вступають на державну службу.

Поряд з цим існує ще одна проблема у взаємовідносинах особи і держави, яка безпосередньо пов'язана із громадянською правосвідомістю – це проблема подвійного громадянства. Так, ст. 4 Конституції України [341] та ст. 2 Закону України «Про громадянство України» від 18.01.2001 № 2235-III [468] закріплено єдине громадянство, яке передбачає як неможливість існування громадянства адміністративно-територіальних одиниць України, так і уникнення явища біпатризму. У той же час у нашій державі немає жодного правового механізму, який би не допустив виникнення випадку набуття особою громадянства двох чи більше держав та жодної норми, яка б передбачала за це відповідальність.

У цьому випадку важливу роль відіграє правосвідомість, яка а словами В. Ковальчука «регулює відносини у громадянському суспільстві завдяки

своєму високому рівню, якому відповідає усвідомлення людиною важливості співвідношення всіх своїх дій з інтересами інших членів цього суспільства, неписаними його законами, а також приписами правової держави [144], з чим не можна не погодитися.

Особливістю правосвідомості у межах розвинутого громадянського суспільства вважається те, що вона базується не стільки на очікуванні того, що інші, а особливо держава, можуть зробити для окремого громадянина, щоб здійснити його суб'єктивні права та свободи, а на виявленні ним власної ініціативи в їх реалізації [264]. У правосвідомості можна виділити такі складові елементи як знання правових норм, законів, конституції, ціннісне ставлення до правової організації конкретного суспільства, що може включати *критику діючого права* й інші ціннісні орієнтації в цій галузі, стосовно існуючої системи права, що спрямовані на визнання можливості зміни існуючої системи права.

При всій значимості для державного та суспільного розвитку індивідуального сприйняття кожною особою права, у контексті з'ясування правових цінностей громадянського суспільства, ми ставимо на чільне місце саме правосвідомість масову або ж суспільну. Це спричинено, в першу чергу, сутністю самого явища громадянського суспільства, способами формування останнього та метою його існування [144].

Безперечно, основними джерелами (формами) права в громадянському суспільстві є *закони та інші нормативно-правові акти*, які постають гарантami непорушності особистих прав громадян, дають їм упевненість у власних силах, слугують опорою у їхньому можливому протистоянні з державною владою, є засобом самовираження громадян, їхньої самореалізації та самостійної реалізації ними власних інтересів [122; 156; 158; 200; 202; 204]. Так, Закон України «Про освіту» від 05.09.2017 № 2145-VIII регулює реалізацію цього права, визначає компетенцію державних органів та органів місцевого самоврядування у сфері освіти [469]; Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» від 19.12.1992 № 2801-XII [470] забезпечує економічні та соціальні засади охорони здоров'я в Україні; Закон України «Про

охорону навколишнього природного середовища» від 25.06.1991 № 1264-XII є основоположним щодо забезпечення екологічної безпеки життєдіяльності людини, визначає правові, економічні та соціальні основи організації охорони навколишнього природного середовища [471].

Однією з необхідних умов та ознакою сформованості правового мислення громадянського суспільства є *самоорганізація громадян*. Як вважають дослідники, спроможність населення країни до самоорганізації виступає принциповою ознакою, за якою можна судити про можливість розвитку громадянського суспільства в цій країні [105; 137; 139; 140]. Наприклад, однією з соціально-економічних організацій захисту інтересів саме найманих працівників виступають профспілки, які є масовими громадськими організаціями найманих працівників, об'єднані спільністю інтересів у процесі праці, метою яких, з початку виникнення, є постійне поліпшення умов життя і праці своїх членів та їхніх сімей [143]. Згідно Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» від 15.09.1999 № 1045-XIV [472], сучасні профспілки – це об'єднання найманих працівників, створене ними для захисту перед роботодавцями, підприємцями-власниками, спілками підприємців, державою – не тільки інтересів своїх членів, а й інтересів тих представників найманої праці, які не входять до профспілок [186]. Разом з тим наукове осмислення профспілок як соціального явища, перспектив і напрямів розвитку профспілкового руху вимагає кардинального оновлення їх структури, яка сьогодні в Україні все ще залишається радянською; необхідність усвідомлення українськими профспілками зміни форм, методів та засобів діяльності всіх їх структур і ланок [143; 144; 146].

Розвиток правового мислення громадянського суспільства пов'язаний також з *незалежністю самоврядних інститутів*, які під час взаємодії з органами державної влади виконують важливі функції, що пов'язані з процесом легітимізації державної влади [122; 229]. Без громадських, неурядових організацій, їх активної та ефективної діяльності, неможливий інституційний розвиток громадянського суспільства. Такі організації, за згодою органів влади,

соціалізують управлінську діяльність, якнайкраще вирішують суспільні проблеми, тим самим реалізують певні повноваження органів влади [136; 148]. Участь у громадських організаціях допомагає набувати досвіду співробітництва, а також почуття спільної відповідальності за колективні дії. Крім того, люди, об'єднані в певну організацію, належать до rozmaїтих соціальних груп з різною метою, у результаті групової взаємодії та взаємовпливів вони стають більш поміркованими [473, с. 113].

Не менш важливим є те, що питання діяльності громадських організацій повинні бути чітко врегульовані на законодавчому рівні. Хоча в Україні прийнято закони «Про свободу совісті та релігійні організації» (1991 р.) [474], «Про громадські об'єднання» (2012 р.) [475], «Про благодійну діяльність та благодійні організації» (2012 р.) [476], «Про молодіжні та дитячі громадські організації» (1998 р.) [477] та ін., вони потребують доповнень, які б стимулювали вироблення нової організаційно-правової форми існування організацій, котра б враховувала специфіку їх діяльності. Чинна нормативно-правова база характеризується декларативністю і браком чітких та прозорих механізмів, що часто унеможливорює реалізацію права.

В умовах суспільно-економічних трансформацій, поглиблення європейської інтеграції в останнє десятиріччя, відбулося створення великої кількості наднаціональних структур і організацій [187]. Як показує досвід провідних країн та всього світового співтовариства, забезпечити сталий соціально-економічний розвиток у країні можна за постійного соціального діалогу як системи заходів, що формують так звану модель соціально орієнтованої держави. Наприклад, особливої актуальності такий соціальний діалог набуває в умовах активного співробітництва з міжнародною організацією праці, участі в міжнародному поділі праці, імплементації міжнародних норм законодавства в національне правове поле [28].

Соціальне партнерство дає можливість громадським організаціям безпосередньо брати участь у формуванні політики держави. Прозорість стосунків між органами державної влади та громадськими організаціями має

бути побудована за рахунок збільшення довіри громадськості до державних органів унаслідок скорочення корупційних ризиків, ефективного використання коштів, державної фінансової підтримки громадських організацій, закріплення в національному законодавстві європейських принципів та стандартів щодо взаємодії органів державної влади з громадськими організаціями, забезпечення уніфікації та стандартизації правил і процедур відносин органів влади з громадянами [106; 144; 276; 366].

Саме за посередництвом добровільно сформованих громадських інституцій, громадяни реалізують свої основні невід'ємні права і свободи. За словами одного з найвидатніших соціологів сучасності Р. Дарендорфа, «громадянське суспільство – це творчий хаос асоціацій, до яких ми добровільно належимо. Вони не повинні ні створюватися державою, ні керуватись нею; вони також не будуються задля економічного прибутку; їх цілі настільки ж різноманітні, як і людські мотиви, часом ідіосинкратичні, як колекціонування поштових марок, часом вони підносять душу, як літературні або філософські клуби, ... часом суспільно корисні, як добровільне піклування про старих, бідних, безпритульних» [478, с. 36].

Показовим прикладом зазначеного є захист прав споживачів, який є основою для створення високих стандартів життя населення. У Законі України «Про захист прав споживачів» окремий розділ присвячено громадським організаціям споживачів, де у п. 3 ст. 24 зазначається: «Держава підтримує діяльність об'єднань споживачів», а ст. 25 окремо визначає права громадських об'єднань споживачів [479].

Закріплення в національному законодавстві європейських принципів і стандартів, зокрема щодо взаємодії органів державної влади з громадянами, громадськими організаціями, відкриває шлях до зближення з країнами Європи і забезпечення уніфікації та стандартизації правил і процедур відносин органів влади з громадянами [55; 258; 283; 290]. Основні принципи і стандарти зазначених відносин сьогодні закріплені в договорах про заснування Європейського Співтовариства у Ніцькій хартії фундаментальних прав,

рішеннях Європейського Суду справедливості в Люксембурзі та ЄСПЛ, у законодавстві ЄС, а також Європейському кодексі належної адміністративної поведінки, багатьох конвенціях, резолюціях та рекомендаціях Ради Європи.

Механізм взаємодії органів державної виконавчої влади і громадянського суспільства виступає вагомим чинником демократизації держави. Для реалізації основних засад державної політики щодо забезпечення доступності послуг органів влади, їх якості та викорінення корупції чиновників в Україні й розпочато впровадження Міжнародної ініціативи «Партнерство «Відкритий Уряд». Започаткована 20.09.2011 р. під час сесії Генеральної Асамблеї ООН Міжнародна ініціатива «Партнерство «Відкритий Уряд» (Open Government Partnership) створює можливості для реального діалогу виконавчої влади і громадян, дає змогу вирішити нагальні потреби відповідно до громадського запиту. Згідно з Розпорядженням Кабінету Міністрів України № 514-р від 18.07.2012 р. для підвищення якості надання так званих «адміністративних» послуг, окрім правових (законодавчого та нормотворчого врегулювання) та інституційних (зокрема, створення регіональних центрів обслуговування громадян на основі існуючих дозвільних центрів), заплановано запровадити й інформаційні механізми реалізації (надання послуг в електронній формі, створення пілотної версії Єдиного державного порталу) у рамках ініціативи.

У громадянському суспільстві головним механізмом регулювання суспільного життя виступають і певні зразки культури, правові ідеали, принципи і норми, а також, виховані людиною в собі, «прості» громадянські якості: гуманність, порядність, чесність, довіра, відповідальність і т. д. [8; 78; 87]. Саме соціально-культурний фактор безпосередньо впливає на правове мислення шляхом втілення у правових нормах цінностей національного духу, правового менталітету [88; 141].

Яскравим прикладом взаємозв'язку правових норм із явищами соціально-культурної природи є правова акультурація у правотворчості. Перед тим як вдатися до апробації міжнародних норм у правотворчості, варто детально проаналізувати правові реалії сьогоденного життя та ступінь готовності

вітчизняного правового поля до запозичення правових явищ, оскільки кожна правова культура є індивідуальною і те, що функціонує в одній правовій системі досить ефективно, може в іншій правовій системі стати умовою виникнення правового регресу [225; 237; 244; 247; 248]. Тому правове мислення акцентує увагу на соціально-культурних чинниках права, гармонії «букви» та «духу» права, розуміння права як інтелектуального, творчого процесу.

Так, попри все об'єктивне розмаїття цінностей, інтересів та очікувань від державної влади, на рівні громадянського суспільства утворюється універсальна ціннісна модель, яка дозволяє не тільки оцінювати дії державної влади з позицій «загального блага», але й змушувати державу дотримуватися цих цінностей у своїй діяльності [480]. Таким чином, навіть із врахуванням того, що громадянське суспільство є сферою приватно-правових інтересів його членів, у контексті свого розвитку та відносин із державою його сила і ефективність проявляються саме через колективне критичне мислення.

Дослідники вважають, що критичне мислення – це рефлексивне мислення, тобто мислення, яке перевіряє, аналізує само себе, де знання є відправною точкою для використання когнітивних технік та стратегій, що призводить до імовірнісної оцінки та логічного висновку, яким об'єкт керується під час прийняття рішення [481, с. 17]. Сутність критичного мислення полягає у розширенні меж знання перш за все для забезпечення себе захистом від намагання деструктивного впливу як на загальні рішення держави, так і на формування філософського сприйняття картини світу загалом [273, с. 101].

Як приклад, одним із альтернативних способів вирішення економічних конфліктів є третейський суд, який не входить до судової системи України, що зафіксована у ст. 3 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016 № 1402-19 [406], а отже, не є органом правосуддя, а діє на основі Закону України «Про третейські суди» від 11.05.2004 № 1701-IV [482]. Істотна відмінність третейського розгляду справ від інших форм захисту цивільних справ полягає у «відсутності держави» в механізмі прийняття рішення в соціально значущому спорі [199]. Альтернативним способом вирішення

економічних конфліктів, який дедалі більше привертає до себе увагу в Україні, є медіація, як особлива форма посередництва під час врегулювання господарських спорів, що виникають між учасниками господарських відносин. Прийняття закону щодо медіації давно уже на часі.

Завдяки правовому мисленню, людина громадянського суспільства здатна захищати свої права не тільки у державі, а й у міжнародних інстанціях.

Так, ЄСПЛ у Рішенні по справі «Рисовський проти України» від 20 жовтня 2011 р. (заява № 2997904), зазначає Т. Фулей, визнав порушення п. 1 ст. 6 конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, ст. 1 Першого протоколу до Конвенції та ст. 13 Конвенції у справі, пов'язаній із земельними правовідносинами; у цій справі також викладено окремі стандарти діяльності суб'єктів владних повноважень, зокрема, розкрито елементи змісту принципів «доброго врядування» [324, с. 24].

Порушення «справедливого балансу» між вимогами публічного інтересу та захистом права на мирне володіння майном побачив ЄСПЛ у справі «Інтерсплав проти України» від 9 січня 2007 р. (заява № 803/02). ЄСПЛ визнано порушення ст. 1 Першого протоколу, оскільки фактично допущено постійні затримки відшкодування і компенсації поряд із відсутністю ефективних засобів запобігання або припинення такої адміністративної практики, так само як і стан невизначеності щодо часу повернення коштів заявника [323].

Носії професійного правового мислення повинні не лише володіти спеціалізованими, конкретизованими знаннями чинного законодавства, але й вмінням, навичками його застосування [407]. Вказане підтверджує міркування автора про те, що теорія і практика мають не протиставлятися, а взаємодоповнювати одна одну. Порушенням цього постулату, на жаль, грішать «адепти» як теорії, так і практики.

Так, СКПЛ є частиною національного законодавства України, а тому має застосовуватись у правовій практиці. Судовий прецедент в Україні, як джерело права, фактично не використовується. Науковці слушно зазначають, що лише в останнє десятиліття на науковому рівні спостерігається рух до визнання

судового прецеденту під час застосування практики ЄСПЛ як вторинного джерела права, але це вимагає істотних змін в усталеній традиції правозастосування [187], а також зміни законницького мислення, сформованого на державоцентричних засадах у тоталітарну та посттоталітарну епоху, на правове (природно-правове) мислення [3].

Прикладом зазначеного слугує таке поняття як «статус судді». Суддя Верховного Суду України П. Панталієнко, зауважує, що «під час зайняття посади професійного судді людина наділяється специфічною роллю – можливістю розглядати всі правові спори, конфлікти, які виникають у суспільстві та державі в цілому. Статус судді в державі, суспільстві в цілому, традиційно розглядається в сучасному світі як найточніший показник розвиненості правових засад, основним критерієм усвідомлення та сприйняття конкретним соціумом цінностей правової держави, громадянського суспільства» [262, с. 268]. Таким чином, існує своєрідний зворотній зв'язок – не лише правове мислення судді впливає на здійснення ним правосуддя, але й навпаки, – необхідність прийняття суспільно значимих рішень здійснює вплив на формування правового мислення суддів і визначається професійною правосвідомістю. Кожен правозастосовний акт, виданий суддею, мав би проходити через призму його високого рівня правосвідомості, що значною мірою сприяло б забезпеченню здійснення справедливого правосуддя. Зокрема, за результатами проведеного опитування (Див. Додаток Б) на думку більшості анкетованих майбутніх юристів саме професіоналізм (фаховість) може сприяти підвищенню якості роботи судових органів щодо забезпечення реалізації права.

Необхідно зазначити і наступне, що оперуючи правовим мисленням суб'єкт правозастосування повинен дійти до первинного змісту закону, тобто волі законодавця, що була втілена у ньому завдяки правотворчій діяльності. Справедливим у цьому сенсі є судження науковців, про те, що чим ближче правове мислення законодавця до реальних потреб суспільного життя, чим менший розрив між «правом у житті» та позитивним правом, тим ближче смисл права, покладений інтерпретатором-правозастосувачем у замисел законодавця

[224; 279]. М. Братасюк слушно зазначає, що у сучасній юридичній науці існує витребуваність на вчення Є. Ерліха про «живе право», підкреслюючи значення розуміння права як живого, складного, багатогранного явища, тисячами ниток пов'язаного з «життєвими обставинами, живим потоком життя» [456, с. 152]. На підтвердження, у практиці суду ЄКПЛ [344] має значення «живого права», її норми тлумачаться у поєднанні з різноманітним і багатоплановим інструментарієм оцінки обставин справи та позицій сторін. Процесом імплементації Конвенції, закладено підґрунтя принципово нового юридичного мислення, заснованого на зміні світоглядних, соціокультурних, загальнотеоретичних засад правозастосування, яке вимагає розуміння її глибинних сутнісних положень. Законодавець може змінити або відмінити будь-яку норму діючого права, але він не владний змінити основи правового мислення [483, с. 3]. Посилання на норми Конвенції та судові рішення ЄСПЛ є не лише складовими зближення національного адміністративного, цивільного та кримінального законодавства та законодавства країн Європи, а стають показниками юридичної обізнаності, нагальною потребою у професійній діяльності [333; 335].

Отже, правове мислення громадянського суспільства характеризується пізнанням права як ідеї, високим рівнем правосвідомості громадян, соціальною відповідальністю, здатністю відстоювати свої права й свободи, а також конструктивно взаємодіяти з державою. Дієвість громадянського суспільства характеризується максимальним забезпеченням реалізації прав людини, як загальнолюдської цінності. Умовами належного функціонування є поділ влади у державі, рівність усіх форм власності, свобода підприємництва, забезпечення прав громадян, ідеологічний плюралізм, вільний доступ до інформації, розвинуте самоуправління тощо. Ці умови формують правову думку не тільки у громадських, а й у державних структурах. Проблема становлення правового мислення громадянського суспільства в Україні, що забезпечить реалізацію права, пов'язана з проблемою розбудови демократичної і правової держави.

Цей процес тривалий і охоплює всі без винятку складові життя суспільства і держави.

3.4 Вдосконалення механізму правового регулювання в правореалізаційних трансформаціях як пріоритетна складова правового реформування

Сьогодні нагальною потребою українського суспільства залишається безумовне забезпечення конституційних прав та свобод громадян, реалізація верховенства права в усіх сферах суспільного життя, тобто дієвість інституту прав людини. Свідченням демократизму, верховенства права, наближеності держави до рівня правової є належний механізм правового регулювання, який забезпечує реалізацію права. Саме реалізація права, вважає Н. Оніщенко, дозволяє не тільки декларувати, але й реально отримувати права через «створення дієвих юридичних механізмів, які дозволять повною мірою реалізувати свої права і свободи, займаючи активну життєву позицію» [20, с. 18].

Аналіз наукової літератури дає підстави стверджувати, що в науковців існують розбіжності у поглядах щодо розуміння механізму правового регулювання. На думку К. Шундікова, під механізмом правового регулювання потрібно розуміти комплексну категорію, яка являє собою «сукупність всіх правових засобів, організованих послідовним чином, за допомогою яких забезпечується результативний спеціально-юридичний вплив на суспільні відносини» [163]. Схоже вважає А. Абрамова, яка під механізмом правового регулювання розуміє нормативно організований, послідовно здійснюваний комплексний процес, спрямований на результативне втілення правових норм у життя за допомогою адекватних правових засобів [150, с. 6]. А. Коструба стверджує, що «механізм правового регулювання ... дозволяє не лише визначити взаємозв'язки між нормою права, юридичним фактом,

правовідносинами та актами правореалізації, а й встановити у прикладній площині особливості впливу норм права на суспільні відносини» [184].

Вважається, що розгорнуте обґрунтування ця категорія отримала саме у дослідженнях С. Алексєєва, на думку якого, механізм правового регулювання визначається як взята в єдності система правових засобів, за допомогою якої забезпечується результативний правовий вплив на суспільні відносини [165, с. 30]. При цьому вчений вважає, що, поняття «механізм правового регулювання» це категорія, яка повинна охопити всі правові засоби; цілісний механізм, кожна частина якого виконує свої специфічні функції; передбачає характеристику стадій правового впливу чи правового регулювання.

Отже, у межах найбільш поширеного інструментального підходу механізм правового регулювання – це сукупність юридичних засобів, за допомогою яких забезпечується правовий вплив на суспільні відносини. Проте у межах зазначеного підходу існують розбіжності щодо визначення кількості елементів і ознак механізму правового регулювання.

С. Алексєєв до елементів механізму правового регулювання відносить юридичні норми, правовідносини та акти реалізації суб'єктивних прав і обов'язків. Така побудова механізму правового регулювання носить універсальний характер, вона характерна для права «взагалі», для правових систем усіх юридичних типів. До процесу правового регулювання на третій його стадії (а в багатьох випадках і під час виникнення правовідносин) може приєднуватися і особлива складова – індивідуальні приписи або акти застосування права [166, с. 319-320].

Натомість В. Сиріх вважає, що механізм правового регулювання, відповідно до стадій правового регулювання, поділяється на три компоненти: механізм правотворчості, механізм реалізації норм права, механізм державного примусу. Під механізмом правореалізації він розуміє сукупність правових засобів, які повинні забезпечити реалізацію діючих норм права в конкретних правовідносинах. Серед зазначених засобів науковець виокремлює методи тлумачення норм права, договори та угоди, правові засоби, які

використовуються державою для охорони та забезпечення належного виконання зобов'язань учасниками конкретних правовідносин, акти застосування норм права [171].

За Ю. Шемшученком, головними складовими механізму правового регулювання є норми права, зафіксовані в законах та інших правових актах; юридичні факти, тобто конкретні життєві обставини; власне правові відносини, тобто суспільні відносини, опосередковані нормами права; акти реалізації прав та обов'язків суб'єктів суспільних відносин, тобто дії цих суб'єктів у межах приписів відповідних правових норм; правові санкції щодо порушників норм права [168].

К. Шундіков, у перелік ознак механізму правового регулювання, вносить наявність специфічного предмета; надання особливого, спеціально-юридичного впливу права, пов'язаного з використанням специфічних засобів і методів; спрямованість на досягнення особливих юридичних цілей; реалізацію тільки в особливій нормативно передбаченій формі; досягнення конкретних соціальних результатів [163].

Вчені до елементів механізму правового регулювання також додають правосвідомість, правотворчість і правопорядок [91; 200; 201; 202; 204]. Ми підтримуємо цю позицію науковців, хоча сама правосвідомість формується в результаті правового впливу правових норм, а не правового регулювання, це результат дії виховної функції права. Оскільки право не здатне повністю регулювати внутрішній світ людини, правосвідомість починає впливати на поведінку суб'єкта після того, як вона сформувалася, в порядку зворотнього зв'язку.

З цього огляду слушною є думка С. Алексєєва, який вважає, що правосвідомість має в механізмі правового регулювання загальне значення. Вона не є якоюсь відокремленою частиною механізму, а пронизує цей механізм, відображає його, впливає на нього в цілому [165], з чим не можна не погодитися.

Л. Завадська зазначає, що новий погляд на право як на міру свободи, дає можливість зробити висновок, що механізм правового регулювання як інструмент повинен бути механізмом забезпечення реалізації права [155, с. 98].

Сам механізм реалізації, на думку О. Скаун, – це «засоби, які здатні створити умови для реалізації прав та свобод людини» [159, с. 206]. Ю. Пацурківський доходить висновку, що це діяльність суб'єкта права, зобов'язаної сторони, законотворчого органу, правозастосовчого органу та наявні юридичні норми, які регулюють їх діяльність, складовою частиною якого виступає механізм юридичної відповідальності [14, с. 62].

Проте реалізація права – це правомірна поведінка суб'єктів щодо використання права, виконання обов'язків і дотримання заборон. Зазначеними способами правомірна поведінка не вичерпується, зокрема, правомірним може бути не тільки використання, але і невикористання (нездійснення) суб'єктивних прав.

Підсумовуючи зазначене, можна дійти висновку, що механізм реалізації права – це динамічно-активний феномен діяльності із застосуванням низки правових засобів, суб'єктами права, зобов'язаною стороною, законотворчим органом, суб'єктами правозастосування на засадах стандартів права та наявних юридичних норм для втілення в життя смислів та принципів у фактичній поведінці суб'єктів права.

Ми погоджуємося з думкою Л. Завадської, що механізм правового регулювання є механізмом забезпечення реалізації права, а механізм правореалізації – складовою механізму правового регулювання. У механізмі правового регулювання суб'єктами правового регулювання є представники державної влади та місцевого самоврядування, натомість у механізмі реалізації права – суб'єктами правореалізації є люди, особи, громадяни, які є суб'єктами втілення смислів права. Тому більш вдалим визначенням, яке відповідає реаліям сьогодення, що враховує людиноцентриський вектор розвитку суспільних відносин, є визначення В. Осадчого щодо механізму правового регулювання. Науковець вважає, що це засоби функціонування єдиної системи

правового регулювання в сучасному українському суспільстві з метою забезпечення прав, свобод і публічних законних інтересів фізичних та юридичних осіб, функціонування громадянського суспільства і держави [157].

Однак удосконалення механізму правового регулювання вимагає теоретичного узгодження позиції щодо ототожнення реалізації права та реалізації права особи. На нашу думку, ці поняття не можна ототожнювати, тому що у першому випадку йдеться про реалізацію об'єктивного права, а під час реалізації права особи, реалізується суб'єктивне право. Реалізація правових норм охоплює всі види норм, а реалізація прав людини – лише уповноважувальні норми.

Ще на одну відмінність вказує А. Колодій, що різнить функціональне призначення механізму правового регулювання і механізму реалізації прав особи. Як зазначає науковець, реалізація прав і свобод – це форма їх буття, що зводиться до переведення соціальних благ, що закріплені нормами права, у стан їх можливого і дійсного використання конкретною особою (особами) задля задоволення своїх різноманітних потреб та інтересів [180, с. 218].

Отже, механізм правового регулювання та механізм реалізації права співвідносяться як ціле і одиничне і відрізняються за суб'єктами правового регулювання та правореалізації та за функціональним призначенням.

Наприклад, механізм реалізації прав і свобод людини і громадянина на повагу до її гідності повинен містити наступні елементи: гарантії здійснення права людини на повагу до її гідності; юридичні елементи механізму реалізації (норми, факти, правовідносини); процес фактичного втілення можливості та необхідності у дійсність; умови і фактори такого процесу. Якщо проаналізувати визначені елементи у динаміці, то стає очевидним, що реалізація прав і свобод людини і громадянина, як і будь-яка інша діяльність, характеризується певним процесом, елементами якого є три стадії: правовий статус; правові відносини; користування конкретними благами, вважає А. Колодій [10].

Особливістю механізму правового регулювання реалізації права людини на повагу до її гідності є необхідність здійснення учасниками правовідносин

приписів правової норми, тобто реалізація їх суб'єктивних прав та виконання юридичних обов'язків у всіх трьох формах реалізації: дозволів, заборон, зобов'язань [118].

Ми вважаємо, що стадії реалізації права людини на повагу до її гідності можна класифікувати на стадії створення умов для реалізації права і власне стадію діяльності людини з реалізації її права. Щодо реалізації права людини на повагу до її гідності у формі дозволів, то право людини на гідність є природно-правовим правом. Реалізація даного права відбувається у формі надання кожній людині впевненості у своїй суспільній цінності, можливості усвідомлювати себе як особистість, поважати власні моральні принципи і етичні норми, наполягати на повазі до себе інших. А сфера свободи людини, під час здійснення цього суб'єктивного права, дає їй змогу діяти згідно з її гідністю й честю настільки, наскільки її свобода не обмежує свободу інших осіб.

Так вершиною системи норм, направлених на захист конституційних прав громадян, є Конституція України, яка ст. 40 надає право направляти індивідуальні чи колективні звернення до органів державної влади та місцевого самоврядування, а також зобов'язує відповідні органи розглядати ці звернення; ст. 42 ч. 3 забезпечує захист конкуренції у підприємницькій діяльності; ст. 55 надає кожному право звертатися за захистом своїх прав до суду, до Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, а також самостійно захищати свої права; ст. 56 надано права на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної чи моральної шкоди [341].

На нашу думку, механізм захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина представляє собою систему встановлених державою норм, направлених на відновлення порушеного права компетентними органами або самим суб'єктом цього права [484].

Зазначене дає розуміння того, що важливим завданням юридичної науки є розробка ефективних механізмів і юридичних засобів раціонального поєднання суспільних та особистих інтересів, вирішення конфліктів між реалізацією прав людини і суспільними інтересами [444, с. 4], оскільки рівень реалізації

громадянами своїх конституційних прав та свобод вказує на загальний рівень демократизації в державі [156; 158]. Гарантії їх реалізації повинні бути пріоритетом державної політики та виявлятися у відповідних нормативно-правових актах [30; 114; 119; 197].

Основним критерієм верховенства права, демократичності держави та відповідності влади правовим стандартам є реалізація права на справедливий суд (п.3.3). Із ратифікацією ЄКПЛ (1950 р.) [344] Україна взяла на себе зобов'язання організувати свою правову систему таким чином, щоб забезпечити реальне гарантування реалізації права людини на справедливий суд. Реалізація права на суд – це первинний механізм захисту всіх інших прав та свобод особи [337]. Якщо права людини визнаються певним правовим ідеалом, то реалізація права на справедливий суд одночасно є найвищим рівнем цього ідеалу і дієвим механізмом його захисту.

Аналіз п. 1 ст. 6 Конвенції дає змогу дійти висновку щодо основних елементів права на судовий захист, до яких можна віднести право на розгляд справи, справедливість розгляду справи, публічність судового розгляду і проголошення рішення, розумний строк розгляду справи, незалежність і безсторонність суду, розгляд справи судом, встановленим законом [344].

Проте за інформацією, що міститься у Щорічній доповіді Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина, у 2015 році ЄСПЛ надіслав Уряду України 8143 справи проти України, які належать до категорії справ, що розглядалися у «пілотному» рішенні цього суду «Юрій Миколайович Іванов проти України» щодо невиконання або тривалого виконання рішень національних судів. 58,8% справ, що порушено у 2015 році ЄСПЛ проти України стосуються саме порушення права на виконання судового рішення [261].

Отже, право на справедливий суд отримує діяльнісну складову, може реалізовуватися тільки шляхом належного функціонування правового регулювання механізму реалізації цього права.

Труднощі сучасної правової реальності, що пов'язані з правом на справедливий суд, полягають у тому, що практична реалізація прав наштовхується на низку об'єктивних та суб'єктивних перешкод, які виникають у зв'язку з незавершеною судовою реформою в країні, що характеризується неефективною системою судочинства, якій не вистачає суддів, особливо фахових суддів, невиконанням судових рішень [484].

Так, аналізуючи українські реалії, варто зазначити, що із набранням чинності Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 02.06.2016 № 1401-VIII [462], проблема незалежності судової влади в нашій державі не лише була розв'язана, а й знизилася, на думку багатьох вчених, рівень незалежності суддів. Особливій критиці піддаються положення підпунктів 6 і 7 п. 16¹ розділу XV «Перехідні положення» Конституції України. Суддя Конституційного Суду України М. Мельник влучно висловився щодо наділення Президента України на перехідний період повноваженнями щодо утворення, реорганізації та ліквідації суддів. У своїй окремій думці до висновку № 1-в/2016 від 20.01.2016 року суддя вказав, що наділення Президента України вказаними повноваженнями, не тільки дає йому можливість упродовж двох років, на власний розсуд, визначати конкретні елементи вітчизняного судового устрою, а й створює передумови для посилення залежності від нього судів і суддів, які через нечіткість і неоднозначність положень редакції ст. 125 Конституції України опиняться у невизначеному стані.

Прийняття Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016 № 1402-VIII [406] дещо зрушило справу з мертвої точки. З іншого боку, цей закон суттєво обмежив процесуальні можливості людей. Адже тепер і в цивільній, і в адміністративній юрисдикції людина зобов'язана нотаріально довіряти представництво за ведення справи в суді іншій особі, яка не є адвокатом. В іншому випадку, людині треба звертатися до послуг адвокатів, що є серйозним обмеженням права на справедливий суд. Разом з тим механізм звернення до прецедентної практики ЄСПЛ сьогодні не відпрацьований.

Сьогодні залишається дискусійним питанням щодо адвокатської монополії у судах. Схвалені Конституційним Судом України та Венеціанською Комісією зміни у ст. 131² Конституції України передбачають, що «...виключно адвокат здійснює представництво іншої особи в суді, а також захист від кримінального обвинувачення...» [341].

На нашу думку, запровадження адвокатської монополії на сьогодні, по-перше передчасне, хоча така реформа передбачає підвищення якості юридичних послуг представництва в судах, відповідно і кваліфікацію самих юристів; по-друге, закріплення монополії адвокатів у Конституції України – це єдиний світовий приклад закріплення монополії недержавної саморядної організації на рівні Конституції України; по-третє, зміни безпідставно звужують зміст та обсяг прав на вільний вибір захисника, передбаченого ст. 59 Конституції України, де «кожен є вільним у виборі захисника своїх прав» [341]. І останнє, не враховані реалії українського юридичного ринку, де високий гонорар та адвокатське свідоцтво не завжди свідчить про те, що фахівець буде належного рівня.

Потрібно зазначити, що право на справедливий суд, як і вдосконалення механізму правового регулювання реалізації права повинні проявлятися у правотворчому процесі. Як один з видів суспільної активності, правотворчість повинна керуватися принципами, що визначають загальні засади будь-якої діяльності держави й суспільства: гуманізму, демократизму, гласності й законності. Поряд із загальними принципами, процес правотворчості повинен спиратися на спеціальні принципи, серед яких: оперативність, динамізм, системність, плановість, застосування прийомів і засобів юридичної техніки, науковість, практична спрямованість правотворчої діяльності, професіоналізм [58]. Це означає, що нормативно-правові акти повинні формулювати, захищати загальнолюдські цінності, природні права людини, створювати умови й механізми їх втілення в життя.

Правотворчість повинна мати справді демократичну основу, яка забезпечується участю громадян у розробці правових актів. Важливе значення у

цьому процесі має вдосконалення методики вивчення громадської думки; більш уважне ставлення до пропозицій і зауважень громадян, своєчасний їх розгляд, узагальнення та облік під час розробки правових актів; подальше зростання освіченості, загальної та правової культури населення; розширення юридичних гарантій та ін [144].

Крім цього, необхідність переходу на якісно новий рівень правотворчої діяльності вимагає приведення системи права та законодавства в найбільш сприятливий стан шляхом активізації та вдосконалення законотворчої діяльності, яку потрібно розглядати як діяльність уповноважених органів з прийняття, зміни, призупинення дії й скасування законів і підзаконних нормативно-правових актів. Сьогодні ми стаємо свідками прийняття поспішних, необґрунтованих правових рішень, що призводять до порушення інтересів громадян.

Міжнародна практика свідчить, що жоден законодавчий акт у будь-якій країні не розробляється без вивчення законотворчими органами відповідних порівняльно-правових матеріалів, що в законотворчому процесі певним чином замінюють національне правове експериментування. Особливо плідним є звернення до законодавства та інших нормативних матеріалів країн однієї правової сім'ї.

Так, у зв'язку з набуттям чинності Закону України «Про Всеукраїнський референдум» від 6 листопада 2012 року в Україні виникла ситуація, в якій громадяни стали позбавленими можливості реалізації конституційного права брати участь у місцевому референдумі (закріпленого положеннями ч. 1 ст. 38 Конституції України) та права на участь у здійсненні місцевого самоврядування через право вирішувати питання місцевого значення шляхом місцевого референдуму (закріпленого положеннями ст.ст. 3, 7 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»), бо новий Закон України «Про місцеві референдуми» Верховна Рада України не прийняла, а той, що передбачав механізм реалізації зазначеного права, визнаний 26 квітня 2018 року Конституційним Судом України – неконституційним.

Вбачається, що створюючи новий правовий акт, національному законодавцю варто було б звертатися до вже наявних і чинних норм зарубіжного права, тобто до таких, щодо яких уже накопичено певний досвід їх практичного застосування.

У зв'язку з цим вважаємо доцільним розвинути професійну підготовку майбутніх юристів у цьому напрямі. В юридичній літературі гостро відчувається дефіцит наукових досліджень сутності, змісту й значення правотворчої діяльності та правоутворення зокрема. Перспективним вбачається створення, за участю науковців і практиків, науково обґрунтованої концепції правоутворення, вироблення концептуальних підходів до процесу законотворчості, а також розробка ґрунтовних теоретичних засад для утворення ефективної правової політики в Україні.

Нагальною потребою удосконалення механізму правового регулювання реалізації прав людини є потреба у підвищенні ефективності роботи зі зверненням громадян, що покращить прикладну значущість, оптимізує діалогові відносини щодо реалізації права.

Оскільки сучасна демократія заснована на понятті автономії особистості і підкреслює важливість забезпечення невід'ємних прав і свобод людини, її приватного життя, то вона тісно пов'язана з підвищенням ролі громадськості у суспільних процесах та державному управлінні. Громадянське суспільство є сферою спілкування, взаємодії, самоорганізації і самоврядування вільних індивідів на основі добровільно сформованих асоціацій, яке захищено необхідними законами від прямого втручання і регламентації з боку держави, й у якій переважають громадянські цінності [146, с. 70]. Важлива ознака громадянського суспільства – його діалогічність. Проте науковці та практики слушно вказують на певні труднощі становлення громадянського суспільства в Україні, наголошуючи, що воно є криміналізованим, корумпованим не менше, ніж державна бюрократія [143, с. 115]. Беремо до уваги результати опитування (див. Додаток Б), які показали, що 60,4 % опитаних студентів, майбутніх юристів, вважають недостатнім рівень контролю громадськості за протиправною

діяльністю уповноважених на те органів, на це ж питання негативно відповіли 41,7% опитаних членів громадських організацій. У зрілому громадянському суспільстві система зв'язків та взаємовідносин всіх елементів забезпечує їхню взаємну контрольованість [142; 143; 144].

Важливим конституційно-правовим засобом захисту та однією з організаційно-правових гарантій дотримання прав і свобод громадян є право на звернення, яке включає дві складові: форму участі громадян в державному управлінні, з можливістю активного впливу на діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування та спосіб відновлення порушеного права громадянина через подання до органів державної влади скарг, заяв і клопотань.

Сьогодні удосконалення потребує сам механізм правового регулювання розгляду звернень громадян як інститут реалізації прав і свобод, який нерозривно і органічно пов'язаний з формуванням громадянського суспільства [484]. Звернення громадян – індикатор рівня організації реагування на факти порушень прав і свобод людини з боку органів державної влади, місцевого самоврядування та правоохоронних органів як в окремих регіонах, так і загалом у державі та виконує у громадянському суспільстві правозахисну, інформаційну та комунікативну функції. Конструктивна переоцінка підходів до інституту звернень громадян необхідна для покращення процесу взаємодії держави і суспільства, політичної системи і індивідів. Перспективи формування таких механізмів в Україні визначаються специфікою і особливостями комунікативного процесу між владою і громадянами, що проявляються у політичній і правовій культурі, моральній і громадянській свідомості як громадян так і службовців, визнання останніми демократичних цінностей як базових їхньої професійної діяльності.

Для України, як і для інших посттоталітарних держав, зазначений аспект є одним із найсуттєвіших. Недарма наука твердить, що соціально-психологічні установки є консервативною реальністю, яка дуже повільно і важко піддається впливу. Період засвоєння нових демократисних цінностей та перетворення їх у спонукальні мотиви практичної діяльності розтягується в часі на довгий період

[81; 148]. Однак це не означає, що вони взагалі не піддаються впливу. Як мотиви і установки впливають на поведінку і форми соціальної дійсності людей, так і самі вони змінюються відповідно до того, як створюються інституціональні умови та механізми залучення громадян до процесів вироблення державної політики [309]. Це важливий аспект побудови конструктивних відносин довіри між інститутами влади і громадянами, налагодження дієвих механізмів реагування на звернення громадян.

Сьогодні, поряд із традиційними формами участі громадян у формуванні та реалізації державної, регіональної політики, вирішення питань місцевого значення (громадські ради при органах влади, громадська експертиза проектів нормативно-правових актів, консультації з громадськістю, громадські слухання та інші форми участі), надають новітні інформаційно-комунікативні технології, різні форми електронної участі громадськості в цих процесах, тобто нові можливості для розширення участі громадян [134; 135; 140; 148].

Дієвим інститутом у взаєминах громадянського суспільства та державної влади є правозахисні організації, роль яких у процесі демократичної легітимації важко переоцінити [136].

Згідно річного звіту за 2017 рік Української Гельсінської спілки з прав людини (Харківська правозахисна група) розглянуто понад 15 тисяч звернень, майже три тисячі супровідних документів в різних судових інстанціях, ціла низка стратегічних справ, робота над збиранням доказів щодо порушення прав людини в зоні збройного конфлікту на сході України та в окупованому Росією Криму, подання до міжнародних судових інститутів [485].

Заслуговує на увагу волонтерський проект «Відкритий Суд» щодо відеофіксації судового процесу на основі новітнього законодавства ст. 11 (гласність і відкритість судового процесу) Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016 № 1402-VIII [406], мета якого запобігати здійсненню прямого та безпосереднього впливу на практику судових процесів та інформувати суспільство про професійну непридатність суддів, які приймають неправомірні рішення.

Однак спеціального законодавства, яке регулює діяльність правозахисних організацій немає, їх зараховують до звичайних громадських організацій, що діють на основі статуту та Закону України «Про громадські об'єднання» від 22.03.2012 № 4572-VI [475], з особливим видом статутної діяльності. Тому на часі прийняття спеціального закону про правовий статус правозахисних організацій – Закону України «Про громадські правозахисні організації», який би розширив коло їх повноважень і не давав можливості органам державної влади чинити на них адміністративний тиск.

Суть спеціального статусу правозахисних громадських організацій полягає у необхідності закріплення додаткових повноважень та гарантій діяльності таких об'єднань для належного захисту прав та свобод людини. Ми підтримуємо думку Є. Захарова, який вважає, що насамперед дуже важливо виокремити принцип незалежності правозахисних організацій від держави. Регулювання діяльності громадських правозахисних організацій державою повинно бути зведене лише до перевірки інформації про очевидні порушення в цій організації, і не більше того [136, с. 73]. У зв'язку з цим, стан незалежності має бути не лише формальним – це має бути всеохоплююча незалежність: і матеріальна, і фінансова, і організаційна тощо.

Сьогодні існують пропозиції представників правозахисних організацій щодо прав, якими повинні володіти організації, і, відповідно, які повинні бути передбачені спеціальним законом [486, с. 193]. Серед таких прав пропонується право звертатися до суб'єктів законодавчої ініціативи, право вільного доступу до законотворчої роботи, право одержувати проекти законів від комітетів парламенту, право брати участь в обговоренні законопроектів на засіданні комітетів, право одержувати письмові або усні роз'яснення від усіх осіб (у тому числі державних посадових осіб і службовців), що можуть мати інформацію про порушення прав людини чи надавати допомогу у розслідуванні; проводити розслідування на місці, включаючи камери попереднього затримання, місця попереднього ув'язнення, установи виконання покарань, психіатричні лікарні,

інтернати та інші місця тимчасового обмеження свободи людини та ін. [144, с. 83].

Актуальним в Україні є питання про правомірність обмеження реалізації права на мирні зібрання, серед яких особливе місце займає саме право на збори, мітинги походи і демонстрації громадян, передбачені ст. 39 Конституції України [341].

Зазначене право відповідає положенням ст. 11 ЄКПЛ [344]. Так, зміст ст. 39 Основного Закону держави дещо відрізняється від європейської норми: в останній йдеться про кожну людину, а в Конституції – лише про громадян України [341]. Обмеження права, встановлене у Конституції, про яке йдеться у ч. 2 ст. 39, можуть стосуватися, перш за все, іноземців та осіб без громадянства. Поряд з цим норма ст. 16 ЄКПЛ дає змогу встановлювати у національному законодавстві такі обмеження.

Сьогодні згідно законодавства для запобігання масових порушень прав і свобод громадян органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування можуть ініціювати обмеження цього права, звернувшись до суду з позовом про: 1) заборону запланованих суб'єктами права мирних зібрань; 2) обмеження права на мирні зібрання [486]. Проте вирішуючи адміністративний спір про обмеження реалізації права на мирні зібрання, суд повинен дослідити, чи є підстави для заборони запланованих суб'єктами права мирних зібрань чи іншого обмеження права на мирні зібрання, а також перевірити відповідність таких підстав чинному законодавству. При цьому суди мають брати до уваги норми загального характеру у сфері права на мирні зібрання, а також відповідну практику судів вищих інстанцій та ЄСПЛ. Такі норми передбачені Конституцією України, Конституційним Судом України, ЄКПЛ [341; 344; 426].

Проте судова практика щодо мирних зібрань в Україні, поки що має мало спільного із європейськими стандартами у сфері прав людини. Немає й детальних роз'яснень Вищого адміністративного та Конституційного Суду з таких питань. Цьому сприяє й відсутність спеціального закону, який відповідав

би міжнародним стандартам та ідеї про те, що зібрання, поки воно є мирним, не може вважатися незаконним.

На нашу думку, під час розгляду судових справ цієї категорії доцільно виходити з презумпції правомірності мирного зібрання. Органи влади мають переконливо довести, що обмеження, які вони пропонують, відповідають критерію «необхідності у демократичному суспільстві», визначеному Європейською конвенцією про захист прав людини, та підставам їх застосування, встановленим Конституцією України. Суди ж мали б у постанові давати справедливую оцінку цим аргументам, а в разі задоволення позову застосовувати лише ті обмеження, що є пропорційними до переслідуваної конституційної мети, тобто якнайменш «втручальними» у свободу мирних зібрань.

Вважаємо за необхідність прийняття закону щодо проведення мирних зібрань в Україні, оскільки декілька законопроектів вже розроблено.

Одним із свідчень демократизації українського суспільства, основною формою народного волевиявлення, способом безпосереднього здійснення влади українським народом на сучасному етапі є функціонування інституту виборів. Доцільність розробки і прийняття кодифікованого законодавчого акта – Виборчого кодексу України, який з єдиних позицій забезпечував би нормативне регулювання виборів Президента України, народних депутатів України, місцевих виборів, стала загальновизнаною. На важливість цього кроку неодноразово звертали увагу такі міжнародні інституції, як Венеціанська комісія, Бюро з демократичних інституцій та прав людини ОБСЄ. Завершенням такої роботи стало прийняття Виборчого кодексу України від 19.12.2019 № 396-ІХ [487], який, однак, не позбавлений негативів: створено умовну систему відкритих списків, складну і незрозумілу форму виборчого бюлетеня, не вирішено питання обмеження коштів на політичну рекламу, а голосування за партійні списки у громадах, де проживає понад 10 тис. виборців, тобто партизація місцевих рад, у перспективі спричинить торгівлю місцями. Тому Виборчий кодекс України, як і Закон України «Про місцеві вибори»

від 14.07.2015 № 595-VIII [488] необхідно удосконалювати в рамках розпочатої кодифікації виборчого законодавства.

Окрім того зазначимо, що за роки становлення місцевого самоврядування в Україні основними проблемами його розвитку науковці і практики називають відсутність достатнього фінансування та нечіткість формулювання повноважень [263]. Низька ефективність місцевого самоврядування, слабка здатність місцевих представницьких органів вирішувати питання буденного життя мешканців сіл, селищ, міст безпосередньо пов'язані з недосконалою системою їхнього формування та незавершеною адміністративною реформою [142; 147; 195].

Нереалізованим на сьогодні залишається добровільне об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селищ та міста, оскільки носієм права місцевого самоврядування в Україні виступає територіальна громада, яка не є юридичною особою, а отже, не має юридичної відповідальності.

Основною проблемою публічного управління, пов'язаною із статутом територіальної громади, є невідповідність потенційних функцій територіальної громади, як суб'єкта місцевого самоврядування, реальному стану вітчизняних громад, які являють собою неконсолідовану сукупність мешканців. Згідно статистичних даних, сьогодні із 12 тис. існуючих територіальних громад понад половину мають чисельність жителів менше ніж 3 тисячі осіб, у більшості з них не утворено виконавчих органів місцевих рад, як це передбачено чинним законодавством, немає бюджетних установ, комунальних підприємств тощо. Тому місцева рада такої територіальної громади фактично не може реалізувати надані їй законом повноваження. Також лише 30% територіальних громад в Україні фінансово самодостатні, а 70% одержують дотації із державної казни [489].

Сьогодні у всьому комплексі місцевих рад України існує ціла низка неузгодженостей організаційного та управлінського характеру, що спонукає до удосконалення механізму правового регулювання. Так, районні в місті ради, які є представницьким органом внутрішньоміської (районної у місті) громади, не

виступають самостійним суб'єктом місцевого самоврядування, оскільки не утворюють власний виконавчий орган, що унеможливило б реалізацію їх прав.

Важливим органом, який забезпечує реалізацію права місцевого самоврядування є орган самоорганізації населення (далі – ОСН), формування і функціонування якого регулюються Законом України «Про органи самоорганізації населення» від 11.07.2001 № 2625-III [490], організація та діяльність ґрунтуються на принципах законності; гласності; добровільності. Однак окремі положення цього закону потребують змін. Зокрема, чинне законодавство не прописує прямої заборони для ОСН здійснювати господарську діяльність з метою одержання прибутку, що може спровокувати відмивання коштів з місцевого бюджету; невизначеними залишаються питання розподілу майна (коштів) після припинення функціонування ОСН. Водночас видається доцільним закріплення на рівні законодавства інноваційних форм взаємодії місцевих рад і ОСН, представлених серед кращих муніципальних практик України.

Майже відсутні дослідження місцевого самоврядування в аспекті ініціативи як первинного спонукального чинника виникнення самоврядування, хоча «...справжнє самоврядування можливе лише на основі безпосередньої творчої ініціативи самих місцевих жителів...тому розширювати права і функції самоврядування потрібно насамперед там, де найефективніше заявляє про себе місцева ініціатива» [147; 489].

Необхідно зазначити, що сучасні політико-правові реалії функціонування інституту місцевого самоврядування характеризуються дисбалансом відносин органів місцевого самоврядування та органів державної влади, який переростає в різні форми соціальної напруги, а інколи – у відкритий конфлікт. Це зумовлює необхідність пошуку таких механізмів взаємодії між зазначеними структурами, які б ґрунтувалися на відносинах не підлеглості, а партнерства [491]. Роль місцевого самоврядування в системі публічної влади не як «підлеглого» або «суперника» державної влади, а як її соратника в реалізації

публічно-правових інтересів народу, забезпечує децентралізацію в управлінні суспільством, підвищує його ефективність та поширює демократичні засади.

Стосовно децентралізації, то вона є способом територіальної організації влади. Як зазначає німецький науковець Т. Вюртенгбергер, «громада вирішує згідно з гарантією її самоврядування всі справи місцевого характеру під власну відповідальність» [489]. Тобто децентралізація виступає як одна з форм розвитку демократії.

Проте вплив системи місцевого самоврядування на органи державної влади як важливий елемент механізму їх взаємодії на сьогоднішній день не отримав ні достатнього нормативно-правового регулювання, ні наукової розробки. Хоча він вбачається важливим з точки зору подолання тих соціально небезпечних процесів, які зумовлюються нереалізованістю прав і законних інтересів територіальних громад та може призводити до протистояння між органами місцевого самоврядування і органами державної влади. Такі конфлікти, як правило, мають затяжний, латентний характер і становлять загрозу для стабільності в державі. Проте вони не отримали необхідних правових засобів свого вирішення.

Таким чином, можна констатувати, що місцеве самоврядування в проблемному полі державного управління, його концептуальна демаркація в сучасній науковій думці державного управління ще до кінця не визначені.

Окрім того, особливе місце в конституційно-правовому механізмі впливу органів місцевого самоврядування на державну владу займають добровільні об'єднання органів місцевого самоврядування, що ставлять за мету участь у формуванні та реалізації державної політики у сфері місцевого самоврядування. На сьогодні основною і єдиною можливою їхньою формою в Україні є асоціації місцевих рад, які відіграють значну роль у процесах територіального розвитку і сутнісно, за своєю природою, належать до системи місцевого самоврядування [147; 491].

На відміну від інших засобів, асоціації мають організаційно-інституційний легалізований характер та забезпечують залучення до такого впливу широкого

кола органів місцевого самоврядування. Вони надають можливість органам місцевого самоврядування, що переважно далекі від «коридорів влади», бути представленими на більш високому, ніж локальний, соціально-політичному рівні [148, с. 100]. Їхня діяльність, як відомо, регулюється окремим Законом України «Про асоціації органів місцевого самоврядування» від 16.04.2009 № 1275-VI [492]. Зважаючи на динамічний розвиток суспільства, варто перенести з наукової площини у законодавче поле визнання їхньої значущої ролі для функціонування системи місцевого самоврядування в Україні і закріпити цей крок, внівши зміни до ст. 5 базового закону, додавши до переліку елементів системи місцевого самоврядування в Україні.

Додаткові проблеми в удосконаленні механізму правового регулювання виникають щодо відкритості влади, що є сферою регулювання міжособистісних відносин і унеможлиблює реалізацію права. Найскладнішою та найсуперечливішою залишається ситуація з розумінням необхідності відкритості влади у свідомості і працівників цих самих органів, і суспільства загалом, оскільки відкритість влади однаково залежить як від суспільства та суспільного запиту про державну інформацію, так і від самої держави.

Створення найбільш досконалого законодавства не забезпечить відкритість, доки не відбудуться певні зміни у масовій свідомості суспільства загалом, а не лише державних службовців. Рудименти старої системи досі відчутно впливають на вдосконалення механізму правового регулювання реалізації права як в загальному, так і особи зокрема.

Висновки до розділу 3

На підставі дослідження проблеми реалізації права в сучасному правовому розвитку України можна зробити наступні узагальнення та висновки:

1. Обґрунтовано, що верховенство права є правовою основою реалізації права. Проблемним для сучасної України є нерозуміння самого принципу верховенства права, його ототожнення з радянським принципом верховенства позитивного закону. Нині позиція, згідно якої державне право є первинним і

визначальним стосовно прав людини, а права людини – вторинними і похідними від нього не витримує наукової критики, оскільки відверто заперечує природні права людини, які необхідно реалізовувати для повноцінного людського життя. В узагальненому вигляді принцип верховенства права постає як мегапринцип – це сукупність ідей, принципів, інституцій та процедур, що сукупно забезпечують достатній рівень поваги до людської гідності як з боку представників державної влади, так і пересічного громадянина, забезпечують примат прав людини над державою та її позитивним правом. Принцип верховенства права є визначальним як у законотворчій, так і у правозастосовчій практиці, має бути пріоритетним у національному праві та в усіх сферах правовідносин, реалізується завдяки відповідним механізмам на універсальному, регіональному та національному рівнях.

2. Першою і необхідною умовою реалізації права відповідно до принципу верховенства права є *умова пріоритету прав людини*, яка передбачає визнання прав людини вищою соціальною цінністю. Повноцінна реалізація прав суб'єктів права – це і є реальна дія принципу верховенства права. Визначальним чинником у реалізації права щодо втілення принципу верховенства права є правосуддя. Без можливості судового захисту права та виконання судових рішень право залишається фікцією. Принцип верховенства права, як вихідна ідея і базовий постулат правової держави, характеризується низкою ідей, які виступають в якості умов реалізації права, це – змістовно-формальна відповідність закону праву, принципи правової визначеності, пропорційності, розумності, добросовісності, обмеження державної влади правом тощо. Гарантією реалізації права в контексті верховенства права є *правова визначеність* – як змога громадян передбачати наслідки своїх дій, які впливають з їх чіткого закріплення у текстах нормативних актів. *Недискримінація і рівність перед законом* як вимога верховенства права також має виконуватися.

3. Відповідно до природно-правового підходу, позитивне право як чинник реалізації прав людини – це наслідок її природних прав. З позицій верховенства права позитивне право, як штучне утворення, продуктом діяльності законодавця, має ґрунтуватися на природному праві як сукупності загальних принципів, що закріплюють загальнолюдські цінності, обмежують державну владу, і є своєрідним фільтром позитивного права.

Дослідження проблеми якості позитивного права, що є істотним чинником правореалізації з позицій природно-правового підходу засвідчило, що дотримання законодавцем лише формально-технічних вимог не забезпечує якості законодавства. Для цього необхідні як формально-технічні, так і змістовно-правові вимоги, які сукупно спроможні забезпечити відповідність законодавства сучасній філософії прав людини. Обґрунтовано, що саме верховенство права з його вимогами як концентроване вираження стандартів права має бути в основі правової нормотворчості.

4. У реалізації права дуже відчутне місце займає суб'єктивний вимір, якому легістська доктрина не надає особливого значення. Показано, що правореалізація залежить від рівня розвитку правової свідомості суб'єктів права, їх готовності жити в праві. Істотною є її залежність від такого чинника як сучасне правове мислення. Найважче в праві навіть не так прийняття правових законів, як визнання суб'єктом права кожного іншого рівноцінним собі. Саме таке світосприйняття і світовідношення має домінувати у правосвідомості наших сучасників. У контексті розвиненого правового світогляду, обумовленого ідеєю належного, формується позитивно-стійке ставлення до права як до рівної міри свободи, справедливості, поваги до людини, її гідності та честі тощо.

Показано, що значне місце в реалізації прав людини належить громадянському суспільству, основою якого є автономні, моральні індивіди. Як засвідчує досвід демократичних країн, воно є гарантом реалізації прав та свобод кожного, оскільки якнайповніша реалізація прав кожного його представника є його основною метою.

5. Показано, що з позицій юридично-правового позитивізму неможливо відрізнити правове регулювання від псевдоправових маніпуляцій, державно-владного свавілля, аналогічно і механізм правового регулювання – від механізму псевдоправового або ж свавільно-маніпулятивного регулювання. З позицій юснатуралістичного підходу таке розрізнення можливе на підставі критерію правності, тобто відповідності державно-владної діяльності всього механізму правового регулювання, всіх його складових *принципові правової рівності*, що є концентрованим вираженням права, втіленням загальнолюдських цінностей, найважливішою з-поміж яких є людина з її честю, гідністю, невідчужуваними правами, що є водночас правовими смислами, суттю права як духовно-культурного феномену.

6. У науковій літературі переважно ототожнюються механізм правового регулювання та механізм реалізації права. З'ясовано, що механізм правового регулювання та механізм реалізації права співвідносяться як ціле і одиничне.

Враховуючи стадійність правового регулювання, підтримано позицію, згідно з якою механізм реалізації права є складовою механізму правового регулювання. Показано, що механізм правового регулювання та механізм реалізації права відрізняється не так за структурними компонентами, як за суб'єктами права та функціональним призначенням. У механізмі правового регулювання суб'єктами права є представники державної влади та місцевого самоврядування, які здійснюють регулятивні впливи і яких може не бути в механізмі реалізації права, в той час як в механізмі реалізації права центральні суб'єкти – фізичні та юридичні особи, люди, громадяни, які є суб'єктами втілення смислів права.

Показано, що механізм правового регулювання, який з позицій юснатуралізму є сукупністю правових не лише за формою, а найперше за суттю, способів та засобів (правової законотворчої діяльності, правових законів, підзаконних правових актів, правозастосовної діяльності, правозастосовних актів тощо), покликаний забезпечити умови для реалізації права. У той час як механізм реалізації права як сукупність правових за суттю

способів та засобів (правосуб'єктність, використання права на засадах принципів права, дотримання права, виконання норм права, правозастосовна діяльність, правове законодавство, правозастосовні акти, правові вчинки, правовідносини, правові факти тощо), покликаний безпосередньо трансформувати смисли та принципи права в реальне буття.

7. Доведено, що повноцінна реалізація права можлива за безумовного підпорядкування всіх сфер соціального життя праву як формі буття свободи і справедливості, інших загальнолюдських цінностей. Без такого підпорядкування воно буде дуже частковим або ж залишиться декларацією. З'ясовано, що чинниками, які стоять на перешкоді виконанню вимог верховенства права є ототожнення верховенства права з принципом верховенства позитивного закону, що зумовлено нерозрізненням права і закону; несприйняття всіма суб'єктами права верховенства права як фундаментального, базового принципу, що зумовлює нехтування його в правозастосуванні; нерозуміння верховенства права як низки необхідних для *правореалізації вимог* для виконання їх суб'єктами права; протиставленні об'єктивного та суб'єктивного права, у зв'язку з чим суб'єктивне право розглядається як наслідок об'єктивного права, тобто невизнання природних прав людини як реально діючого права як органами влади, так і іншими суб'єктами права; лише декларування норм Конституції України як норм прямої дії, які суб'єкти правозастосування повинні виконувати під час розгляду справ; відсутність поки що в Україні незалежного судочинства тощо.

8. З'ясовано, що тотальне порушення прав людини в сучасній Україні засвідчує істотну недосконалість дії механізму реалізації права. Показано, що ефективна правореалізація можлива в разі такої ж ефективної правової політики в сучасній Україні, якої, на жаль, поки що не сформовано. За роки незалежності проблема реалізації прав людини на державному рівні розроблялася недостатньо, відповідно до принципу залишковості. Необхідною є розробка ґрунтовних теоретичних засад для ефективної національної правової політики, але значно більша необхідність існує в тому, щоб ця політика була реальною.

З'ясовано, що практична реалізація права кожного на справедливий суд наштовхується на низку об'єктивних та суб'єктивних перешкод: не сформованість в сучасній Україні незалежного суду, процесуальні перешкоди реалізації цього права, адвокатську монополію у судах, слабе використання практики ЄСПЛ в судочинстві, а отже, порушення вимог стандартів прав людини як засади правозахисної діяльності, неготовність представників влади працювати на засадах стандартів прав людини тощо.

Важливим принципом правореалізації є принцип партнерства у взаємодії влади та громадян. Для успішної реалізації права необхідно здійснити конструктивну переоцінку підходів до інституту звернень громадян, що інтенсифікує взаємодію держави, громадянського суспільства та індивідів.

Наголошено, що важливим аспектом правореалізації є діяльність правозахисних організацій. Нині актуальною проблемою є розширення їх повноважень та забезпечення їх незалежності. Для цього слушним буде прийняття спеціального закону про правовий статус правозахисних організацій – Закону України «Про громадські правозахисні організації».

9. Обґрунтовано, що процес реалізації прав людини значною мірою залежить від процесів демократизації на місцях, оскільки від цього залежить бюджетна політика держави, розподіл бюджетних коштів. Процес децентралізації, що нині відбувається, має стати реальним чинником реалізації прав та свобод громадян на місцях.

10. Реалізація права всіма суб'єктами права є комплексною проблемою, що залежить від низки як правових, так і неправових чинників, зокрема перебуває в залежності від такого чинника як якість державної влади. Чим більше вона відкрита і готова до співпраці із громадянами, тим краще і повніше будуть реалізовуватися права і свободи останніх. Відкритість влади – це актуальна проблема для сучасної України. Загалом українцям необхідно деолігархізувати країну – це буде реальний крок до подолання масового порушення прав людини на сучасному етапі і успішної якнайповнішої правореалізації кожним українцем.

ВИСНОВКИ

Основними теоретичними та практичними результатами дисертаційного дослідження є такі положення та пропозиції:

1. Реалізація права зумовлена безпосереднім впливом її на утвердження фундаментальних засад людського буття, подолання масового порушення прав людини, творення людини як повноцінного особистісного «я», активно-творчого суб'єкта права й громадянина, що є важливим аспектом національної безпеки країни, оскільки такі люди є запорукою її правового, демократичного розвитку, конкурентоспроможності на міжнародній арені. Нереалізовані права людини – підстава частковості людського буття, соціальної, морально-етичної, а отже, і правової, громадянської, національної тощо деградації та деперсоналізації. Нереалізованість прав людини в масовому масштабі – це шлях народу й держави до соціальних потрясінь, втрати конкурентоздатності, безпеки й незалежності.

Виокремлено низку недостатньо розроблених аспектів досліджуваної проблеми: розроблення ціннісно-сміслового, аксіологічного підходу у вивченні реалізації права; застосування природно-правового підходу; подолання легістсько-позитивістського трактування реалізації права, глибинне його переосмислення як невід'ємного від людини гуманістичного процесу; дослідження суб'єктивно-особистісного виміру реалізації права; окреслення шляхів удосконалення механізмів реалізації права в сучасній Україні; висвітлення гуманістичного критерію як ціннісно-сміслової основи реалізації права. Обґрунтовано ефективність розроблення проблеми реалізації права крізь призму аксіологічного підходу, відповідно до якого особистість є центром правової реальності, метою права. У реальних правовідносинах особистість, утверджуючи загальнолюдські цінності, актуалізує свою універсальну природу в індивідуально-неповторному вираженні.

2. З позицій законницького (легістського) підходу, через принцип тотожності права й закону, яким пронизана ця доктрина, реалізація права

постає реалізацією норм закону, а тому доцільно розмежовувати ці концепти, не вичерпувати реалізацію права реалізацією лише законодавства. Аналогічно механізм правового регулювання ототожнено з механізмом *державного* правового регулювання, а механізм реалізації права постає механізмом реалізації лише норм позитивного права. Тому, очевидно, є сенс розмежовувати й ці концепти, оскільки різняться вони істотно.

Таким, що відповідає інтересам і суті сучасної людини, є трактування реалізації права з позицій природно-правового підходу як процесу втілення в життя смислів та принципів права безвідносно до форм буття права або ж як діяльність суб'єктів права, здійснювана відповідними способами на засадах принципу правової рівності для утвердження правових цінностей.

Залежно від легістського чи юснатуралістичного підходів по-різному прочитується початковий етап правореалізації. З позицій легізму реалізація права розпочинається з норм, які «надаються державою», з позицій юснатуралістичного підходу правореалізація може бути спонтанною і не залежати від наявності норм позитивного права, що можуть відставати від розвитку правовідносин.

3. Механізм правового регулювання та механізм реалізації права співвідносяться як ціле й частина; різняться за суб'єктами права та функціональним призначенням: у механізмі правового регулювання суб'єктами права є представники державної влади й місцевого самоврядування, у механізмі реалізації права – люди, особи, громадяни, які є суб'єктами втілення права. Механізм правового регулювання має *забезпечити умови* для реалізації права, а механізм реалізації права як сукупність правових способів і засобів має на меті *безпосередньо трансформувати смисли й принципи* права в реальне буття.

Юснатуралістичний підхід дає змогу відрізнити правове регулювання від державно-владного свавілля, аналогічно й механізм правового регулювання – від механізму свавільно-маніпулятивного регулювання. Основою для розрізнення запропоновано *критерій правності* як відповідність державно-

владної діяльності цього механізму принципів правової рівності, загальнолюдським цінностям, людині з її невідчужуваними правами.

4. Повноцінна реалізація права може здійснюватися за безумовного підпорядкування всіх сфер соціального життя праву як формі буття загальнолюдських цінностей. Перешкодами для виконання вимог верховенства права є ототожнення верховенства права з принципом верховенства закону; несприйняття верховенства права як фундаментального принципу з низкою вимог у правозастосуванні; заперечення природних прав людини як реального права; несформованість в Україні незалежного правосуддя.

5. У контексті використання природно-правового підходу доведено, що поняття якості законодавства як чинника правореалізації не вичерпується формально-технічними вимогами, що властиво позитивістській доктрині, а поєднує як формально-технічні, так і *змістовно-правові* вимоги, які сукупно забезпечують відповідність законодавства сучасній філософії людини. Саме верховенство права з його вимогами як концентроване вираження стандартів права має бути основою правової нормотворчості.

6. Суб'єктивному виміру правореалізації в контексті законницького праворозуміння відведено надто скромне місце, оскільки з позицій цієї доктрини людина в правовій системі має периферійне становище. Юснатуралістичний підхід акцентує на визначальній ролі суб'єктивно-особистісного виміру в правореалізації. Основною умовою реалізації права має бути усвідомлення людиною себе та права як форми буття загальнолюдських цінностей, невід'ємності себе від загальнолюдських цінностей, сфокусованих у праві.

Юснатуралізм надає перевагу не законослухняності, а правосвідомості, сучасному правовому мисленню, ґрунтованому на гуманістичних цінностях. Найскладніше в праві – сприйняття і визнання суб'єктом права кожного іншого рівноцінним собі. Громадянське суспільство є гарантом реалізації прав і свобод кожного, оскільки реалізація прав та свобод кожного, їх захист є його основною метою. Реалізація пронизана ціннісним виміром, вона розпочинається з

відчуття суб'єктом необхідності й важливості правових цінностей для людського буття і завершується об'єктивацією їх у правовідносинах.

7. Тотальне порушення прав людини в сучасній Україні засвідчує істотну недосконалість дії механізму реалізації права. Механізм правового регулювання діє на стадії створення умов для реалізації права, а механізм правореалізації – на стадії власне діяльності людини з опрідметнення її прав. Ефективна правореалізація можлива за ефективної правової політики в сучасній Україні, яку, на жаль, поки що не сформовано, тому розроблення її ґрунтовних теоретичних засад є нагальною необхідністю.

Практична реалізація права кожного на справедливий суд наштовхується на низку перешкод: відсутність у сучасній Україні незалежного суду, процесуальні перешкоди реалізації цього права, адвокатську монополію в судах, неналежне використання практики ЄСПЛ у правосудді. Для успішної реалізації права необхідні конструктивна переоцінка підходів до інституту звернень громадян, розширення повноважень і забезпечення незалежності правозахисних організацій. Важливе значення має прийняття Закону України «Про громадські правозахисні організації». Процес децентралізації, від якого залежать бюджетна політика держави й розподіл бюджетних коштів, має стати реальним чинником здійснення прав і свобод громадян на місцях.

8. Загалом реалізація права всіма суб'єктами права – це комплексна проблема, що залежить, зокрема, від якості державної влади. Що відкритішою та зрілішою вона є для співпраці з громадянами, то краще й повніше буде реалізовано права та свободи останніх. Реальним кроком на шляху подолання масового порушення прав людини й громадянина на сучасному етапі розвитку є деолігархізація країни.

Отриманими результатами дисертаційного дослідження не вичерпується вивчення проблеми реалізації права в контексті сучасного правового розвитку України з позицій аксіологічного підходу. На наш погляд, перспективними напрямками дослідження можуть бути: філософсько-світоглядні засади реалізації прав людини; проблема ефективності інституційного чинника

реалізації права в сучасній Україні; реалізація прав людини в контексті євроінтеграції: порівняльно-правовий вимір; реалізація права з позицій антропологічного підходу; комодифікований тип особистісного «я» та реалізація прав людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексі Р. Існування прав людини. *Право України*. 2011. № 8. С. 121-130.
2. Бордун Н. Антропологічні та соціокультурні аспекти захисту прав людини. *Публічне право. Науково-практичний юридичний журнал*. 2012. № 2 (6). С. 310-316.
3. Патеї-Братасюк М. Антропоцентрична теорія права 2010. 395 с.
https://www.studmed.ru/patey-bratasyuk-m-antropocentrichna-teorya-prava_4a1091d0ee9.html
4. Гудима Д. Права людини: антрополого-методологічні засади дослідження: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Львів, 2007. 288 с.
5. Гусарев С. Юридична діяльність: методологічні та теоретичні аспекти. Київ, 2005. 375 с.
6. Гусарев С. Система юридичної діяльності в контексті захисту прав та свобод громадян. *Проблеми державотворення та захисту прав людини в Україні*: матеріали Х регіональної наук. практ. конф. Львів, 2004. С. 17-19.
7. Загальна теорія держави та права [відпов. ред. О. В. Зайчук; наук. ред Н. М. Оніщенко]. Київ : Юрком Інтер. 2008. 400 с.
8. Проблеми реалізації прав людини та громадянина в Україні: монографія. /За ред. Н. М. Оніщенко, О. В. Зайчука. Київ: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2007. 424 с.
9. Кельман М. Загальна теорія права (з схемами, кросвордами, тестами): Підручник /М. С. Кельман, О. Г. Мурашин. Київ : Кондор, 2002. 353 с.
10. Колодій А., Олійник А. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні: Підручник. Київ : Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. 350 с.
11. Загальна теорія держави і права / За ред. акад. АПрН України, д-ра юрид. наук, проф. В. В. Копейчикова. Київ: Юрінком, 1997. 320 с.
12. Осауленко О. Загальна теорія держави і права: Навчальний посібник. Київ : Знання, 2006. 334 с.

13. Пархоменко Н. Джерела права: проблеми теорії та методології: монографія /відпов. ред. В. О. Бабкін. Київ: Юридична думка. 2008. 336 с.

14. Пацурківський Ю. Реалізація права: поняття, зміст та співвідношення з суміжними категоріями. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2012. Випуск 636. Правознавство. С. 59-64.

15. Загальна теорія держави і права: Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів /За ред. д-ра юрид. наук, проф..акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф..акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків : Право. 2009. 584 с.

16. Рабінович П., Хавронюк М. Права людини і громадянина. Навчальний посібник. Київ : Атіка, 2004. 463 с.

17. Скакун О. Теорія держави і права: Підручник 2-ге видання. / пер.з рос. Харків : Консум, 2005. 656 с.

18. Шершеневич Г. Философия права. Москва, 1911. 235 с.

19. Кельзен Г. Чистое учение о праве. 2-е изд /пер. с нем. М. В. Антонова и С. В. Лёзова СПб.: ООО Издательский Дом «Алеф-Пресс», 2015. 542 с.

20. Оніщенко Н. Невідкладність завдань по забезпеченню прав, свобод і законних інтересів особи (теоретичні моделі та практика реалізації). *Вісник Національної академії правових наук України*. 2013. № 2. С. 17-25.

21. Оніщенко Н. До питання про дію права (теоретико-правові аспекти дослідження). *Судова апеляція*. № 1 (14). 2009. Електронний ресурс dspase.nbuv.gov.ua

22. Шемшученко Ю. Дія права: інтегративний аспект : монографія. Київ : Юридична думка. 2010. 360 с.

23. Тарахонич Т. Механізм дії права, механізм правового регулювання, механізм реалізації права: особливості взаємодії. *Держава і право: зб. наук. праць*. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2010. Вип. № 50. С. 42-46.

24. Мурашин О. «Механізм правового регулювання та людиноцентристська концепція. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2016. С. 111-114.
25. Шмельова Г. Юридичний механізм забезпечення прав людини. *Право України*. 1994. № 10. С. 49-51.
26. Волинка К. Механізм забезпечення прав і свобод особи: питання теорії і практики : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 Київ, 2000. 16 с.
27. Рабінович П. Конституційне забезпечення прав і свобод людини і громадянина в Україні: можливості ефективізації. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2014. № 5. С. 68-78.
28. Мушак Н. Міжнародно-правові засади захисту та забезпечення прав людини в європейських міжнародних організаціях : монографія. Видавництво Ліра-К. 2013. 192 с.
29. Васецький В. Забезпечення прав та свобод людини та громадянина в демократичному суспільстві (на прикладі удосконалення інституту юридичної відповідальності). *Часопис Київського університету права*. 2009/2. С. 16-20.
30. Білозьоров Є. Правові гарантії прав і свобод людини та громадянина у сфері діяльності міліції : монографія. Київ: ТОВ «Видавничий будинок «Аванпост-прим», 2009. 190 с.
31. Сущенко В. Проблеми реалізації та захисту прав і свобод людини та громадянина в Україні. *НАУКОВІ ЗАПИСКИ НаУКМА*. Том 129. Юридичні науки. 2012. № 2. С. 28-32.
32. Жильнікова Н. Реалізація прав людини та громадянина в контексті принципу верховенства права. Науково-практична Інтернет-конференція 04.10.2011. Секція № 2. Електронний ресурс <http://legalactivity.com.ua>
33. Оніщук М. Проблеми забезпечення прав людини в Україні: від Загальної Декларації прав людини – до сьогодення. *Право України*. 2009. № 4. С. 29-35.
34. Темченко В. Право у механізмі забезпечення прав і свобод людини. *Підприємництво, господарство і право*. 2005. № 3. С. 44-47.

35. Правознавство: Підручник /А. І. Берlach, Д. О. Карпенко, В. С. Ковальський, А. М. Колодїй, А. Ю. Олійник, О. О. Підпригора; За ред. В. В. Копейчикова, А. М. Колодія. Київ : Юрінком Інтер, 2004. 752 с.

36. Буткевич В. Рішення Європейського Суду з прав людини в українській правозастосовній практиці. Європейський суд з прав людини. Судова практика. Додаток до журналу «Право України». Вип. 1. Ч. 3. Київ, 2011. С. 5-28.

37. Ведерніков Ю. Правохоронна діяльність в Україні: теоретико-правовий аспект / Ю. А. Ведерніков, А. М. Кучук. Університет сучасних знань. Київ : Знання України, 2009. 219 с.

38. Олійник А., Гусарев С., Слюсаренко О. Теорія держави і права: навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2001. 176 с.

39. Дума В. Правозастосовча діяльність та форми її здійснення: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 Київ, 2010. 19 с.

40. Іщенко Л. Практична реалізація в Україні партнерської взаємодії поліції та громади як важливого принципу реформування правоохоронної системи. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 2. С. 218-223.

41. Кельман Л. Правозастосування як складова частина механізму правового регулювання. Держава і право: зб. наук. праць. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2004. № 26. С. 42-47.

42. Кельман М., Мурашин О. Загальна теорія держави та права: Підручник. Київ : Кондор. 2005. 609 с.

43. Котюк І. Курс правознавства. Ч. І : Основи теорії держави і права: Навч. посіб. 2-ге вид. доп. і випр. Київ : Версія, 2008. 234 с.

44. Проць І., Лепіш Н., Процесуальні форми діяльності органів виконавчої влади України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 2. С. 254-257.

45. Макарова Л. Інтерпритація поняття «правовий акт органу судової влади» в сучасній правничій науці: плюралізм підходів. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 2. С. 28-32.

46. Мамка Г. Роль правозастосовної практики в забезпеченні надійності кримінального провадження. *Держава і регіони. Серія Право*. 2018. № 3. С. 164-170.

47. Мерник А. Теоретико-правові вчення щодо обмеження прав і свобод людини і громадянина. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 2. С. 36-38.

48. Пугач А. Особливості застосування окремих заходів забезпечення провадження в справах про адміністративні правопорушення. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 2. С. 258-261.

49. Пунько О. Правозастосовна діяльність міліції: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.01. Київ, 2005. 19 с.

50. Рабінович П. Основи загальної теорії права та держави. Видання 5-те, зі змінами. Навчальний посібник. Київ : Атіка. 2001. 176 с.

51. Толочко О. Практика Європейського суду з прав людини в механізмі кримінального процесуального регулювання. Вісник Національної академії прокуратури України. 2014. № 3. С. 86-94.

52. Туманов В. Общая теория права: Курс лекций /под. ред. В. Бабаева, Н. Новгород, 1993. С. 30-31.

53. Братасюк В. Постмодерністський образ людини як засада розвитку її індивідуальної правосуб'єктності. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 1. С. 374-376.

54. Архипов С. Субъект права : Теоретическое исследование. СПб. : Юридический центр Пресс, 2004. 469 с.

55. Білас Ю. Європейські стандарти прав людини в правозастосуванні сучасної України: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2011. 208 с.

56. Коханська М. Ефективність процесуальних засобів захисту права у цивільному судочинстві України: окремі аспекти розвитку. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 2. С. 92-95.

57. Малишев Б. Застосування норм права (теорія і практика): навчальний посібник /за заг. ред. Б. В. Малишева. Київ : РЕФЕРАТ, 2010. 260 с.

58. Теория государства и права: курс лекций / под ред. Н. И. Матузова и

А. В. Малько. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Юристъ, 2001. 776 с.

59. Рісний М. Правозастосувальний розсуд у юридичній практиці (загальнотеоретичне дослідження). /Редкол.: П. М. Рабинович (гол. ред.) та ін. Серія 1. Випуск 16. Львів, 2007. 192 с.

60. Рісний М. Проблеми застосування національними державними органами норм Конвенції. *Право України*. 2000. № 11. С. 40-42.

61. Уварова О. Шляхи дослідження правозастосовної функції принципів права. *Форум права*. 2007. № 2. С. 217-221.

62. Дж. Раз Права людини в новому світовому порядку (перекл. з англ. В. С. Бігуна) Електронний ресурс <http://bihun.in.ua/jushits/jurhit/article/1223/>

63. Витрук Н. Социально-правовой механизм реализации конституционных прав и свобод. Конституционный статус личности в СССР / под ред. Б. Н. Топорнина. Москва : Юрид.лит-ра. 1980. С. 195-196.

64. Бордун Н. Витоки та утвердження прав людини в контексті природно-правової та позитивістської традицій. *Європейські перспективи: науково-практичний журнал*. 2012. № 5. С. 149-154.

65. Братасюк В. Людина-особистість як суб'єкт захисту права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. 2017 № 47. Том 3. С. 181-185.

66. Пильгун Н., Рощук М. Реалізація принципу верховенства права як необхідна умова побудови правової держави. *Юридичний вісник: Повітряне і космічне право*. 2012. № 4. С. 30-35.

67. Удовика Л. Розширення меж правового буття людини як закономірність розвитку права. *Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи)*: матеріали II всеукр. круглого столу 1-2 грудня 2006 р. Львів : Край, 2007. С. 285- 304.

68. Авер'янов В. Людиноцентристська ідеологія як основа реформування українського адміністративного права в умовах інтеграційного процесу. *Держава і регіони*. Серія Право, 2010. Вип. 2. С. 87-92.

69. Бандура О. Єдність цінностей та істини у праві : монографія Київ: НАВСУ, 2000. 200 с.

70. Бандура О. Основні цінності права як система. *Право України*. 2008. № 5. С. 14-19.

71. Бігун В. Людина в праві та науках про право: три загальнонаукові підходи до дефініції. *Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи)*: матеріали I всеукр. «круглого столу», 16-17 вересня 2005 р. Львів, 2006. С. 37-42.

72. Галуцько В. Права людини у людиноцентристській теорії акад. Авер'янова та заходи щодо її популяризації. *Основні права людини: розуміння та виклики*. М-ли між нар. наук. конференції. Київ, 10 грудня 2019 р. Київ : «Гельветика». 2019. С. 15-26.

73. Грищук О., Добош З. Конвергенція справедливості і права: філософсько-правовий аспект : монографія. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2013. 272 с.

74. Грищук О. Людська гідність у праві: філософські проблеми. Київ : Атіка, 2007. 432 с.

75. Гудима Д. Антропологічна парадигма й антропологічні дослідницькі підходи: загальна характеристика. *Актуальні проблеми держави і права: збірник наукових праць*. Одеса : Юридична література, 2009. Вип. 45. С. 59-64.

76. Івашев Є. Взаємодія антропології та аксіології права як чинник розвитку теорії прав людини: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2013. 237 с.

77. Козюбра М. Принцип верховенства права і конституційна юрисдикція. *Вісник Конституційного Суду України*. № 4. 2000. С. 24-32.

78. Костицький М. Гуманізм права як прояв вищих (космічних) законів у суспільстві. *Принципи гуманізму та верховенства права як умова розвитку демократичної, соціальної, правової держави (пам'яті професора В. В. Копейчикова)* : матеріали міжвуз. наук.-теорет. конф. Київ : Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2009. С. 13-15.

79. Кравченко А. Антропологічний принцип у філософії права: дис. ... канд. юрид. наук.: 12.00.12. Харків, 2008. 216 с.
80. Ладиченко В. Гуманістичні основи організації державної влади : монографія. Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2007. 407 с.
81. Лазарев В. Социально-психологические аспекты применения права. Казань, 1982. 179 с.
82. Наставна Г. Антрополого-комунікативний підхід у системі методології наукового пізнання: природа та зміст. *Право і суспільство*. 2017. № 5. С. 21-26.
83. Неновски Н. Право и ценности. Пер. с болг. /Под ред.. В. Д. Зорькина. Москва : Прогресс, 1987. 248 с.
84. Нерсисянц В. Философия права. Москва : Норма, 1998. 647 с.
85. Оніщенко Н. Правова система: проблеми теорії : монографія. Київ : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. 352 с.
86. Оніщенко Н. Проблеми ефективності законодавства та сучасний розвиток. *Віче*. 2007. № 12. С. 3-6.
87. Петлевич Н. Особистість у правовідносинах: персоналістична характеристика. *Антропология права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи)*: матеріали III всеукр. круглого столу. Львів : СПОЛОМ, 2008. С. 245-256.
88. Петришин О. Проблеми соціалізації права та соціологізації юриспруденції. *Право України*. 2013. № 9. С. 86-102.
89. Поєдинок В. Втручання в права людини в німецькій правовій доктрині. *Основні права людини: розуміння та виклики*. М-ли між нар. наук. конференції. Київ, 10 грудня 2019 р. Київ : «Гельветика». 2019. С. 51-55.
90. Солодовнікова Х. Право на життя чи право на гідність: проблема пріоритетів. *Основні права людини: розуміння та виклики*. М-ли між нар. наук. конференції. Київ, 10 грудня 2019 р. Київ : «Гельветика». 2019. С. 55-58.
91. Тарахонич Т. Місце правових відносин у системі елементів механізму правового регулювання. *Правова держава*. Вип. 14. Київ, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. С. 45-55.

92. Фальковський А. До визначення поняття аксіологічного дослідницького підходу в методології юриспруденції. *Актуальні проблеми держави і права: Збірник наукових праць*. Вип. 40 Одеса : Юридична література, 2008. С. 59-64.

93. Габермас Юрген. Інший спосіб подолання філософії суб'єкта: комунікативний *versus* суб'єктивний розум // Пер. з нім. А. Богачова Філософський дискурс сучасності. Київ : Український філософський фонд, 1998. С. 5-37.

94. Єрмоленко А. Соціальна відповідальність як основна цінність інституалізації сучасного суспільства. Київ : Наукова Думка. 2016. 302 с.

95. Козловський А. Завіса реальності: право як небуття. *Проблеми філософії права*. Т. VIII-IX. 2010-2011. Київ-Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2012. С. 109-117.

96. Мельник А. Захист честі та гідності в Україні. *Міжнародне та національне законодавство: способи удосконалення*. Міжнар. наук. конф. 29-30 березня 2019 р. м. Дніпро. Дніпро: Дніпровський гуманітарний університет, 2019. С. 30-31.

97. Кравченко А. Антропологічний принцип у філософії права : дис. ... канд. юрид. наук.: 12.00.12. Харків, 2008. 216 с.

98. Романова А. Буття людини: природно-правовий зміст. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. 2016. № 850. С. 570-571.

99. Романова А. Позитивна правова активність людини у природно-правовому просторі. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Львів: Вид-во «Львівської політехніки», 2016. № 837. С. 321-326.

100. Романова А. Соціальна поведінка людини у природно-правовому просторі. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія : Юридичні науки. 2016. № 850. С. 254-258.

101. Олексюк М. Концепції відповідальності в сучасній англо-американській філософії кримінального права. *Порівняльно-аналітичне правознавство*. 2019. № 1. С. 518-522.

102. Костицький М. Соціально-правова дієздатність людини та соціалізація особистості в умовах глобалізації. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету імені Данила Галицького*. 2015. Вип. 11. С. 11-17.

103. Костицький М., Кушакова-Костицька Н. Честь і гідність в інформаційну епоху (Спроба філософсько-правового аналізу). Матеріали міжнар. наук.-практ. семінару, присвяченого пам'яті проф. Л. Юзькова «Людська гідність як конституційна цінність» Конституційний Суд України. Київ, 2018. С. 8-14.

104. Кушерець В., Кравець В., Мосьондз С. Антропологія права. Київ. Знання України. 2011. 223 с.

105. Разметаєва Ю. Реалізація та захист прав людини через інституції громадянського суспільства. *Антропологія права : філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи)* : статті учасників восьмого Міжнар. круглого столу 7-8 грудня 2012 року. Львів : Галиц. друкар, 2013. С. 427-444.

106. Білозьоров Є., Вишковська В. Правозахисна функція держави: сутність та механізм здійснення в Україні. Київ, 2015. 196 с.

107. Бринцев О. До питання про систему універсальних способів захисту у сфері підприємництва. *Вісник Академії правових наук України*. 2001. № 3(26). С. 233-241.

108. Вишковська В. Загальнотеоретична конструкція механізму правозахисної діяльності в Україні. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова*. Серія № 18. Економіка і право. Випуск 16. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. С. 53-58.

109. Головін А. Захист прав і свобод людини і громадянина єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні : монографія. Київ : Логос, 2012. 384 с.

110. Громовчук М. Конституційна система захисту прав і свобод людини та громадянина: питання теорії. *Конституційно-правові академічні студії*. Випуск 1. 2017. Ужгород, 2017. С. 18-27.

111. Гусарєв С. Юридична діяльність: методологічні та теоретичні аспекти: дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.01 Київ, 2007. 422 с.

112. Кір'яков В. Криміналістичні засади процесуального керівництва прокурором досудового розслідування. *Актуальні питання кримінального права, кримінального процесу та криміналістики*. Збірник матеріалів Міжнародно-науково-практичної конференції. Львів, 29 січня 2016 року. С. 182-184.

113. Лапчинский М. Некоторые аспекты исследования понятия «юридические средства охраны гражданских прав». *Государство и право*. 2002. № 5. С. 88-90.

114. Мартиненко Б. Юридичні гарантії прав і свобод людини і громадянина. *Адміністративне право і процес: шляхи вдосконалення законодавства і практики* : Збірник матеріалів науково-практичної конференції (Київ, 22 грудня 2006 року) . КНУВС. Київ, 2006. 357 с.

115. Михайлишин В. Перспективні напрямки забезпечення прав і свобод людини та громадянина в сучасному демократичному суспільстві: адміністративно-правовий аспект. 2012. С. 268-276.

116. Назаренко О. Роль Європейського Союзу в реалізації концепції відповідальності за захист. *Право України*. 2013. № 6. С. 160-167.

117. Негодченко О. Сучасне дослідження конституційних свобод людини і громадянина в Україні. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2008. № 1. С. 350-352.

118. Недибалюк В. Особливості механізму реалізації права людини на повагу до її гідності. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 3. С. 131-135.

119. Пашинський В. Правові гарантії конституційних прав і свобод військовослужбовців. *Право України*. 2006. № 5. С. 61-65.

120. Пашук Т. Ефективність юридичних засобів захисту прав людини: загальнотеоретичні проблеми дослідження. *Вісник Академії правових наук України*. 2006. № 1. С. 191-201.

121. Пендяга А. Окремі проблеми механізму реалізації захисту прав людини. *Підприємництво, господарство і право*. 2012. С. 33-34.

122. Словська І. Механізм захисту прав людини – основоположний принцип сучасного українського конституціоналізму. *Право України*. 2001. № 9. С. 15-17.

123. Федорова А. Захист соціальних прав у рамках Європейської конвенції з прав людини. Значення для України. *Право України*. 2012. № 11-12. С. 241-249.

124. Барак А. Судейское усмотрение. [пер. с англ.]. Москва : Норма, 1999. 376 с.

125. Варламова Н. Юридический позитивизм и права человека. *Общественные науки и современность*. 2008. № 1. С. 156-166.

126. Nickel, James. Making Sense of Human Rights: Philosophical Reflections on the Universal Declaration of Human Rights, (Berkeley; University of California Press, 1987)

127. Sandel M. Liberalism and the limits of Justice. - Cambridge: Cambridge university press, 1982.

128. Бойко Н. Доступ до правосуддя в Україні в контексті реалізації права людини на судовий захист. *Міжнародне та національне законодавство: способи удосконалення*. Міжнародна наукова конференція 29-30 березня 2019 року. м. Дніпро. Дніпровський гуманітарний університет, 2019. С. 78-82.

129. Загурський О. Забезпечення доступного і справедливого судочинства як пріоритет кримінально-процесуальної політики України. *Публічне право*. 2011. № 3. С. 176-182.

130. Онопенко П. Поняття та формування правоохоронних функцій держави. *Підприємництво, господарство і право*. 2004. № 10. С. 37-39.

131. Романова А. Система забезпечення прав і свобод людини та

громадянина в Україні. *Форум права*. 2012. № 2. С. 599-602.

132. Скрипнюк О. Права та свободи людини в конституційній системі України (частина перша). *Публічне право*. 2011. № 4. С. 6-14.

133. Скузь В. Проблеми гарантування прав людини в Україні. *Міжнародне та національне законодавство: способи удосконалення*. Міжнародна наукова конференція 29-30 березня 2019 року. м. Дніпро. Дніпровський гуманітарний університет, 2019. С. 148-149.

134. Бордун Н. Універсальні та регіональні інституції з прав людини як важливий механізм міжнародного захисту прав людини. *Загальнотеоретичні та філософсько-правові аспекти державно-правової реформи в Україні*. Матер. IV «круглого столу» (26 жовтня 2010 року). Київ : ЮВЕТА. 2010. С. 39-47.

135. Гришко В. Розвиток недержавної правоохоронної діяльності в Україні: історико-правове дослідження. *Держава та регіони*. Серія Право. 2018. № 3. С. 146-151.

136. Захаров Е. Негосударственные организации в Украине, принципы и способы деятельности правозащитных общественных организаций. Развитие гражданского общества в СНГ. Кн. 3. Москва : ИПА «Три Л». 1996. С. 72-73.

137. Ісакович С. Несудові засоби захисту прав дитини в Україні. *Український часопис прав людини*. 1998. № 3-4. С. 14-19.

138. Нор В. Защита имущественных прав в уголовном судопроизводстве. Київ : Вища школа, 1989. 276 с.

139. Нор В., Грищук В., Киряков В. Недержавна правоохоронна діяльність. (правова концепція). *Право України*. 1992. № 2. С. 23-25.

140. Юрко С. Участь громадян в охороні громадського порядку. *Актуальні проблеми держави та права*. 2013. № 70. С. 410-417.

141. Бойко Т. Етнонаціональний чинник становлення громадянського суспільства (соціально-філософський аспект) : автореф. дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.03. Львів, 2008. 18 с.

142. Борденюк В. Місцеве самоврядування і сфера виконавчої влади. *Актуальні проблеми держави і права*. Вип. 24. 2005. С. 230-242.

143. Добровольська Г. Роль профспілок у процесі становлення та розвитку громадянського суспільства в Україні. *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2007. № 5(42). С. 113-120.

144. Ковальчук В., Іщук С. Правові засади взаємодії громадянського суспільства та державної влади в процесі демократичної легітимації : монографія. Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2013. 268 с.

145. Карась А. Філософія громадянського суспільства як інтерпретація свободи і соціальності : автореф. дис. ... д-ра філос. наук : Львів, 2005. 42 с.

146. Колодій А. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні : монографія. Львів : Червона калина, 2002. 276 с.

147. Мамонова В. Система місцевого самоврядування. Енциклопедія державного управління: у 8 т. /Національна Академія державного управління При Президентові України; наук.-ред. колегія: Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін.. Київ : НАДУ, 2011. Т. 5. 2011. С. 342-344.

148. Громадські організації та органи державного управління: питання взаємовідносин : монографія /за заг. ред. Н. Р. Нижник, В. М. Олуйка. Хмельницький : Вид-во ХУУП, 2007. 236 с.

149. Тимошенко В. Суб'єктивний фактор громадянського суспільства. *Держава і право: Юридичні і політичні науки*. Вип. 47. Київ : 2010. С. 14-21.

150. Абрамова А. Эффективность механизма правового регулирования: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Красноярск, 2006. 23 с.

151. Білозьоров Є. Права і свободи людини та громадянина: оптимізм і реалії. *Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова*. Серія № 18. Економіка і право. Вип. 16. Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. С. 44-52.

152. Бобришев Є. Забезпечення інноваційної стійкості національної економіки: автореф. ... канд. екон. наук Чернігів, 2017. 21 с.

153. Гончаренко О. Міжнародні нормативно-правові гарантії економічних прав людини і громадянина в Україні. *Право України*. 2006. № 3. С. 17-22.

154. Грищук О. Людська гідність в праві : філософський аспект : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.12. Харків, 2008. 36 с.
155. Завадская Л. Механизм реализации права. Москва : Наука, 1992. 288 с.
156. Негодченко О. Механізм правового захисту. Міжнародна поліцейська енциклопедія у 10 т. (відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко). Права людини у контексті поліцейської діяльності. Київ : Ін Юре, 2005. Т. II. 1224 с.
157. Осадчий В. Механізм правового регулювання. *Митна справа*. 2013. № 5(2.2). С. 336-340.
158. Пендяга А. Окремі проблеми механізму реалізації захисту прав людини. *Підприємництво, господарство і право*. 2012. С. 33-34.
159. Скакун О. Теория государства и права. Харків : Консум. Университет внутренних дел, 2000. 704 с.
160. Скібіна О. Конституційний механізм реалізації права громадян на участь в управлінні державними справами. *Проблеми законності: респ. міжвідом. наук. зб.* /відп. ред. В. Я. Тацій. Харків : Національна юридична академія України, 2004. Вип. 66. С. 158-163.
161. Цекалова Н. Межі свободи людини і держави. Гарантування свободи. *Міжнародне та національне законодавство: способи удосконалення*. Міжнар. наук. конф. 29-30 березня 2019 року. м. Дніпро. Дніпровський гуманітарний університет, 2019. С. 60-64.
162. Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка [та ін.]. Київ : Вид-во «Юридична думка», 2008. 344 с.
163. Шундигов К. Механизм правового регулирования. Саратов, 2001. 102 с.
164. Юзьков Л. Государственное управление: Учеб. пособ. Київ 1999. 155 с.
165. Алексеев С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве. Москва : Юридическая литература, 1966. 187 с.

166. Алексеев С. Восхождение к праву. Поиски и решения. Москва : Издательство НОРМА, 2001. С. 319-320.
167. Воронова Л. Бюджетно-правове регулювання в СРСР. Київ : Вища школа. Голов. вид., 1975. 184 с.
168. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол : Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Укр. енцикл., 1998. Т. 1 : А-Г. 672 с.
169. Тарахонич Т. Механізм правового регулювання: теоретико-правові аспекти. *Правова держава*. Вип. 13. Київ : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. С. 105-106.
170. Остапенко О. Наукові уявлення про механізм адміністративно-правового регулювання. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ (серія юридична)*. 2010. № 2. С. 142-148.
171. Сырых В. Теория государства и права: Учеб. для вузов. 3-е изд., перераб. и доп. Москва : ЗАО Юстицинформ, 2007. 703 с.
172. Бачинін В. Філософія права: словник /В. А. Бачинін, В. С. Журавський, М. І. Панов. Київ : «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. 408 с.
173. Бачинин В. Философия права и преступления. Харьков: Фолио, 1999. 607 с.
174. Patej-Bratasiuk M. Filozoficznoprawne aspekty besprawia w warunkach wspulczesnej Ukrainy. *Filozofia prawa wobec globalizmu. / pod redakcia Jerzego Stelmacha*. Krakow Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellonskiego. 2003. S. 223-228.
175. Нерсисянц В. Юриспруденция. Введение в курс общей теории права и государства. Москва : НОРМА-ИНФРА-М, 1998. 282 с.
176. Козюбра М. Правовий закон: проблема критеріїв. *Вісник Академії правових наук України*. № 2-3 (33-34). Харків : Право, 2003. С. 83-96.
177. Ллойд Д. Идея права: пер. с англ. Москва, 2002. С. 211-219.
178. Роулз Дж. Теория справедливости. Новосибирск, 1995. 536 с.
179. Максимов С. Правовая реальность: опыт философского осмысления : монография. Харьков : Право, 2002. 328 с.

180. Колодій А., Олійник А. Права людини і громадянина в Україні: Навч. посіб. Київ.: Юрінком Інтер, 2003. 336 с.

181. Дем'янова О. Реалізація верховенства права в цивільному судочинстві. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://kia.court.gov.ua/sud2690/1j/4q/67153/>

182. Гуйван П. Правова визначеність як складова частина принципу верховенства права. *Альманах міжнародного права*. Вип. 17. 2017. С. 11-21.

183. Добрянський С. Юридичне гарантування основоположних прав людини в Україні: можливості удосконалення. *Антропология права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи)*: Статті учасників Міжнародного «круглого столу» (м. Львів, 9-10 грудня 2011 року). Львів : Галицький друкар, 2011. С. 154-168.

184. Коструба А. Юридичні факти в механізмі правоприпинення цивільних відносин : монографія. Київ : Ін Юре, 2014. 416 с.

185. Коструба А. Правова природа держави: цивілістичний аспект. *Право України*. 2017. № 11. С. 165-171.

186. Лагутіна О. Юридичний механізм забезпечення особистих немайнових трудових прав працівників: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.05. Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса. 2015. 41 с.

187. Левченков О. Вплив процесів глобалізації та євроінтеграції на ефективність регулювання суспільних відносин в Україні. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2014. № 2 (148). С. 83-90.

188. Лесько А. Врегулювання спору за участю судді: проблеми і перспективи. *Правова держава*. 2019. № 34. С. 48-56.

189. Майданик Р. Принцип пропорційності (співрозмірності) в цивільному праві України: поняття, межі, умови застосування. *Юридична Україна: правовий часопис*. 2009. № 11/12 (83/84). С. 47-55.

190. Мамутов В. Регулювання особистих немайнових і майнових відносин громадян в Цивільному кодексі України / В. Мамутов, О. Зверева *Юридична Україна*. 2007. № 2. С. 16-25.

191. Осадчук С. Принцип пропорційності як концептуальна засада розвитку цивільно-правових відносин. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2016. № 2. С. 35-39.
192. Пацурківський П. Діалектика права і держави: необхідність зміни парадигмальних підходів. *Українське право*. 2006. № 1(19). С. 33-38.
193. Пацурківський П. Соціологічна (природно-позитивна) доктрина фінансового права. *Право України*. 2005. № 6. С. 29-33.
194. Погрібний С. Механізм та принципи регулювання договірних відносин у цивільному праві України : монографія. Київ : Правова єдність, 2009. 304 с.
195. Сімутіна Я. Методи правового регулювання заробітної плати на сучасному етапі (правові проблеми): автореф. ... канд. юрид. наук. Харків, 2007. 21 с.
196. Слюсар К. Методи гарантування і захисту конституційних прав та свобод людини і громадянина. *Право України*. 2006. № 4. С. 35-39.
197. Стефанчук Р. Принципи та гарантії здійснення особистих немайнових прав фізичних осіб. *Юридична Україна*. 2007. № 3. С. 48-57.
198. Шевчук С. Принцип рівності у європейському та порівняльному конституційному праві (до рішення Конституційного Суду України у справі про граничний вік кандидата на посаду керівника вищого навчального закладу). *Вісник Академії правових наук України*. 2005. № 4 (43). С. 124.
199. Яворська О. Визнання права третейським судом. *Альтернативні способи вирішення спорів*: матеріали шостого львівського міжнародного форуму (30-31 травня 2013 року, м. Львів) Львів: Вид-во Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України, 2013. С. 18-22.
200. Жариков Ю. Механизм правового регулирования: понятие и система. *Вестник Московского университета МВД России*. 2008. № 5. С. 37-38.

201. Калашник О. Механізм правового регулювання цивільних відносин як об'єкт наукових досліджень: генеза та сутність. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2017. № 2 (14). С. 136-149.
202. Кархут О. Механізм правового регулювання суспільних відносин у сфері освіти: теоретико-правовий аспект : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2014. 185 с.
203. Козенко Ю. Юридична відповідальність як діалектика категорій «правова свобода» та «правовий обов'язок» в поведінці особи. *Наукові записки НаУКМА*. Том 129. Юридичні науки. 2012. С. 65-67.
204. Кривицький Ю. Механізм правового регулювання в сучасній теорії права. *Часопис Київського університету права*. 2009. № 4. С. 74-79.
205. Куракін О. Поняття і зміст нормативно-правового регулювання як юридичного явища. *Держава і регіони*. Серія: право, 2013. № 3 (41). С. 10-15.
206. Нечипоренко А. Повстання як останній засіб захисту прав людини. *Наукові записки НаУКМА: Спеціальний випуск*. 2000. Т. 18, ч. 1. С. 192-195.
207. Огородник О. Механізм забезпечення прав і свобод людини та принцип законності в Україні. *Право України*. 2008. № 6. С. 14-18.
208. Рабінович. С. Фактична конституція та неофіційні основи соціально-політичного порядку. *Право і громадянське суспільство* № 3. 2013. С. 38-65.
209. Рабінович П. Герменевтика і правове регулювання. *Вісник Академії правових наук*. 1999. № 2. С. 61-71.
210. Регушевський Е. Конституційно-правові гарантії політичних прав та свобод людини й громадянина в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2004. 18 с.
211. Аристотель. Политика. Афинская полития. Москва : Мысль, 1997 459 с.
212. Ціцерон Марк Тулій. Про державу. Про закони. Про природу богів /Пер. з латин. В. Литвинов. Київ : Основи, 1998. 476 с.
213. Боден Ж. Шість книг про республіку, 1576 р.

214. Локк Дж. Два трактати про врядування: Пер. з англ. Київ : Основи, 2001. 265 с.

215. Кістяківський Б. Вибране /Переклад з російської Л. Г. Малишевської; упорядкування, передмова і примітки Л. П. Депенчук. Київ : Абрис, 1996. 512 с.

216. Дайсі А. Вступ до вчення про право конституції. / Антологія лібералізму: політико-правничі вчення та верховенство права. Київ : Книги для бізнесу, 2008. С. 509-530.

217. Братасюк М. Право як монолог державної влади в контексті сучасного українського правового розвитку. / Проблеми філософії права. Т. VI-VII. 2008-2009. С. 54-60.

218. Воронова Л. Правові закони як регулятивна цінність громадянського суспільства. *Форум права*. 2011. № 4. С. 101-106.

219. Гордієнко Д. Принцип верховенства права в українському законодавстві. *Роль практики Європейського Суду з прав людини у стредженні принципу верховенства права*: матеріали круглого столу / за ред. І. Г. Оборотова. Миколаїв, 2016. С. 18-22.

220. Грищенко А. Правовий закон: питання теорії та практики в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 Київ, 2002. 18 с.

221. Гусаров С. Законотворчість і законодавчий процес в Україні : монографія / за заг. ред. О. М. Бандурки. Харків : Золота миля, 2014. 412 с.

222. Иванова С. Принцип социальной справедливости в законотворчестве: проблемы реализации на современном этапе. *Законодательство и экономика*. 2005. № 1. <http://book.isito.kg> .

223. Легін Л. Принципи законодавчого процесу. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2011. Вип. 1. С. 72-82.

224. Лозинська І. Правовий закон і стандарти правотворчості правової держави. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія юридична. 2011. № 1 (1). С. 37-46.

225. Миронюк Д. Реалізація у правотворчості результатів кримінологічного моніторингу ефективності правового регулювання у сфері протидії злочинності. *Право і Безпека*. 2014. № 2. С. 114-118.

226. Нижник Н. До питання про особливості реалізації процесуальних повноважень судьями Верховного Суду України / Н. Р. Нижник, О. В. Муза *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2012. № 1. С. 55-59.

227. Петришин О. Верховенство права в системі правового регулювання суспільних відносин. *Право України*. 2010. № 3. С. 24-35.

228. Погребняк С. Колізії у законодавстві України та шляхи їх переборення : автореф. дис ... канд. юрид. наук: спец.12.00.01. Харків, 2001. 19 с.

229. Селіванов В. Право і влада суверенної України: методологічні аспекти : монографія. Київ : Видавничий дім «Ін-Юре», 2002. 724 с.

230. Старчук О. Нормативність як ознака принципів права. *Юридична Україна*. 2008. № 6. С. 26-30.

231. Тарасишина О. Справедливість як правова цінність. *Юридичний вісник*. 2002. № 3. С. 114-117.

232. Терлюк М. До проблеми якості закону України як джерела права /М. Терлюк, О. Ющик. *Право України*. 2017. № 6. С. 17-26.

233. Фулей Т. Сучасні загальнолюдські принципи права та проблеми їх впровадження в Україні: автореф. ... канд. юрид. наук. 12.00.01. Київ, 2003. 20 с.

234. Фуфалько Т. Поняття та зміст принципу пропорційності, його прояв в основних формах діяльності держави. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ (серія юридична)*. 2011. № 2. С. 63-73.

235. Ющик О. Правова реформа: загальне поняття, проблеми здійснення в Україні. Київ, 1997. 191 с.

236. Ющик О. Питання державотворення: чи відбудеться в Україні правова реформа. *Віче*. 2007. № 9-10. С. 36-38.

237. Ященко Р. Правотворчість в умовах перехідного суспільства: теоретико-правовий аспект: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2013. 180 с.

238. Кашанина Т. Основы российского права: учеб. [для вузов] / Т. В. Кашанина, А. В. Кашанин. 2-е изд., изм. и доп. Москва : Изд-во НОРМА-ИНФРА-М, 2001. 800 с.

239. Керимов Д. Культура и техника законотворчества. Москва : Юрид. лит., 1991. 160 с.

240. Колкарева И. Проблемы теории правового закона и правовой законности: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Ростов на Дону, 2002. 170 с.

241. Братасюк М., Градова В. Невідповідність законодавства принципам права як чинник його криміногенності. *Законодавство України: недоліки, проблеми систематизації та перспективи розвитку*: матеріали Всеукр. наук. конференції (10-11 лютого 2017 р., м. Херсон) Херсон, 2017. С. 159-164.

242. Козюбра М. Право як явище культури. *Право та культура: теорія і практика*. Міжнародна науково-практична конференція 15-16 травня 1997 року. Київ : МП Леся, 1997. С. 28-30.

243. Шевчук С. Судова правотворчість : світовий досвід і перспективи в Україні. Київ : Реферат, 2007. 640 с.

244. Урумов А. Правотворчество в аспекте правопонимания. [Електронний ресурс]. Режим доступу:<http://superinf.ru>

245. Дзюбенко О. Юридична техніка відомчої нормотворчості в Україні : монографія. Київ : Ніка Нова, 2012. 282 с.

246. Заморська Л. Правова нормативність як основа механізму дії права : монографія. Одеса : Фенікс, 2013. 304 с.

247. Ковальський В. Правотворчість: теоретичні та логічні засади / В. С. Ковальський, І. П. Кузінцев. Київ: Юрінком Інтер, 2005. 192 с.

248. Моїсєєнкова С. Філософсько-правовий аналіз механізму правоутворення. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 5. С. 123-127.

249. Скурко Е. Принципы права : монография. Москва: Ось-89, 2008. 192 с.

250. Шаган О. Система принципів нормотворчості. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Данила Галицького*. 2014. № 9. С. 64-69.

251. Погребняк С. Основоположні принципи права: автореф. ... д-ра юрид. наук. Харків. 2009. 36 с.

252. Братасюк М., Росоляк О. Принципи та норми права в контексті самовизначення людини-особистості як суб'єкта права. *Актуальні проблеми правознавства*. Зб. наукових праць. Вип. 2. 2017. Тернопіль. ТНЕУ. С. 5-11.

253. Бігун В. Правозахисний смисл правосуддя (філософсько-правове осмислення ідеї правосуддя). *Вісник Львівського національного університету внутрішніх справ : серія юридична* 2009. Вип. 4. С. 354-362.

254. Момот М. Реалізація принципу справедливості в правотворчій діяльності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. Київ, 2011. 20 с.

255. Кибал В. Проблема реалізації принципу верховенства права в банківській системі України. / Верховенство права: традиція доктрини та потенціал практики / за заг ред. М. Г. Патеї-Братасюк. Київ: Вид-во Європейського ун-ту, 2010. С. 468-492.

256. Андронов І. Застосування практики Європейського Суду з прав людини при ухваленні судових рішень у цивільному процесі України. / *Medzinarodna vedecka konferencia / Pravna veda a prax: vyzvy modernych europskych integracnych procesov. Zbornik prispevkov z medzinarodnej vedeckej konferencie*. 27-28. Novembra 2015 r. Bratislava. Slovenska republika. S. 232- 234.

257. Багрій Т. Принцип верховенства права як засада розвитку фінансово-бюджетних правовідносин в Україні. *Науковий вісник НАВС*. Київ, 2011. № 5. С. 48-57.

258. Братасюк В. Європейські стандарти права як засади захисту прав людини в сучасній Україні. / *Medzinarodna vedecka konferencia / Pravna veda a prax: vyzvy modernych europskych integracnych procesov. Zbornik prispevkov z medzinarodnej vedeckej konferencie*. 27-28. Novembra 2015 r. Bratislava. Slovenska republika. S. 234-237.

259. Братасюк В. Реформування правової системи України в контексті європейських інтеграційних процесів: специфіка прояву інтелектуальної традиції. Розвиток вітчизняних правових інститутів в умовах демократичних процесів : монографія. /В. Д. Гвоздецький, О. Г. Мурашин, О. О. Дульський, С. Г. Благовісний, Е. А. Писарєва, О. В. Чернецька та ін.. /За заг. ред. М. Г. Патеї-Братасюк. Київ, 2010. С. 44-66.

260. Вишковська В. Загальнотеоретична конструкція механізму правозахисної діяльності в Україні. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 18 : Економіка і право. 2011. Вип. 16. С. 53-58.

261. Матат Ю. Право на справедливий суд: практика Європейського суду з прав людини і реалізація в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія ПРАВО. Випуск 41. Том 1. 2016. С. 31-36.

262. Панталієнко П. Деякі особливості правового статусу суддів України. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. 2011. Вип. 165. Ч. 2. С. 268-273.

263. Петришин О. Нормативно-правова база регіональної влади в Україні: шляхи удосконалення. /О. В. Петришин, Т. В. Кучеренко. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*: зб. пр.. С. 23-33.

264. Требін М. Правосвідомість громадян України: стан та види деформації. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна*. № 12. 2008. С. 59-62.

265. Шевчук С. Конституційні засади правової системи України і проблеми її вдосконалення. *Право України*. 2010. № 12. С. 326-329.

266. Шпакович О. Перспективи вступу України до Європейського Союзу. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*: зб. наук. пр. Київ: КНУ ім. Тараса Шевченка, 2012. Вип. 105, ч. 1. С. 39-46.

267. Юдківська Г. Деякі проблеми застосування практики Європейського Суду з прав людини в Україні. *Право України*. 2011. № 7. С. 74-79.

268. Білас Ю. Гуманістичні засади європейських стандартів прав людини. *Антропология права: філософський та юридичний виміри(стан, проблеми,*

перспективи): Статті учасників Міжнародного «круглого столу» (4-5 грудня 2009 року, м. Львів). Львів: Край, 2009. С. 31-44.

269. Головатий С. Тріада європейських цінностей - верховенство права, демократія, права людини - як основа українського конституційного ладу (частина третя: права людини). *Право України*. 2015. № 1. С. 13-93.

270. Євтошук Ю. Принцип пропорційності як необхідна складова верховенства права: автореф. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2015. 19 с.

271. Козюбра М. Принцип верховенства права та вітчизняна теорія і практика. *Українське право*. 2006. Число 1(19). С. 15-24.

272. Андрощук С. Принцип верховенства права: визначення, співвідношення із суміжними поняттями, особливості законодавчого закріплення і реалізації. *Юридичний журнал*. 2005. № 11. С. 71-77.

273. Андрюшко І. Правове мислення у контексті герменевтики права. *Держава і право: Юридичні і політичні науки: збірник наукових праць*. 01/2012. Вип. 55. С. 100-105.

274. Багрій Т. Змістовно-сміслові характеристики верховенства права. *Наукові записки НАВС*. Київ, 2011. № 4. С. 38-47.

275. Братасюк М. Людська гідність як джерело європейських стандартів прав людини. *Науковий вісник КНУВС*. 2010. № 3. С. 85-95.

276. Бринцев В. Стандарти правової держави: втілення у національну модель організаційного забезпечення судової влади : монографія. Харків, 2010. 464 с.

277. Гіда Є. Загальнолюдські стандарти прав людини і забезпечення їх реалізації в діяльності міліції : автореф. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 Київ. : 2000. 20 с.

278. Головатий С. Верховенство права : монографія у 3-х книгах. Київ: Фенікс, 2006. Кн. 1: Від ідеї до доктрини. С. 61-624.

279. Зайцев Ю. До питання втілення «живого» права ЕКПЛ / Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. 2004. № 2. С. 31-36.

280. Запара С. Поняття та ознаки міжнародного стандарту. *Порівняльно-правові дослідження*. 2011. № 1. С. 96-101.

281. Зінченко Ю. Історія становлення принципу пропорційності. *Держава і право*. Юридичні та політичні науки. 2009. Вип. 46. С. 83-89.

282. Кампо В. Судова доктрина верховенства права: український досвід в європейському контексті. *Юридичний журнал*. Київ, 2008. № 12. С. 116-125.

283. Капліна О., Маринів В. Правові стандарти Європейського суду з прав людини. *Вісник прокуратури*. 2007. № 8 (74). С. 65-71.

284. Костицький М. Верховенство права – як філософська правова категорія та принцип юридичної науки. *Верховенство права у правозастосовчій діяльності*: матер. регіон. наук.-практ. конф., (присвяченій 15-ій річниці Юридичного інституту). Івано-Франківськ. 2007. 412 с.

285. Луспенік Д. Роль суду в цивільному змагальному процесі. *Юридичний журнал*. 2004. № 5. С. 116-120.

286. Луців О. «Інтегральний» підхід до з'ясування сутності верховенства права: загальна характеристика та основні різновиди. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2013. Серія ПРАВО. Ч. І. Т. 1. Випуск 22. С. 53-57.

287. Львова О. Ціннісні орієнтації у праві як фактор утвердження принципу верховенства права. *Правова держава*. Вип. 18. 2006. С. 80-81.

288. Максимов С. Верховенство права: світоглядно-методологічні засади. *Вісник Національного університету «Юридична академія імені Ярослава Мудрого»*. 2016. № 4 (31). С. 27-35.

289. Мутусханов А. Європейські стандарти прав людини у правовій системі України. *Трипільська цивілізація*. 2012. № 8. С. 63-67.

290. Мутусханов А. Становлення європейських стандартів прав людини /А. А. Мутусханов, Г. А. Костенко-Костейчук. *Трипільська цивілізація*. 2012. № 7. С. 68-72.

291. Верховенство права: традиція доктрини і потенціал практики. / За заг. ред. М. Г. Патей-Братасюк. Київ: Вид-во Європейського ун-ту, 2010. 536 с.

292. Пухтецька А. Європейський адміністративний простір і принцип верховенства права. Київ : Видавництво «Юридична думка», 2010. 139 с.

293. Рабінович П. Верховенство права з позицій європейсько-міжнародного та українсько-конституційного судочинства. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2006. № 3. С. 11-22.

294. Рабінович П. Інтерпретація верховенства права Конституційним Судом України. (доктр. коментар). *Право України* 2006. № 11. С. 27-30.

295. Серьогін С. Верховенство права в Україні: проблеми розуміння та застосування : монографія. Дніпропетровськ : Середняк Т. К., 2014. 124 с.

296. Скрипнюк В. Конституційно-правові основи взаємодії органів державної влади і забезпечення верховенства права. *Право України*. 2010. № 3. С. 80-88.

297. Тертишник В. Принципи права та стратегія і практика судово-правової реформи. *Право і суспільство*. 2016. № 6. С. 20-26

298. Футей Б. Верховенство права і незалежність судочинства. *Українське право*. 2006 Число 1 (19). С. 147-154.

299. Чепульченко Т. Правова держава як гарант дотримання основних демократичних принципів та прав людини у суспільстві. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Політологія. Соціологія. Право. 2012. № 2. С. 110-114.

300. Чернетченко В. Рішення Європейського Суду з прав людини у справах проти України щодо забезпечення права на захист / Medzinardna vedecka konferencia / Pravna veda a prax: vyzvy modernych europskych integracnych procesov. Zbornik prispevkov z medzinarodnej vedeckej konferencie. 27-28. Novembra 2015 r. Bratislava. Slovenska republika. S. 257 -259.

301. Шевчук С. Доктрина верховенства права і конституціоналізму: історична генеза і співвідношення. *Право України*. 2010. № 3. С. 52-61.

302. Шевчук С. Принцип субсидіарності у діяльності Європейського Суду з прав людини та необхідність узгодження судової практики. Правове забезпечення ефективного виконання рішень і застосування практики

Європейського суду з прав людини : зб. наук. ст. Міжнар. наук.-практ. конф. (15 вересня 2012 року, м. Одеса). Одеса : Фенікс, 2012. С. 82-89.

303. Шипілов Л. Народовладдя як основа демократичної держави : монографія. Харків : Видавництво «ФІНН», 2009. 216 с.

304. Шпакович О. Принципи субсидіарності та пропорційності у праві Європейського Союзу. *Право України*. 2012. № 3-4. С. 321-328.

305. Бауринг Г. Позиция Европейского Суда по правам человека в вопросе об избирательных правах граждан в контексте латвийской практики: юридический взгляд. *Права человека*. Практика Европейского Суда по правам человека. 2008. № 6. С. 28-42.

306. Таманага Брайян. Верховенство права: історія, політика, теорія /Пер. з англ. А. Іщенко. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 208 с.

307. Гаудер П. Верховенство права в реальному світі /[пер. з англ.: Д. Вовк, В. Гончаров, К. Горобець та ін ; кер. проекту Д. Лученко ; наук, ред. Д. Вовк. Харків : Право, 2018. 392 с.

308. Голубок С. Международно-правые стандарты права на судебную защиту. *Правоведение*. 2007. № 1. С. 112-124.

309. Ковлер А. Демократия и участие в политике: Критические очерки истории и теории / А. И. Ковлер, В. В. Смирнов. Москва: Наука, 1986. 192 с.

310. Оганесян С. Понятие международных стандартов прав человека. *Международное публичное и частное право*. 2008. № 2. С. 18-21.

311. Шульга Р. Легитимность институтов международного правосудия в контексте современной «инфляции» прав человека: от осуждения к примирению. *Антропология права: філософський та юридичний виміри(стан, проблеми, перспективи)*: Статті учасників Міжнародного «круглого столу» (9-10 грудня 2011 року, м. Львів). Львів: Галицький друкар, 2011. С. 552-568.

312. Буткевич В. Якість закону і питання ефективності застосування рішень Європейського Суду з прав людини судами України. *Право України*. 2011. № 7. С. 48-63.

313. Верланов С. Стандарти економічних та соціальних прав людини у Європейському Союзі та Раді Європи: взаємозв'язок та співвідношення. *Право України*. 2008. № 7. С. 137-141.

314. Вовк Д. Проблема визначення та дії принципу верховенства права в Україні. *Право України*. 2003. № 11. С. 127-130.

315. Городовенко В. Принцип обов'язковості судового рішення. *Питання судоустрою*. Вісник № 1 [68], 2012. С. 160-173.

316. Грошевий Ю., Копиленко О., Цвік М. Системний аналіз європейських стандартів щодо захисту прав людини: доктринальні підходи та судова практика. *Право України*. 2006. № 7. С. 24-28.

317. Дудоров О., Мазур М. Реалізація принципу верховенства права у випадках застосування закону про кримінальну відповідальність: постановка проблеми, міжнародний і зарубіжний досвід. *Юридичний науковий електронний журнал* № 5, 2017. С. 130-141.

318. Кононенко В. Рішення Європейського суду з прав людини як прецедент тлумачення Конвенції про захист прав людини та основних свобод. *Право України*. 2008. № 3. С. 131-134.

319. Майданик Р. Пропорційність (співрозмірність) і право власності: доктрина і судова практика. *Право України*. 2016. № 1. С. 41-54.

320. Паліюк В. У яких випадках українські судді зобов'язані застосовувати Конвенцію про захист прав людини і основних свобод? *Судова апеляція*. 2006. № 3 (4). С. 126-133.

321. Роєнко М. Природа рішень Європейського суду з прав людини. *Від громадянського суспільства – до правової держави*. Тези IV Міжнародної наукової студентської конференції. Харків : Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2009. С. 117-120.

322. Федик С. Особливості тлумачення юридичних норм щодо прав людини (за матеріалами практики Європейського суду з прав людини та Конституційного Суду України) автореф. дис. ...канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. Київ, 2002. 20 с.

323. Фулей Т. Вплив практики Європейського суду з прав людини на судову практику України: підходи та виміри. *Право України*. 2015. № 2. С. 98-113.

324. Фулей Т. Застосування практики Європейського суду з прав людини в адміністративному судочинстві : науково-методичний посібник для суддів. Київ, 2015. 114 с.

325. Ярошенко І. Принцип пропорційності у цивільному процесуальному праві: забезпечення балансу публічного і приватного інтересів. *Право України*. 2017. № 8. С. 21-26.

326. Андронов І. Судове рішення як акт правосуддя в цивільному процесі. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2015. Т. 16. С. 322-334.

327. Бігун В. Людина в праві: аксіологічний підхід : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2004. 220 с.

328. Грошевий Ю. Професійна правосвідомість судді та правоздатність рішень суду: кримінально-процесуальний аспект. *Університетські наукові записки*. 2005. № 4 (16). С. 248- 255.

329. Дешко Л. Конституційне право на звернення до міжнародних судових установ та міжнародних організацій: порівняльно-правове дослідження: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2017. 35 с.

330. Добрянський С. Міжнародні стандарти прав людини: до характеристики деяких сучасних тенденцій розвитку. *Проблеми державотворення і захисту прав людини: матеріали VIII регіональної науково-практичної конференції ЛНУ ім. І. Франка, (13-14 лютого 2002 року, м. Львів)*. 2002. С. 22-25.

331. Загурський О. Завдання кримінального провадження в контексті нової кримінальної процесуальної політики України. *Право і Безпека*. 2012. № 5. С. 161-165.

332. Ігонін Р. Адміністративно-правова природа Вищої кваліфікаційної комісії суддів України. *Адвокат*. 2011. № 2 (125). С. 34-38.

333. Льошенко О. Імплементція Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики Європейського суду з прав людини в національну правову систему України. *Право України*. 2009. № 6. С. 76-79.

334. Федорова Т. Сучасна зарубіжна практика вирішення комерційних (торгових) спорів у судовому порядку. *Актуальні проблеми держави і права*. 2017. С. 141-150.

335. Хворостянкіна А. Європейські стандарти адміністративного процесу. *Юридичний журнал*. №11/2005. www.justinian.com.ua/article.php?id=2014.

336. Cornell D. From the Lighthouse: The Promise of Redemption and the Possibility of Legal Interpretation / Legal Hermeneutics: History, Theory, and Practice / Edited by Leyh G. Berkeley: University of California Press, 1991. P. 147-172. P. 150.

337. Richard H. Fallon, Jr., «The Rule of Law» as a Concept in Constitutional Discourse, 97 Col. Rev. 1,8-9 (1997).

338. Циппеліус Р. Юридична методологія: Пер. з нім. Київ: Реферат, 2004. 176 с.

339. Иеринг фон Рудольф. Борьба за право. Пер. с нем. П. П. Волкова. Москва : Изд. К. П. Солдатенкова: тип. Грачева и К., 1874. 77, [3] с.

340. Бернюков А. Юридична герменевтика як методологія здійснення правосуддя : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2008. 19 с.

341. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР База даних «Законодавство України» /ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254/96-вр>

342. Рішення Конституційного Суду України Підпункт 4.1 пункту 4 мотивувальної частини у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України, справа про призначення судом більш м'якого покарання від 2 листопада 2004 року N 15-рп/2004. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v015p710-04>

343. Договір про Європейський Союз. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http : //www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_029](http://www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_029)

344. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_408.

345. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV База даних «Законодавство України» /ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>

346. Бандура О. Правознавство в системі наукового знання. Аксіологічно-гносеологічний підхід. Київ : КНУВС, 2010. 272 с.

347. Теорія держави і права : навч. посіб. / С. К. Бостан, С. Д. Гусарєв, Н. М. Пархоменко та ін.. Київ: ВЦ «Академія», 2013. 348 с.

348. Братасюк М. Метафізична сутність права як джерело деонтологічного виміру юридичної діяльності. *Моральні основи права*. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (16 грудня 2010 року, м. Івано-Франківськ). Надвірна: ЗАТ «Надвірнянська друкарня», 2010. С. 46-50.

349. Кельман М. Загальнонаукова методологія і методологія права. *Антропология права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи)*: Збірка круглого столу: Статті учасників Третього всеукраїнського «круглого столу» (23-24 листопада 2007 року, м. Львів). Львів: СПОЛОМ, 2008. С. 170-182.

350. Козловський А. Право як пізнання. Вступ до гносеології права. Чернівці : Рута, 1999. 295 с.

351. Козловський А. Логіко-гносеологічні засади правової норми. *Вісник Академії правових наук України*. 2000. № 4. С. 98-109.

352. Козюбра М. Місце філософії права в системі суспільствознавства (до питання про дисциплінарний статус філософії права) / Проблеми філософії права. 2003. Т. I. С. 27-32.

353. Костицький М. Філософські та психологічні проблеми юриспруденції : вибр. наук. праці. Чернівці : Рута, 2009. 576 с.

354. Костицький М. Методологія пізнання української історико-правової дійсності / Філософські та психологічні проблеми юриспруденції : вибрані наукові праці / відп. ред. Н. В. Кушакова-Костицька. Чернівці : Рута, 2008. С. 85-89.

355. Костицький М. Верховенство права як філософська правова категорія та принцип юридичної науки. *Верховенство права у правозастосовчій діяльності* : матер. регіон. наук.-практ. конф., (присвяченій 15-ій річниці Юридичного інституту). Івано-Франківськ. 2007. 412 с.

356. Кравець В. Типи праворозуміння як методології основних філософсько-правових дискурсів : дис... канд. юрид. наук: 12.00.12. Київ, 2003. 179 с.

357. Кривцова І. Методологічна роль синергетики у порівняльно-правовому пізнанні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. Одеса, 2008. 20 с.

358. Мельничук О. Аксіологічні основи права / О. С. Мельничук, К. В. Горобець. *Право України*. 2010. № 4. С. 220-224.

359. Наставна Г. Роль антрополого-комунікативного підходу у пізнанні людиноцентризму в праві. *Альманах права*. 2017. Вип. 8. С. 217-220.

360. Онуфрієнко О. Правові засоби як основна категорія у контексті інструментальної теорії права. *Українське право*. 2003. № 1. С. 90-99.

361. Патерило І. Право як ціннісна категорія : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2006. 18 с.

362. Петриківська О. Філософська антропологія як методологія синтезу знань про людину : автореф. дис канд. філософ. наук : 09.00.02. Одеса, 2007. 18 с.

363. Петрова Л. Фундаментальні проблеми методології права : автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук : 12.00.12. Харків, 1998. 38 с.

364. Плавич. В. Тлумачення юридичних норм і застосування законів (логіко-методологічний аналіз). *Правова держава*. Вип. 26. 2015. С. 147-160.

365. Рабінович П. Соціальна сутність прав людини : у світлі потребового підходу. *Вісник Академії правових наук України*. Харків : Право, 2005. № 1 (40). С. 3-13.

366. Руднєва О. Теоретичні проблеми класифікації міжнародних стандартів прав і свобод людини. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2010. № 9. С. 32-42.

367. Слюсар К. Методи гарантування і захисту конституційних прав та свобод людини і громадянина. *Право України*. 2006. № 4. С. 35-39.

368. Тихомиров А. Юридическая компаративистика. Философские, теоретические и методологические проблемы. Київ : Знання, 2005. 334 с.

369. Тімуш І. Інтегральний погляд на право : монографія. Київ : Атіка, 2009. 284 с.

370. Фальковський А. Постмодерністський образ людини та сучасні правові трансформації. *Антропология права: філософський та юридичний виміри*. Статті учасників Другого всеукраїнського «круглого столу» (1-2 грудня 2006 року, м. Львів). Львів: Край, 2007. С. 305-311.

371. Юркевич П. Історія філософії права. Лекції ординарного професора П. Д. Юркевича. Москва, 1873 р. / Історія філософії права; Філософія права; Філософський щоденник [пер. з рос. 2-ге вид.] Київ: Ред. журн. «Український світ», 2000. С. 14-528.

372. Brozek B., Stelmach Je. *Methody prawniczy*. Krakow, 2004. 296 s.

373. Kaufmann A. *Problemgeschichte der Rechtsphilosophie*. Munchen, 1994.

374. Kaufmann, Arthur. Preliminary Remarks on a Legal Logic and Ontology of Relations //Law, Interpretation and Reality. Essays in Epistemology, Hermeneutics and Jurisprudence. Edited by P. Nerhot Dordrecht, Boston, London, Kluwer Academic Publishers, 1990. 455 с.

375. Керимов Д. Методология права. Предмет. Функции. Проблемы философии права. Москва : Аванта, 2000. 560 с.

376. Кожевников В. Методология и история права : учебн. пособ. в 2 ч. Ч. 2. Омск : Из-во Ом. гос. ун-та, 2009. 420 с.

377. Радбрух Г. Философия права. [пер. с нем. Ю. М. Юмашева]. Москва : Междунар. отношения, 2004. 238 с.

378. Рулан Н. Юридическая антропология : учеб. для вузов / ответств. ред. член.-корр. РАН, д.ю.н., проф. В. С. Нерсисянц. Москва: Изд-во НОРМА, 1999. 310 с.

379. Хеффе О. Политика, право, справедливость: основоположение критической философии права и государства. Москва : Основы, 1994. 429 с.

380. Циппеліус Р. Філософія права. Київ: в-во «Тандем», 2000. 279 с.

381. Честнов И. Методология и методика юридического исследования : учебн. пособ. СПб. : 2004. 128 с.

382. Гвоздік О. Ідея прав людини: суперечності розвитку та реалізації. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2012. № 1. С. 34-42.

383. Кравець В., Павлишин О. Філософія права, семіотика права, правова праксеологія та біоетика: перспективи взаємодії у розробці міжнародно-правових проблем. *Філософські та методологічні проблеми права*. Том 18. № 2 (2019). С. 124-126.

384. Костицький М., Кушакова-Костицька Н. Філософський та психологічний зміст конституційних цінностей. Матеріали між нар. наук. семінару «Конституційні цінності і права людини: виклики ХХІ ст.». (27 червня 2018 року). *Наше право*. 2018. № 4. С. 231-234.

385. Костицький М. «Про позитивізм як методологію юриспруденції». *Філософські та методологічні проблеми права*. 2014. № 2. С. 4-9.

386. Костицький М. «Про діалектику як методологію юридичної науки». *Філософські та методологічні проблеми права*. 2012. № 1. С. 3-17.

387. Огурцов А. Дисциплинарная структура науки: ее генезис и обоснование / А. П. Огурцов; ред. П. П. Гайденко. Москва: Наука, 1988. 256 с.

388. Шейко В. Організація та методика науково-дослідницької діяльності: підручник / В. М. Шейко, Н. М. Кушнарєнко.[5-те вид., стер.]. Київ : Знання, 2006. 307 с.

389. Філософія права. Навч. посіб. /О. О. Бандура, С. А. Бублик, М. Л. Заїчковський та ін.; за заг. ред. М. В. Костицького, Б. Ф. Чміля. Київ : Юрінком Інтер, 2000. 336 с.

390. Попадинець М. Реалізація права: методологічні засади дослідження. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. Київ. 2011. № 5. С. 116-124.

391. Патей-Братасюк М. Методологія сучасного правознавства: поліметодологія як тенденція його розвитку: матеріали III щорічного між дисциплін. теорет.-методол. колоквиуму «*Методологічні проблеми вітчизняного правознавства*». Київ: ЮВЕТА, 2010. С. 7-12.

392. Козлов В. Проблемы предмета и методологии общей теории права: науч. изд. Ленинград: Изд-во Ленинградского ун-та, 1989. 120 с.

393. Лисенков С. Теоретичні питання конституційних культурних прав і свобод особи в Україні. *Вісник адвокатури України*. 2004. Вип. 1. С. 5-19.

394. Стеченко Д., Чмир О. Методологія наукових досліджень: підручник. 2-ге вид., перероблене та доповнене. Київ : Знання, 2007. 317 с.

395. Гегель Г. Философия права. Москва : Мысль, 1990. 524 с.

396. Рикер П. Торжество языка над насилием. Герменевтический подход к философии права. *Вопросы философии*. 1996. № 4. С. 17-36.

397. Гадамер Г.-Г. Истина і метод : [у 2 т.] [пер. с нем.]. Київ : Юніверс, 2000. Т. 1 : Герменевтика I : Основы философской герменевтики. 464 с.

398. Кравец И. Конституция и герменевтика: вопросы теории. *Правоведение*. 2003. № 5. С. 38-49.

399. Луць Л. До питання про теорію порівняльно-правового методу. *Порівняльне правознавство на пострадянському просторі: сучасний стан і перспективи розвитку*: матеріали Міжнародного науково-практичного семінару (28 квітня 2006 року, м. Сімферополь) [Електронний ресурс]. Режим доступу: [<http://freeref.ru/wievjob.php?id=41635>].

400. Філософія права: Навч. посібн. /О. Г. Данільян, Л. Д. Байрачна, С. І. Максимов та ін. За заг ред. О. Г Данільяна. Київ: Юрінком Інтер, 2005. 272 с.
401. Бердяєв Н. О рабстве и свободе человека. /Царство Духа и царство Кесаря. Москва, 1995. 375 с.
402. Соловьев Е. Категорический императив нравственности и права. Москва: Прогресс-Традиция, 2005. 416 с.
403. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. *Офіційний вісник України*. 2008. № 93. Ст. 3103.
404. Попадинець М. Реалізація права: антропологічні засади. *Морально-етичні імперативи юридичної діяльності*. Матеріали наукових читань до Дня юриста (7 жовтня 2011 року, м. Київ). С. 75-80.
405. Хартія основних прав Європейського Союзу від 07.12.2000 № 994_524 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_524
406. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII (в редакції від 01.01.2020). *База даних «Законодавство України»* /ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19>
407. Платон. Законы /Платон. Соч.: В 4-х т.: Пер с древнегреч. СПб. : Изд-во С.-Петерб. ун-та; «Изд-во Олега Абышко», 2007. Т. 3. Ч. 2. С. 89-513.
408. Ильин И. О сущности правосознания. Соч.: в 10 т. Т. 4. Москва, 1994. 592 с.
409. Речицький В. Відповідь Всеволода Речицького Мирославу Мариновичу / Права людини (ХПГ – інформ.). 2007. № 11 (447). С. 11.
410. Осика І. Правовий нігілізм і правова культура. *Право України*. 2001. № 7. С. 98 - 99.
411. Максимов С. Правова доктрина: філософсько-правовий підхід. *Право України*. 2013. № 9. С. 34-54.
412. Лукашева Е. Права человека. Учебник для вузов. Москва: НОРМА : НОРМА-ИНФРА-М, 2000. 562 с.

413. Братасюк В. Правосуб'єктність індивіда в легістській доктрині. *Держава та регіони*. Науково-виробничий журнал. Серія: Право. 2018. № 3 (61). С. 196-200.

414. Яремко О. Контамінація раціонального та гуманістичного в інституті покарання: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12 Київ, 2009. 229 с.

415. История политических и правовых учений: Хрестоматия для юридических вузов и факультетов [сост. и общ. ред. Г. Демиденко]. Харьков: Факт, 1999. 1080 с.

416. Райснер М. Право. Наше право. Чужое право. Общее право. Москва, 1925. С. 268-270.

417. Упаров И. Наказание в виде лишения свободы в советском государстве: монография. Краснодар: Краснодарский ЮИ МВД России, Кубанский Соц.-экон. ин-т, 2000. 133 с.

418. Історія українського права / За ред. О. Шевченка. Київ: Олан, 2001. 214 с.

419. Вышинский А. Основные задачи науки советского социалистического права. Москва, 1938. С. 3-10; 180-185.

420. Попадинець М. Поняття реалізації права з позицій діалектичної полярності природного і позитивного права. *Актуальні проблеми держави і права*. Збірник наукових праць. Випуск 72. Одеса, 2014. С. 53-59.

421. Конституційне право України: підручник для студ. вищих навч. закладів / За ред. акад. АпрН України, д-ра юрид. наук, проф. Ю. М. Тодики, д-ра юрид. і політ наук, проф. В. С. Журавського. Київ: Вид. Дім «Ін Юре», 2002. 544 с.

422. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги: в 2 т. [пер. з англ. О. Коваленко]. Київ : Основи, 1994. Т. 1. 1994. 444 с.

423. Принцип верховенства права: проблеми тео-рії та практики : монографія : у 2-х кн. / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка; / Книга перша: Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії / відп. ред. Н. М. Оніщенко. Київ: Видавництво «Юридична думка», 2008. 344 с.

424. Рабінович П. Верховенство права як соціально-природний феномен (контури ідеалу). *Право України*. 2010. № 3. С. 19-23.

425. Орзих М. Верховенство права – принцип практической деятельности государства и общества. *Юридический вестник*. 1997. № 3. С. 64-72.

426. Про Конституційний Суд України : Закон України від 13.07.2017 № 2136-VIII База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19> (дата звернення 15.01.2020 р.).

427. Статут Ради Європи від 5 травня 1949 року № 994_001 https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001

428. Довгерт А. Дія принципу верховенства права у сфері приватного права. *Університетські наукові записки: Часопис Хмельницького університету управління та права*. 2007. № 2. С. 83-89.

429. Попадинець М. Принцип верховенства права як засада реалізації права в сучасній Україні. *Науково-аналітичний журнал «Митна справа»* № 3 (81), частина 2, книга 1 травень-червень 2012. С. 276-282.

430. Попадинець М. Поняття правозастосування в контексті основних типів праворозуміння. *Конституція – основа державного і суспільного устрою України*. Матеріали V міжвузівських наукових читань. (29 березня 2012 року, м. Київ). С. 89-95.

431. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV (в редакції від 02.12.2012). База даних «Законодавство України» /ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15>

432. Про заходи щодо реалізації Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» : Постанова Кабінету Міністрів України від 31 травня 2006 р. № 784. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/784-2006-п>.

433. Селіванов А. Верховенство права в Конституційному правосудді : Аналіз конституційної юрисдикції. Київ ; Харків : Акад. прав. Наук України, 2006. 400 с.

434. Щорічна доповідь уповноваженого з прав людини (2017 р.) [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.ombudsman.gov.ua>
435. Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя : Постанова Пленумом Верховного Суду України від 01.11.96 № v0009700-96 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-96>
436. Кодекс адміністративного судочинства України від 28.12.2014 № 2747-IV (в редакції від 08.02.2020). *База даних «Законодавство України»* /ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15>
437. Щорічна доповідь уповноваженого з прав людини (2019 р.) [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.ombudsman.gov.ua>
438. Бігун В. Філософія правосуддя (до постановки проблеми) *Проблеми філософії права*. 2006-2007. Т. IV-V. С. 113-119.
439. Малишев Б. Судовий прецедент у правовій системі Англії. Київ., 2008. 344 с.
440. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Алпатов та інші проти України» (Заява № 7321/05 та 107 інших заяв) від 18 грудня 2012 р. *Офіційний вісник України*. 2013. № 15. Ст. 550.
441. Попадинець М. Принципи права як програмно-орієнтаційні засади правозастосування. *Науково-практичний журнал «Наше право»*. № 3 ч. 1, 2012. С. 39-44.
442. Писаренко Н. Верховенство права, конвенційні гарантії справедливого суду та принципи адміністративного судочинства. *Право України*. 2019. № 4. С. 55-76.
443. Філософський енциклопедичний словник. Київ : Абрис, 2002. 741 с.
444. Погребняк С. Основоположні принципи права (змістова характеристика) : монографія. Харків : Право, 2008. 240 с.
445. Селіванов В. Демократичний вимір конституційної реформи в Україні: обумовленість і необхідність. *Право України*. 2003. № 8. С. 17-24.

446. Попадинець М. Поняття та основні форми безпосередньої реалізації права. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету*. Серія Право. Випуск № 21. Частина 1, Т. 3. 2013. С. 255-258.

447. Козюбра Н. Провопонимание: понятие, типы и уровни. *Право Украины*. 2011. № 1. С. 24–37.

448. Шершеневич Г. Общая теория права: учеб. Москва, 1912. 814 с.

449. Попадинець М. Особливості трактування реалізації права в контексті юридичного підходу. *Науковий вісник публічного та приватного права: збірник наукових праць*. Випуск 5. Т. 3. Київ: Науково-дослідний інститут публічного права, 2018. С. 181-186.

450. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань : Закон України від 15.05.2003 № 755-IV (в редакції від 16.01.2020). *База даних «Законодавство України»* /ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/755-15>

451. Про засади внутрішньої та зовнішньої політики : Закон України від 01.07.2010 № 2411-VI (в редакції від 08.07.2018). *База даних «Законодавство України»* /ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17>

452. Виступ, під час круглого столу в УНІАН керівника торгово-економічного відділу Представництва ЄС в Україні Ніколаса Берджа. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://www.unian.ua/eurobusiness/1754656-nevikonannya-zakoniv-predstavnik-misiji-es-pro-problemu-ukrajini-u-sferi-zahistu-intelektualnoji-vlasnosti.html>

453. Данильян Ю. Проблема взаємовпливу правового виховання державотворчого процесу: українські реалії /Ю. Данильян, О. Петришин. *Вісник Академії правових наук України: збірник наукових праць*. Харків : Право. 2010. № 1 (60). С. 28-39.

454. Васильєв Г. Конституційний аспект політичної реформи. *Віче*. 2003. № 4. С. 3-11.

455. Тацій В. Методологічні проблеми правової науки на етапі формування правової, демократичної, соціальної держави. *Методологічні проблеми правової*

науки: матеріали міжнародної наукової конференції. (13-14 грудня 2002 року, м. Харків). Харків : «Право» , 2003. С. 5-6.

456. Братасюк М. Значення поглядів Є. Ерліха на особливості юридичного мислення в контексті правової культури постмодерну. *Проблеми філософії права*. 2005. Том III. № 1-2. С. 152-156.

457. Орлова О. Право и самореализация личности в гражданском обществе: автореф. дис. ... д-ра.юрид.наук. Москва, 2009. 67 с.

458. Попадинець М. Становлення громадянського суспільства в Україні як засада реалізації права. *Актуальні проблеми правових наук в євроінтеграційному вимірі*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (14-15 грудня 2018 року, м. Харків). У 2-х частинах. Харків : ГО «Асоціація аспірантів-юристів», 2018. Ч. 1. С. 11-14.

459. Миронова Г. Метафізичний реалізм – актуальна парадигма сучасного праворозуміння. *Антропология права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи)*: статті учасників Другого Всеукр. «круглого столу» (1-2 грудня 2006 року, м. Львів). Львів: Край, 2007. С. 181-196.

460. Кант И. Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане. Соч. В 6 т. Москва, 1966. Т. 6. 743 с.

461. Бандура О. Істина як загальнолюдська та правова цінність. *Право України*. 2010. № 2. С. 88-95.

462. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя): Закон України від 02.06.2016 № 1401-VIII *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-19>

463. Про безоплатну правову допомогу : Закон України від 02.02.2011 № 3460-VI (в редакції від 16.01.2020) *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/3460-17>

464. Офіційний веб-сайт Координаційного центру з надання правової допомоги [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://legaid.gov.ua>

465. Харт Х. Л. А. Концепція права / пер.з англ. Н. Комарова. Київ : Сфера, 1998. 231 с.

466. Максимов С. Природно-правове мислення. *Вісник Академії правових наук України*. 2001. № 4. С. 155-164.

467. Про державну службу : Закон України від 10.12.2015 № 889-VIII (в редакції від 01.01.2020). *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19>

468. Про громадянство України : Закон України від 18.01.2001 № 2235-III (в редакції від 25.08.2019) *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14>

469. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII (в редакції від 16.01.2020). *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>

470. Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19.11.1992 № 2801-XII (в редакції від 16.01.2020) *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12>

471. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25.06.1991 № 1264-XII (в редакції від 18.12.2019). *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12>

472. Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності : Закон України від 15.09.1999 № 1045-XIV. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1045-14>

473. Патнам Р. Творення демократії: традиції громадянської активності в сучасній Італії /Р. Патнам, Р. Леонарді, Р. Найнетті ; [пер. з англ. В. Ющенко]. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. 302 с.

474. Про свободу совісті та релігійні організації : Закон України від 23.04.1991 № 987-XII (в редакції від 31.01.2019). *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12>

475. Про громадські об'єднання : Закон України від 22.03.2012 № 4572-VI (в редакції від 22.07.2018). *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17>

476. Про благодійну діяльність та благодійні організації : Закон України від 05.07.2012 № 5073-VI (в редакції від 06.11.2016). *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5073-17>

477. Про молодіжні та дитячі громадські організації : Закон України від 01.12.1998 № 281-XIV (в редакції від 01.01.2016) *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/281-14>

478. Дарендорф Р. У пошуках нового устрою: Лекції на тему політики свободи у ХХІ ст. /Пер. з нім А. Орган. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська акалмія», 2006. 109 с.

479. Про захист прав споживачів : Закон України від 12.05.1991 № 1023-XII (в редакції від 19.01.2020) *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12>

480. Коваленко А. Деякі актуальні питання юридичної відповідальності органів та посадових осіб місцевого самоврядування в Україні. *Правова держава: щорічник наук. пр.*. 2003. Вип. 14. С. 569-574.

481. Актон Л. Свобода: головна політична цінність /Консерватизм: антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Вид. «Смолоскип», Київ, 1998. 598 с.

482. Про третейські суди : Закон України від 11.05.2004 № 1701-IV (в редакції від 05.10.2016). *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1701-15>

483. Кистяковский Б. В защиту права интеллигенции и правосознание //Вехи, Интеллигенция в России. Москва, 1991. 578 с.

484. Попадинець М. Якість українського законодавства як передумова реалізації прав людини. *EUROPSKA TRADICIA V MEDZINARODNOM PRAVE: UPLATNOVANIE L'UDSDSKYCH PRAV: medzinarodnej vedeckej*

konferencie. Zbornik prispevkov z medzinarodnej vedeckej konferencie. BRATISLAVA 6.-7. maj 2016. 60-63 p.

485. Звіт за 2017 рік Української Гельсінської спілки з прав людини (Харківська правозахисна група) [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://helsinki.org.ua/wpcontent/uploads/2018/07/YearReport_UGSPL2017ukr-Final.pdf

486. Свобода мирних зібрань та свобода об'єднань в Україні / Харківська правозахисна група. Харків: Фоліо, 2002. 200 с.

487. Виборчий кодекс України від 19.12.2019 № 396-IX *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20>

488. Про місцеві вибори : Закон України від 14.07.2015 № 595-VIII *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/595-19> (Втрата чинності крім окремих положень від 01.01.2020, підстава - 396-IX).

489. Реформування місцевого самоврядування – запорука розвитку територіальної громади. – Режим доступу : <http://www.rv.gov.ua/sitenew/main/ua/publication/content/20903.htm>

490. Про органи самоорганізації населення : Закон України від 11.07.2001 № 2625-III (в редакції від 01.01.2020) *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2625-14>

491. Сало І. Асоціації органів місцевого самоврядування в системі узгодження інтересів на національному, регіональному та локальному рівнях. Київ : НІСД, 2011. 39 с.

492. Про асоціації органів місцевого самоврядування : Закон України від 16.04.2009 № 1275-VI (в редакції від 11.01.2019). *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/1275-17>

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Попадинець М. І. Реалізація права : методологічні засади дослідження. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*: 2011. № 5. С. 116–124.
2. Попадинець М. І. Принцип верховенства права, як засада реалізації права в сучасній Україні. *Митна справа* 2012. № 3 (81). С. 276–282.
3. Попадинець М. І. Принципи права, як програмно-орієнтаційні засади правозастосування. *Наше право*. 2012. № 3 ч. 1. С. 39–44.
4. Попадинець М. І. Поняття та основні форми безпосередньої реалізації права. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету*. 2013. Вип. 21. Ч. 1. Т. 3. С. 255–258.
5. Попадинець М. И. Понятие, признаки и формы правоприменения с позиций легистского правопонимания. *LEGEA SI VIATA*. 2014. С. 79–82. (Республика Молдова).
6. Попадинець М. І. Поняття реалізації права з позицій діалектичної полярності природного і позитивного права. *Актуальні проблеми держави і права*. 2014. Вип. 72. С. 53–59.
7. Попадинець М. І. Особливості трактування реалізації права в контексті юридичного підходу. *Науковий вісник публічного та приватного права*: 2018. Вип. 5. Т. 3. С. 181–186.
8. Попадинець М. І. Особливості механізму правового регулювання в контексті реалізації прав людини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2019. Вип. 59. Том. 1. С. 106–109.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

9. Попадинець М. І. Реалізація права: антропологічні засади. *Морально-етичні імперативи юридичної діяльності*. Матеріали наукових читань до Дня юриста (Київ, 7 жовтня 2011 р.). С. 75–80.

10. Попадинець М. І. Поняття правозастосування в контексті основних типів праворозуміння. *Конституція – основа державного і суспільного устрою України*. Матеріали V міжвузівських наукових читань (Київ, 29 березня 2012 р.). С. 89–95.

11. Попадинець М. І. Права і свободи людини і громадянина у світлі принципу верховенства права. *Захист права і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави*. Збірник тез учасників I Всеукр. наук.-практич. конф. (Львів, 25 квітня 2012 р.). С. 326–328.

12. Попадинець М. І. Реалізація принципу верховенства права – нагальна потреба сьогодення. *Актуальні питання держави і права* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Харків, 22–23 черв. 2012 р.), С. 24–27.

13. Попадинець М. І. Антропологія права: сучасний вимір. *Національне та міжнародне право в сучасному вимірі* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Запоріжжя, 28–29 вересня 2012 р.). С. 27–29.

14. Попадинець М. І. Особливості правозастосування як форми реалізації права. *Роль права у забезпеченні законності та правопорядку* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Запоріжжя, 25–26 жовтня 2013 р.). С. 12–15.

15. Попадинець М. І. Якість українського законодавства як передумова реалізації прав людини. *EUROPSKA TRADICIA V MEDZINARODNOM PRAVE: UPLATNOVANIE L'UDSDSKYCH PRAV: medzinarodnej vedeckej konferencie*. (BRATISLAVA 6–7. maj 2016). 60–63 p.

16. Попадинець М. І. Становлення громадянського суспільства в Україні як засада реалізації права. *Актуальні проблеми правових наук в євроінтеграційному вимірі* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. Ч. I. (Харків, 14–15 грудня 2018 р.). С. 11–14.

РЕЗУЛЬТАТИ
статистичної обробки анкет для опитування
студентів юридичного факультету Інституту права, психології та
інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка»
та членів громадських організацій

Анкету розроблено в межах написання Попадинцем Максимом Ігоровичем дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему: «Реалізація права в контексті правового розвитку сучасної України: аксіологічний вимір» та призначено для одержання відповідей на проблемні питання, відображені в анкеті.

Під час проведення дисертаційного дослідження за анкетною було опитано 171 особу (135 студентів, 36 членів громадських організацій) з метою з'ясування забезпечення реалізації права в нашій країні.

Питання та відповіді	Кількість осіб, які дали позитивні відповіді		Відсоток %	
	1	2	1	2
<i>1. Чи вважаєте Ви, що рівень реалізації Ваших прав у країні є задовільним ?</i>				
а) так	26	8	19,3	22,2
б) ні	93	28	68,8	77,8
в) важко відповісти	6	-	4,4	16,7
<i>2. Які з інституцій, на Вашу думку, найбільше впливають на реалізацію Ваших прав ?</i>				
а) громадяни;	7	-	5,2	-
б) громадські організації;	12	6	8,9	16,7
в) судові органи;	67	18	49,6	50,0
г) правоохоронні органи;	38	3	28,0	8,3
д) державна влада.	11	9	8,2	25
<i>3 Чи достатнім є, на Вашу думку, рівень контролю громадськості за правозастосовною діяльністю уповноважених на те органів ?</i>				
а) достатнім	36	7	26,7	19,4
б) недостатнім	82	15	60,4	41,7
в) достатнім в деяких питаннях	17	14	13	38,9
<i>4. Чи достатнім є механізм забезпечення реалізації права у нашій країні ?</i>				
а) достатнім;	28	6	20,7	16,7
б) недостатнім;	83	22	61,5	61,1
в) достатнім в деяких питаннях.	24	8	17,8	22,2
<i>5. Чи потрібно, на Вашу думку, проводити увідповіднення українського законодавства до європейських стандартів прав людини щодо правозастосування та реалізації права?</i>				

а) так, потрібно;	74	23	54,8	63,9
б) ні, у нас своя практика;	52	13	38,5	36,1
в) важко відповісти	9	-	6,7	-
<i>6. Що, на Вашу думку, може сприяти підвищенню якості роботи судових та правоохоронних органів в Україні щодо забезпечення реалізації права ?</i>				
а) вдосконалення законодавства;	25	7	19	19,4
б) професіоналізм (фаховість);	48	9	35,6	25
в) підвищення правової та моральної культури;	-	-	-	-
г) співпраця із інститутами громадянського суспільства;	15	3	-11,1	-8,3
д) використання зарубіжного досвіду;	-	-	-	-
е) підвищення відповідальності.	6	6	4,4	16,7
	23	3	17	8,3
	18	8	13,3	22,2
<i>7. Чи вважаєте Ви судову реформу у нашій країні ефективною ?</i>				
а) потребує вдосконалення;	38	7	28	19,4
б) є достатньо добре проведеною;	10	-	7,4	-
в) неефективною.	87	29	64,4	80,6
<i>8. Чи необхідно, на Вашу думку, перейняти зарубіжний досвід роботи судової системи ?</i>				
а) потрібно повністю змінювати підходи в роботі судів та правоохоронних органів;	-	-	-	-
б) у нас достатньо власного досвіду;	39	12	29	33,3
в) необхідно вдосконалювати вітчизняну практику правозастосування, проводити обмін досвідом.	32	7	23,7	19,4
	-	-	-	-
	-	-	-	-
	64	19	47,4	52,8

* 1 – студенти ППО НУ «Львівська політехніка» ; 2 – громадські організації

Акти впровадження

ЛЬВІВСЬКИЙ АПЕЛЯЦІЙНИЙ СУД

пл. Соборна, 7, м. Львів, 79008 тел./факс 297-51-85

E-mail: inbox@lva.court.gov.ua Web: <http://lva.court.gov.ua> Код ЄДРПОУ 42262398

06.08.2020 № 682/20

На № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Попадинця Максима Ігоровича

Наукові положення дисертаційного дослідження здобувача кафедри філософії права та юридичної логіки Національної академії внутрішніх справ Попадинця Максима Ігоровича на тему: «Реалізація права в контексті правового розвитку сучасної України: аксіологічний вимір» були подані у вигляді обґрунтованих пропозицій норм Конституції України від 28.06.1996 № 254_к/96_{вр}, Закону України «Про судоустрій та статус суддів» від 02.06.2016 № 1402-VIII, Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006 № 3477-IV щодо захисту прав і свобод людини і громадянина у національному судочинстві.

Вважаємо, що положення дисертаційного дослідження Попадинця Максима Ігоровича на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук є актуальними, мають практичне значення та характеризуються науковою новизною в контексті захисту прав і свобод людини і громадянина у правосудді, а саме ті, що стосуються застосування принципів верховенства права у судовій практиці; впровадження в українське судочинство та адміністративну практику європейських стандартів прав людини; створення передумов для зменшення числа заяв до Європейського суду з прав людини проти України та призначення судової влади у забезпеченні діалогу громадянського суспільства, особи та держави і можуть бути впроваджені у практику Львівського апеляційного суду.

Голова суду

Ліцензійний код 42262398
(032)236-72000

Каблак П.І.

ГРОМАДСЬКА РАДА
при Львівській обласній державній адміністрації
79008, Львів, вул. Винниченка, 18, каб. 350, e-mail: gromradaloda@gmail.com

Від 17.07.2020р. № 101/20

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження

Попадинця Максима Ігоровича

Основні положення та результати дисертаційного дослідження здобувача кафедри філософії права та юридичної логіки Національної академії внутрішніх справ Попадинця Максима Ігоровича на тему: «Реалізація права в контексті правового розвитку сучасної України: аксіологічний вимір» на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.12 - філософія права впроваджено у практику діяльності Громадської ради при Львівській обласній державній адміністрації. Зокрема у її діяльність впроваджено положення, результати щодо:

- творення людини як активного суб'єкта права та громадянина, повноцінна реалізація права якого може здійснюватись при безумовному підпорядкуванні праву всіх сфер соціального життя (розділ 2 підрозділ 2.1);
- обґрунтування принципу верховенства права як *умови пріоритету прав людини*, який передбачає визнання прав людини вищою соціальною цінністю (розділ 3 підрозділ 3.1);
- необхідності здійснення конструктивної переоцінки підходів до інституту звернень громадян, впровадження принципу партнерства у взаємодії влади та громадян, як важливого чинника правореалізації, необхідності прийняття Закону України «Про громадські правозахисні організації» (розділ 3 підрозділ 3.4).

Голова ГР при
Львівській облдержадміністрації

А.Р. Болюбаш

001563

УКРАЇНА

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»

вул. С. Бандери, 12, Львів, 79013, тел. (380-32) 237-49-93, 258-27-58, факс: (380-32) 258-26-80
 ел. пошта: coffice@lpnu.ua, інтернет: www.lp.edu.ua

12.08.2019 № 67-01-К/У

До спеціалізованої вченої ради Д 26.007.01
 Національної академії внутрішніх справ

на № _____

ДОВІДКА

про використання в навчальному процесі результатів наукового дослідження
Попадинця Максима Ігоровича
на тему: «Реалізація права в контексті правового розвитку сучасної України:
аксіологічний вимір»

Основні положення та результати дисертаційного дослідження Попадинця Максима Ігоровича, здобувача кафедри філософії права та юридичної логіки Національної академії внутрішніх справ на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук впроваджені в навчальний процес Інституту права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка» у викладанні навчальних дисциплін «Теорія держави і права», «Філософія права», «Правозастосування», а також відповідних спецкурсів: «Реалізація права як філософсько-правова проблема: проблеми та перспективи в контексті євроінтеграції», «Роль громадянського суспільства в забезпеченні реалізації прав людини в сучасній Україні», «Верховенство права як фундаментальна засада реалізації прав людини» та застосовуються при підготовці бакалаврських кваліфікаційних робіт, а також підвищення кваліфікації на семінарах педагогічних знань. Зокрема в навчальний процес впроваджено:

- теоретичні та практичні аспекти реалізації прав людини (розділи 1, 2);
- прикладні аспекти реалізації принципу верховенства права в українській правозастосовній діяльності (розділ 3, підрозділ 1);
- гармонізація українського законодавства та законодавства ЄС, незалежного правосуддя (розділ 3, підрозділ 2, 3);
- механізм правореалізації, вдосконалення концептуальної розробки законодавчої діяльності (розділ 3, підрозділ 4);

Проректор з науково-педагогічної роботи
 Національного університету
 «Львівська політехніка»
 к.т.н., доцент

О. Р. Давидчак

виконавець: О.М. Гумін;
 (032) 258-30-29

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший проректор
Національної академії внутрішніх справ,
доктор юридичних наук,
професор,
заслужений юрист України

Станіслав ГУСАРЄВ

2020 р.

АКТ

про впровадження результатів дисертації Попадинця Максима Ігоровича на тему «Реалізація права в контексті правового розвитку сучасної України: аксіологічний вимір» на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.12 – філософія права у освітній процес Національної академії внутрішніх справ

Комісія у складі: начальника навчально-методичного відділу Колодейчак С.І., (голова комісії), завідувача кафедри філософії права та юридичної логіки, кандидата юридичних наук, доцента Кравця В.М., т.в.о. завідувача кафедри теорії держави та права, кандидата юридичних наук, доцента Пендюри М.М., склала цей акт про те, що результати дисертації Попадинця Максима Ігоровича «Реалізація права в контексті правового розвитку сучасної України: аксіологічний вимір» впроваджені у освітній процес академії.

На основі проведеного аналізу комісія дійшла висновку, що подані наукові праці Попадинця М.І. містять науково обґрунтовані теоретичні положення і практичні рекомендації, запроваджені для використання в освітньому процесі Національної академії внутрішніх справ при викладанні відповідних навчальних дисциплін та під час підготовки навчальних і методичних посібників, підручників, курсів лекцій.

Голова комісії:

Станіслава КОЛОДЕЙЧАК

Члени комісії:

кандидат юридичних наук,
доцент

Віталій КРАВЕЦЬ

кандидат юридичних наук,
доцент

Максим ПЕНДЮРА